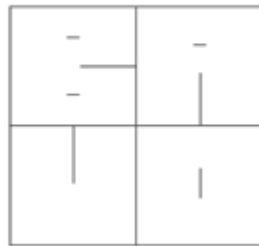

KONTEKSTI KULTURE

STUDIJE IZ HUMANISTIKE I UMJETNOSTI

BROJ I
2023.

DRUŠTVO
ZA
KULTURNI
RAZVOJ
BAUO

KONTEKSTI KULTURE | CONTEXTS of CULTURE
Studije iz humanistike i umjetnosti | Studies in Humanities and Arts

ISSN 3027-4222 | Štampano izdanje | *Printed Edition*
ISSN 3027-4818 | Elektronsko izdanje | *Electronic Edition*

Izdavač | *Publisher*

Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ | *Association for Cultural Development “Bauo”*

Za izdavača | *For the Publisher*

Dušan Medin

Naučni odbor | *Scientific Editorial Board*

Eđidio Ivetić (Italija), Dragana Radojičić (Srbija), Boris Kavur (Slovenija),
Martina Blečić Kavur (Slovenija), Tanja Petrović (Slovenija), Ljiljana Gavrić (Srbija),
Zlata Marjanović (Srbija), Koraljka Kuzman Slogar (Hrvatska), Amra Sačić Beća
(Bosna i Hercegovina), Nenad Vujadinović (Crna Gora), Edin Jašarović (Crna Gora)

Urednici | *Editors*

Dušan Medin | Stanka Janković Pivljanin

Ministarstvo
prosvjete, nauke
i inovacija

Objavljeno uz podršku Ministarstva prosvjete, nauke i inovacija Crne Gore
u okviru Konkursa za sufinansiranje naučnoistraživačke djelatnosti u 2023. godini

*Published with the support of the Ministry of Education, Science and Innovation of Montenegro
as part of the Competition for co-financing scientific research activities in 2023.*

KONTEKSTI KULTURE
STUDIJE IZ HUMANISTIKE I UMJETNOSTI

CONTEXTS *of* CULTURE
STUDIES IN HUMANITIES AND ARTS

I

PETROVAC NA MORU
MMXXIII

SADRŽAJ | CONTENT

Riječ urednika | 7 | *A Word from the Editors* | 10

KODOVI UMJETNOSTI | CODES of ART

Boris Kavur | The Dance of Dots and Lines: The Common Archaeological Unease with a Specific Aspect of Prehistoric Art | 15

Martina Blečić Kavur | *Efeb u aristokratskom lovu* iz Lisijevog polja | 27

Milena Ulčar | Refashioning the Reliquaries in the Early Modern Bay of Kotor | 45

SEMANTIKA PROSTORA | SEMANTICS of SPACE

Roberto Golović | From Rhizon to Risinium: Short Insights into Transformation of an Illyrian Capital to Roman Municipium from a Perspective of Urban Archaeology | 61

Gordana Ljubanović | Kako su u *Budvanskim analima* don Krsta Ivanovića antički Budvani postali Liburni | 75

Luka Rakojević | Život jednog trga: nikšićki trg kroz vrijeme | 87

RASLOJAVANJA i SPAJANJA | LAYERINGS & MERGINGS

Savo Marković | Prilog poznavanju višeg društvenog staleža Budve: Ferro i Barunović | 101

Mirjana Blagojević | O mirazu u Budvi, Kotoru i Paštrovićima u srednjem
veku | 131

Milko Štimac | Preteče akcionarstva u Boki prema ispravama kotorskih
notara | 143

Uputstvo za autore | 151 | *Guidelines for the Authors* | 153

RIJEČ UREDNIKA

Časopis *Konteksti kulture: studije iz humanistike i umjetnosti* pokrenut je sa ciljem da u fokus interdisciplinarnih i multidisciplinarnih humanističkih istraživanja – arheologije, istorije umjetnosti, istorije, etnologije, kulturne/socijalne antropologije, muzeologije, heritologije, muzikologije, književnosti, lingvistike... – postavi bogato kulturno nasljeđe nastalo na prostoru današnje Crne Gore, Balkana i Mediterana. Premrežen uticajima različitih kultura i civilizacija koje su na njemu ostavile traga, ovaj prostor stoljećima je bivstvovao kao polje dinamične razmjene, u kome su se smjenjivale, premrežavale, međusobno nadilazile i asimilovale različite kulturološke paradigme, formirajući, lotmanovski rečeno, različite *semiosfere*, u kojima su se neprestano konstruisali, pomjerali i obnavljali različiti semiotički kodovi. Dekodiranje tih kodova u datom prostoru i vremenu ne znači samo otkrivanje granica i semiotičkih sfera jednog svijeta koji je iščezao, već i načina na koji je on oblikovao i naš današnji.

Svaka kultura nastaje u izvjesnim prostorno-vremenskim koordinatama u okviru kojih modeluje svoj unutrašnji svijet – svoju sferu odnosa i značenja. A ona počiva na granici, koja, najprije, odvaja sopstveni svijet od spoljnog i drugog, tuđeg. Postepeno pomjeranje tih granica i njihova propulzivnost stvaraju, vremenom, kulturnu razmjenu.

Međutim, granice postoje i iznutra – socijalne, rodne, uzrasne..., te se unutar jedne kulture raslojavaju pojedine društvene zajednice i njihovo formiranje i pomjeranje takođe su uslovljeni odgovarajućim društvenopolitičkim i kulturnim kontekstima. Konteksti kulture, dakle, podrazumijevaju različite *semiosfere*, a svaka od njih, sa svojim granicama i graničnim područjima, brojnošću i različitošću perspektiva jeste upravo ono što karakteriše jednu kulturu i njenu dinamiku.

Ono što nas u ovom časopisu posebno zanima jeste na koji način u jednoj kulturi dolazi do *semioze* – do produkcije novih značenja, simboličke nadgradnje postojećeg i njegovog ulaska u komunikacijski proces između ljudi iste ili različite epohe. Što je to što modeluje određenu sliku svijeta, na koji način se ona mijenja i što to govori o čovjeku jednog vremena, ali i čovjeku uopšte? Tragaćemo i za putevima identitetskih formiranja, ukrštaja, za značenjima i smislom – doslovnim i simboličkim – pojedinih kulturnih fenomena, pojava i artefakta.

U ovom, prvom broju obratićemo pažnju na tri aspekta: (a) ulogu simboličkih semiotičkih sistema, kakva je umjetnost kao način da se ostvari kulturni dija-

log i kulturna razmjena između ljudi u različitim epohama na osnovu arheoloških nalaza i sakralnih predmeta; (b) semantiku prostora kao elementa kulture sjećanja, koji pamti brojne civilizacijske, kulturne i istorijske naslage, a opet biva podređen i određen i običnim čovjekom i njegovom svakodnevicom; i (c) dinamiku unutrašnjih odnosa i granica u jednom društvu, na osnovu kojih se učitavaju određeni kulturni konteksti.

Kulturna razmjena, poznato je, uslovljena je konvencionalnim i ikoničkim jezikom, kojim progovara nadasve umjetnost, kao izraz čovjekove potrebe za samozražavanjem i samoispoljavanjem, ali i za komunikacijom s višim silama ili drugim čovjekom.

U radu „The Dance of Dots and Lines: The Common Archaeological Unease with a Specific Aspect of Prehistoric Art“ Boris Kavur ističe da se u tumačenju ornamentike na neolitskoj grnčariji (tehnologije njene izrade, motiva i njihovog povezivanja u veću narativnu cjelinu) zaboravlja na to da njeni raspored i oblik nijesu uslovljeni samo proizvoljnošću ili estetskim osjećajem grnčara-umjetnika već predstavljaju i odraz iskustva kroz vrijeme, potrebu za simboličkim izražavanjem i komunikacijom, otkrivajući, ujedno, i civilizacijske skokove, kao i kognitivne procese.

Martina Blečić Kavur u tekstu „Efeb u aristokratskom lovu iz Lisijevog polja“ na primjeru tri privjeska s pomenutom predstavom i motivima vepra i zeca podsjeća na ulogu jezika simbola ne samo u umjetničkom izrazu nego i u društvenoj komunikaciji – u međusobnom povezivanju različitih znakovnih sistema i razumijevanju kulturnih kodova. Iako je riječ o tzv. lutajućim motivima, čije je porijeklo u grčkoj arhajskoj umjetnosti, a koji se javljaju i na širem balkanskom području i na Siciliji, za pravilno razumijevanje poruke koju određene simbolične predstave prenose nužno je prevazilaženje granica kulturnih normi i vremenskih epoha i poznavanje konteksta pronalaženja i samog predmeta.

Milena Ulčar u članku „Refashioning the Reliquaries in the Early Modern Bay of Kotor“ ispituje granice svetog i profanog i rezultat njihovog pomjeranja u ranom modernom dobu u Boki Kotorskoj u uslovima koje stvaraju određena kulturna pozadina, društvena uloga i čulna senzibilnost. Ona na primjercima svetih relikvija, koje su rezultat spajanja naizgled nespojivog – raznorodnih svetih fragmenata iz različitih vremena i sfera – sakralne i profane, pokazuje kako se mijenja pobožnost čovjeka ranog modernog doba i kako granice svetog i tabuiranog u određenim okolnostima postaju porozne.

Prostorno omeđivanje nije samo polazna tačka u uspostavljanju jedne kulture već se i položaj, arhitektonska rješenja i transformacija funkcije jednog grada mijenjaju u skladu sa kulturom/civilizacijom koja ga uzima pod svoje. Gradovi stoga „pamte“ kulture koje su na njima ostavile traga, a u „pamćenje svijeta“ učitava se i slika „malog“ čovjeka, njegovih navika i običaja.

U tekstu Roberta Golovića „From Rhizon to Risinium: Short Insights into Transformation of an Illyrian Capital to Roman Municipium from a Perspective of Urban Archaeology“ pratimo kako arheološki i arhitektonski ostaci drvnog Risna svjedoče o burnim društvenopolitičkim događajima koji su uticali na formiranje i transformaciju jednog grada. Današnji Risan „pamti“ vrijeme kada je bio ilirski glavni grad i odbrambeno utvrđenje, zatim rimska trgovačka ispostava, potom granični grad između Istočnog i Zapadnog rimskog carstva u vrijeme cara Teodosija u IV vijeku, središte episkopa u ranom srednjem vijeku i kasnije pogranični grad Osmanskog carstva.

U radu „Kako su u *Analima Budve* don Krsta Ivanovića antički Budvani postali Liburni“ Gordana Ljubanović istražuje tok geopolitičkog lociranja Budve i njenog stanovništva u prošlosti, ukazujući na nužnost kritičkog preispitivanja izvora na osnovu kojih se jedan prostor definiše i smješta u širi geografski i društveni kontekst. Neutemeljeno i proizvoljno pomjeranje prostornih granica, pa time i kulturnih areala, može da ima i dalekosežne posljedice u identitetskim prekrajanjima i konstrukcijama.

Luka Rakojević u tekstu „Život jednog trga: nikšićki trg kroz vrijeme“ u periodu od jednog i po vijeka prati nastanak i razvoj jednog dijela urbanog prostora Nikšića, preplitanje mediteranske i kontinentalne kulture u njegovom nastajanju, ali i burne istorijske događaje i životne navike običnog čovjeka, čija je svakodnevica njime i te kako obilježena.

Odnosi koji postoje unutar jednog društva odraz su specifične političke, ali i kulturne klime, o čemu govore i socijalna, rodna i uzrasna raslojavanja i sami međuljudski odnosi, uređeni testamentima, mirazom i ekonomskim udruživanjima.

Savo Marković u „Prilogu poznavanju višeg društvenog staleža Budve: Ferro i Barunović“ na osnovu testamenata dvojice pripadnika višeg društvenog staleža u Budvi s kraja XVI i početka XVII stoljeća predočava više o trgovačkim i pomorskim poduhvatima onovremenih Budvana – od gusarskih do ozbiljnih pomorskotrgovačkih poslova – dajući sliku i društvenih odnosa: rodbinskih i kumovskih veza, izraza lične pobožnosti, obilježja svakodnevnog života...

Mirjana Blagojević u radu „O mirazu u Budvi, Kotoru i Paštrovićima u srednjem veku“ ukazuje na to kako se kroz ustanovu miraza, koja je utvrđena statutima ovih gradova, kao osnovnim izvorom prava, ali ukorijenjena i u običajnom pravu, iščitava status jedne društvene grupe – žene u trima pomenu tim sredinama. Ali i na koji način mi danas, zahvaljujući notarskim ispravama koje su svjedočile o primjeni normi u praksi, sagledavamo tadašnje pravne i društvene odnose.

I, na kraju, Milko Štimac u tekstu „Preteče akcionarstva u Boki prema ispravama kotorskih notara“ na osnovu arhivske građe i kotorskih srednjovjekovnih dokumenata predočava kako je bokeljske trgovce razvijena trgovina postepeno vodila ka složenijim načinima poslovnog udruživanja, u kojima se prepoznaju neke odlike koje danas vezujemo za akcionarstvo, što ukazuje na stepen ekonomskog i društvenog razvoja ondašnje kotorske komune.

Stanka Janković Pivoljanin & Dušan Medin

A WORD FROM THE EDITORS

Journal *Cultural Contexts: Studies in Humanities and Arts* was launched with the aim of bringing into focus interdisciplinary and multidisciplinary humanistic research – archaeology, art history, history, ethnology, cultural/social anthropology, museology, heritology, musicology, literature, linguistics... – placing the rich cultural heritage of contemporary Montenegro, the Balkans and the Mediterranean at the forefront. Infused with influences from various cultures and civilizations that have left their mark, this region has existed for centuries as a field of dynamic exchange, where different cultural paradigms have alternated, interwoven, mutually transcended and assimilated, forming, in Lotman's terms, different *semiospheres* in which various semiotic codes have constantly been constructed, shifted and renewed. Decoding these codes in a given space and time means not only uncovering the boundaries and semiotic spheres of a vanished world but also understanding how it has shaped our present.

Every culture arises within certain spatial-temporal coordinates within which it shapes its inner world – its sphere of relationships and meanings. And it rests on a boundary, which first separates its own world from the external and the other, the foreign. The gradual shifting of these boundaries and their permeability create, over time, cultural exchange.

However, boundaries also exist within – social, gender, age-related boundaries... and within a culture, individual communities are stratified. Their formation and shifts are conditioned by corresponding socio-political and cultural contexts. Cultural contexts, therefore, imply different *semiospheres*, each with its boundaries, border areas, and a multitude of perspectives, which characterize a culture and its dynamics.

What particularly interests us in this journal is how *semiosis* occurs in a culture – the production of new meanings, the symbolic enhancement of the existing, and its entry into the communicative process among people of the same or different epochs. What is it that shapes a particular view of the world, how it changes, and what it reveals about the people of a specific time and humanity in general? Furthermore, we will also delve into the paths of identity formation, intersections, meanings and the literal and symbolic significance of various cultural phenomena, occurrences, and artefacts.

In this first issue, we will focus on three aspects: (a) the role of symbolic semiotic systems, such as art as a means to facilitate cultural dialogue and exchange

among people across different epochs based on archaeological findings and sacred objects; (b) the semantics of space as an element of cultural memory, which memorises numerous layers of civilization, culture, and history while being shaped and influenced by ordinary individuals and their daily lives, and (c) the dynamics of internal relationships and boundaries within a society, through which specific cultural contexts are interpreted.

Cultural exchange, as known, is conditioned by conventional and iconic language, primarily articulated through art, serving as an expression of human needs for self-expression and self-disclosure, as well as communication with higher forces or other individuals.

In the paper “The Dance of Dots and Lines: The Common Archaeological Unease with a Specific Aspect of Prehistoric art”, Boris Kavur emphasizes that in interpreting the ornamentation on Neolithic pottery (the technology of its creation, motifs, and their integration into a larger narrative), it is often forgotten that its arrangement and form are not solely conditioned by the artist’s arbitrary choices or aesthetic sensibility but also represent a reflection of experiences over time, the need for symbolic expression and communication. Simultaneously, they unveil not only leaps in civilization but also cognitive processes.

In her work “*Ephebe in Aristocratic Hunt* from Lisijevo polje”, Martina Blečić Kavur, using the example of three pendants featuring the mentioned representation and motifs of boars and hares, reminds us of the role of symbolic language not only in artistic expression but also in social communication – interconnecting various sign systems and understanding cultural codes. Despite of the, so-called, wandering motifs with origins in Greek Archaic art, appearing across the broader Balkans region and in Sicily, understanding the message conveyed by specific symbolic representations requires transcending the boundaries of cultural norms and temporal epochs, along with an understanding of the context of discovery and the object itself.

In her article “Refashioning the Reliquaries in the Early Modern Bay of Kotor”, Milena Ulčar explores the boundaries between the sacred and the profane and the result of their shifting in the early modern period in Boka Kotorska within the conditions created by a specific cultural background, social roles, and sensory sensibility. Through examples of holy relics, which result from the merging of seemingly incompatible elements – diverse sacred fragments from different times and spheres, both sacred and profane – she demonstrates how the piety of people in the early modern era evolved and how the boundaries between the sacred and the taboo in specific circumstances became porous.

Spatial demarcation is not just a starting point in establishing a culture; it also involves the position, architectural solutions, and transformation of the function of a city in accordance with the culture/civilization that claims it. Cities, therefore, “remember” the cultures that have left their mark on them, and the “memory of the world” incorporates the image of ordinary people, their habits, and customs.

In the article by Robert Golović titled “From Rhizon to Risinium: Short Insights into the Transformation of an Illyrian Capital to a Roman Municipium from a Perspective of Urban Archaeology”, we are following how the archaeological and architectural remains of ancient Rhizon/Risan bear witness to tumultuous socio-political events that influenced the formation and transformation of a city. Today’s Risan “remembers” the time when it served as the Illyrian

capital and defensive fortress, then a Roman trading outpost, later a border town between the Eastern and Western Roman Empires during the reign of Emperor Theodosius in the 4th century, a center of the bishopric in the early Middle Ages, and the border town of the Ottoman Empire.

In the paper “How Ancient Budvans became Liburnians in the *Annals of Budva* by the Rev. Krsto Ivanović”, author Gordana Ljubanović explores the course of the geopolitical location of Budva and its population in the past, emphasizing the necessity of critically reevaluating sources based on which a space is defined and placed in a broader geographical and social context. Unfounded and arbitrary shifting of spatial boundaries, and thereby cultural areas, can have far-reaching consequences in identity reconstructions and constructions.

In the article “The Life of One Square: Nikšić Square through Time”, Luka Rakojević traces the origin and development of a part of the urban space of Nikšić over a period of one and a half centuries. The article explores the intertwining of Mediterranean and continental cultures in its formation, as well as turbulent historical events and the everyday habits of ordinary people, whose daily lives are significantly marked by it.

The relationships within a society are a reflection of a specific political and cultural climate, as evidenced by social, gender, and age-related stratifications, as well as interpersonal relationships regulated by wills, dowries, and economic associations.

In the article “A Contribution to the Knowledge of the Upper Social Class of Budva: Ferro and Barunovich”, Savo Marković, based on the wills of two members of the higher social stratum in Budva from the late 16th and early 17th centuries, sheds light on the trade and maritime endeavors of the contemporary residents of Budva – from piracy to serious maritime trading activities. The article provides insight into social relationships: family and godparent connections, expressions of personal piety and characteristics of daily life...

In the paper “On Dowry in Budva, Kotor, and Paštrovići in the Middle Ages” Mirjana Blagojević highlights how the institution of dowry, established by the statutes of these cities and deeply rooted in customary law, serves as a fundamental source of rights, revealing the status of a social group – women – in the mentioned communities. Additionally, she discusses how, thanks to notarial documents that witnessed the application of norms in practice, we today gain insight into the legal and social relations of that time.

Finally, in the article “Forerunners of Shareholding in Boka According to the Documents of Kotor Notaries”, Milko Štimac, using archival material and medieval documents from Kotor, illustrates how the developed trade activities gradually led merchants from Boka towards more complex forms of business associations. These bear some characteristics that we now associate with shareholding, indicating the degree of economic and social development in the medieval commune of Kotor.

Stanka Janković Pivoljanin & Dušan Medin

KODOVI UMJETNOSTI

CODES *of* ART

THE DANCE OF DOTS AND LINES: THE COMMON ARCHAEOLOGICAL UNEASE WITH A SPECIFIC ASPECT OF PREHISTORIC ART

Boris Kavur¹
University of Primorska
Faculty of Humanities
Department of Archaeology and Heritage
Koper, Slovenia

Abstract: Slovenian archaeology, like any other archaeology, was mostly concerned with ceramics. This is through the analysis and publication of large quantities of fragments and entire prehistoric vessels, to which we have narrated typological and chronological characteristics. On the other hand, archaeologists have always been afraid to cross the line between rational archeology and the less rational field of aesthetic evaluation of ceramic decorations. Already in the post-war period, Josip Korošec in his school outlined a number of fundamental features of understanding the technologies of decorating vessels, motifs of decoration and compositions of the latter into larger artistic narratives. It was an approach that was perfected by Tatjana Bregant and represents in its time and context one of the interpretive highlights of Slovenian prehistoric archaeology. At the end of the 20th century, with the standardization of the understanding of the production and design of ceramics, as set forth by Milena Horvat, strict rationalism replaced the soft logic of the aesthetic evaluation of the creative potential of former artists, as it could be recognized in the complexity of the decoration of prehistoric ceramics. Many publications of both systematic and protective excavations unfortunately represent the impossibility of achieving the standard of technological and aesthetic systematic description, as outlined long ago by Korošec. Some modern analyzes have shown the potential for the modern development of the analysis of the decoration of vessels, whereby, in addition to the aesthetic value of the latter, they observed the position on parts of the vessels and the potential of the analyzes of decorations for precise chronological studies. However, to a greater extent, we are still missing precise descriptions and analyzes of individual vessels, analyzes that would allow us to more precisely understand the perception of the

¹ boris.kavur@upr.si.

physicality of ceramics as well as the culturally specific possibilities of variability of decoration and thus provide an insight into the creative potential of prehistoric artists.

Keywords: prehistoric art, pottery decoration, ornaments, material culture, history of archaeology

INTRODUCTION

This reflection does not attempt to be objective, as the result of my personal involvement in the problematic, my personal frustration with the subject and my personal perspective of reading about pottery decoration, the text is highly subjective. And since I do not believe that the practice of archaeology is purely a matter of bringing to light sources/material and putting it in to order (and taking care for it) my attempt is to stress the highlights and to start the discussion that might eventually culminate in a major analysis of this subject that would not only evaluate the past approaches, rhetoric and assumptions, but would also suggest how to optimally understand an important constructive element of history of Slovenian archaeological thought. It will focus on a selection of approaches dealing (or actually not at all) with decoration of prehistoric pottery – an omnipresent, but only rarely addressed problem in Slovenian archaeology. Although mostly considered as being a part of crafts, rather than art, it is my deepest believe that the ornaments were not executed without much imagination or care. And if most theories of style in archaeology, developed in the last half of the century, have in common the justified true belief that the decoration of artifact forms such as pottery can be a cost-effective means of sending culture-specific messages (David, Sterner & Gavua 1988), I am afraid that such a perspective is almost completely missing in the habitus of doing archaeology in the region.

PROBLEM OR SOLUTION

When speaking the beginning of Slavic or Early Medieval archaeology of

Slovenia, it was always stressed the importance of the excavations of Josip Korošec conducted on Castle hill in Ptuj and its subsequent publications of the results (Guštin 2017). But when we are considering the beginning of prehistoric archaeology, and within the field of detailed analysis and description of ornamentation on the pottery, we also have to return to the same historic events. Beside his poetic style of description, it was Korošec that, in the publication of prehistoric finds, clearly defined the techniques of decorations setting the frameworks for understanding of the problem. Further he, in the detailed description of every technique used, described the motives and compositions of them that were produced with this technique and included references to the items depicted in the catalogue. In this way he linked the occurrences of individual motives to specific pottery forms that were subsequently analyzed in a chronological and cultural context (Korošec 1953: 123–141).

The publication of finds from the Castle hill in Ptuj were just the beginning of the approach that produced magnificent publications and discussions of decoration, this is ornaments, motives and compositions, on prehistoric, mostly Neolithic pottery. Perhaps the most important publication of this approach was the book on the Neolithic finds in Danilo Bitinj in Dalmatia published by Josip Korošec just a few years later (Korošec 1958). There again he clearly distinguished the ornaments according to techniques used and motives produced. While discussing the techniques used in decoration he linked them to the specific forms of vessels and stressed the positions of orna-

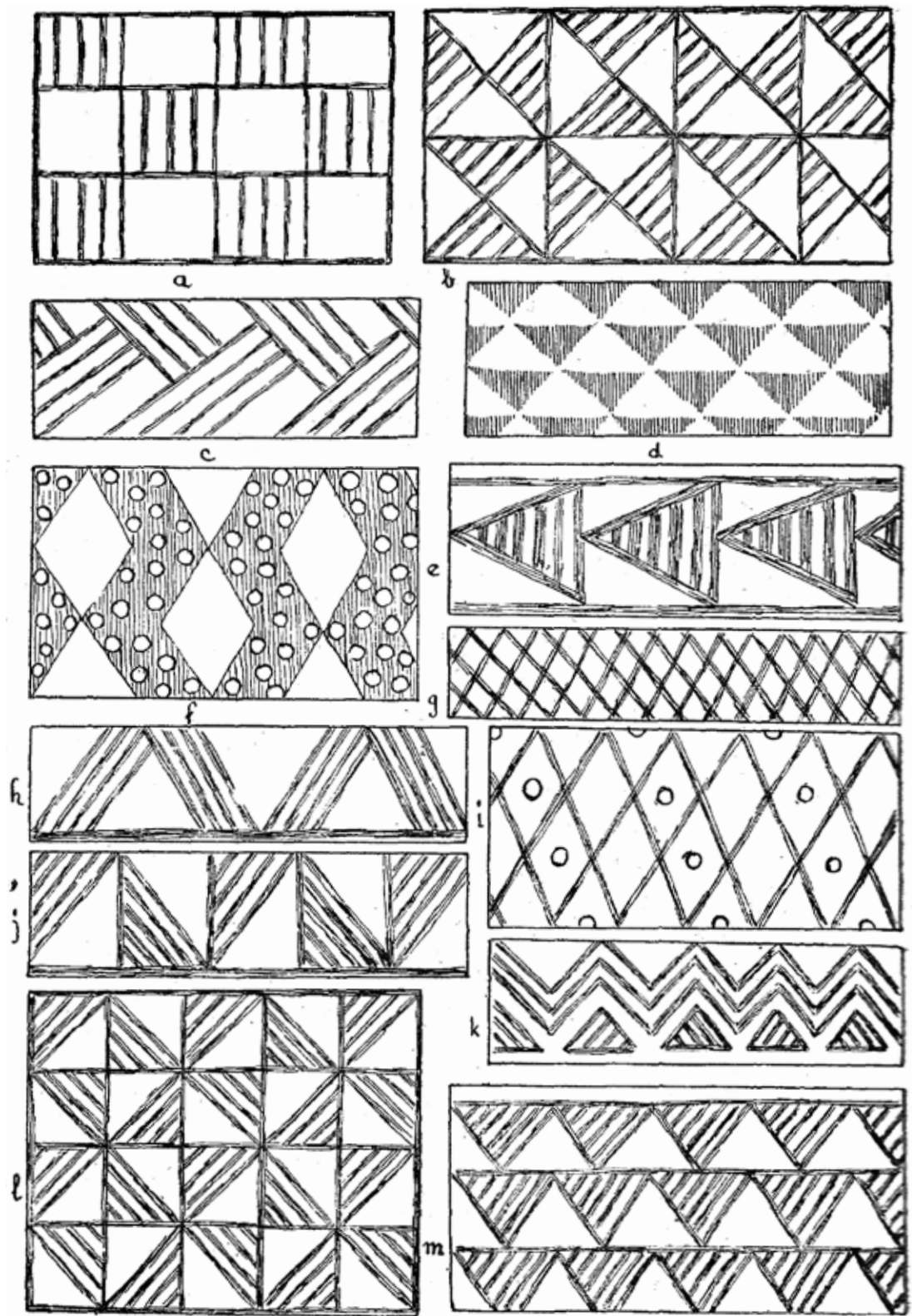

Fig. 1. A selection of ornaments from Danilo (according to Korošec 1958: 46, fig. 7)

ments on them (Korošec 1958: 72, 76). But when looking at the motives, being so numerous and variable at first glance, he concluded in his analysis

that the motives are following only a limited set of compositions created by these motives (Korošec 1958: 76 – 83). Here he introduced in the discourse

DANILO - SMILČIĆ *

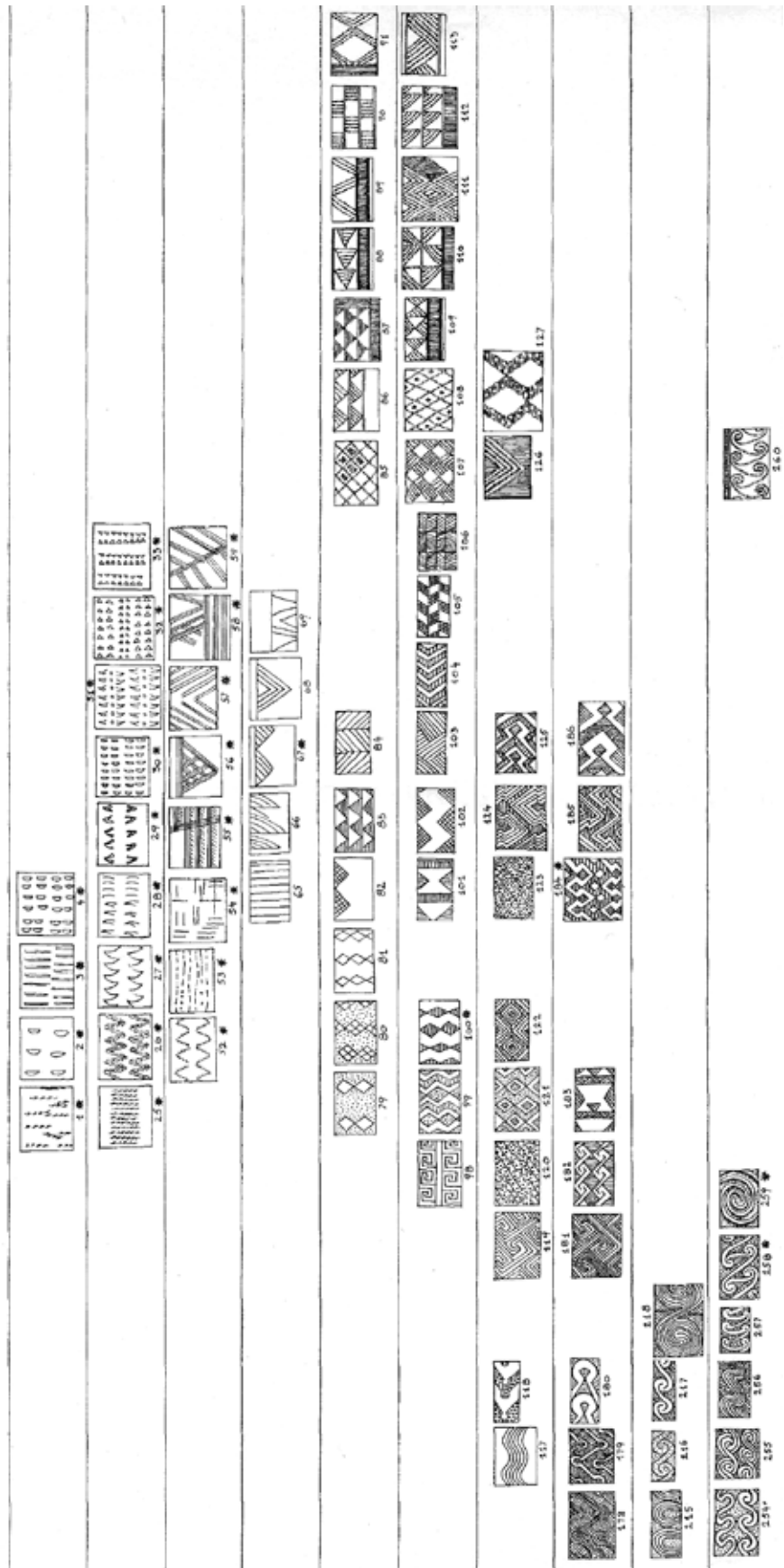

Fig. 2. A selection of ornaments from Danilo (according to Bregant 1968)

detailed descriptions of the motives as well as the aesthetic evaluations of their structuring in terms of symmetry and continuity on the pottery, but also focusing on the relations between the decorated and undecorated parts of the pots. But most important, to highlight the aesthetic complexity of the motives depicted, he reproduced a series of idealized reconstructions of motives (Korošec 1958: 78–88, pic. 12–17). With this approach he paved the road that led to the publication of the most important discussion on prehistoric art and creativity, focusing on pottery ornamentation – the book *Ornamentika na neolitski keramiki v Jugoslaviji* that was published in 1968 by Tatjana Bregant – la grand opus that combined in a reduced format the idealistic reconstructions of major motives depicted on pottery from numerous sites from different Neolithic cultures from a vast territory. With this publication, as mentioned by the author in the introduction, the ornamentation of pottery was elevated to the prime form of Neolithic artistic production (Bregant 1968).

The major problem of the book was that it was published in Slovenian language and despite the fact, that it was as a standard manual for the understanding of Neolithic and often referred to, it was the numerous plates with the depictions of individual motives from sites and cultures that were observed, while the text was only rarely properly understood. The other basic assumption, that might with the modern dating techniques be proven as erroneous, was the belief in the evolutionary development of motives from the most basic to the most complex. A notion that was in decades to follow underlying the assumptions of development of subsequent chronological phases in numerous Neolithic cultures. Looking at the complexity of Neolithic decorations she even concluded that the development of complex motives was faster than the ability to combine them in new and complex compositions and, according to her opinion, it was the reco-

gnizable and repetitive combining of techniques, motives and compositions that constituted a style of pottery ornamentation (Bregant 1968: 37–38).

It was almost contemporary that another contribution to the understanding of cultural history, based on detailed and systematic description of pottery, following the standards of the time, was published – the publication of settlement finds from the pile-dwellings near Ig by Paola and Josip Korošec (Korošec & Korošec 1969). The division of the material into two culturally distinctive groups was based on the typology of the pottery but also on its ornamentation that was described as being “extraordinary opulent” and numerous. Still the focus was on the ornamental techniques that were recognized being different while the description of the motives by themselves would not, at least in the rhetoric used by the authors, demonstrate a major difference between the groups (Korošec & Korošec 1968: 15–17). But the major visionary contribution of this publication, although its potential was never properly used, was the idealistic reconstruction of numerous decorations executed in white on a black surface, creating an outstandingly clear visual presentation of the motives (Korošec & Korošec 1968: T. 120–142). Reduced to its artistic essence this demonstration of prehistoric visual creativity was in the catalogue ascribed to individual chronological and cultural phases (Ig I and II) (Korošec & Korošec 1968: 141), but unfortunately not linked to individual pieces of pottery from which it was derived.

Perhaps the last major work on prehistoric pottery, building on the tradition of the school of research founded by Korošec was the book *Kultura kolišč na Ljubljanskem barju* published by Zorko Harej (Harej 1986). Despite his poetical rhetoric in the introduction of the problem, he correctly approached the problem of decorated pottery and clearly distinguished between the ornamental techniques and the

motives in pottery decoration (Harej 1986: 40–43). His systematic introduction and description of major ornamental techniques was for him a tool to search for its origins and define the cultural relations between the material analyzed and several other cultural groups (Harej 1986: 43). Although he reproduced a detailed typology of pottery forms, the ornaments were not presented in a systematic matter.

From the eighties, with the focus of Slovenian prehistoric archaeology shifting to younger periods, the quantity of pottery publications increased. And if due to its long history of research that resulted in the distribution of important discoveries among numerous museums in Europe or the spectacularity of the later or just due to the persistent narrative about its importance, the Early Iron Age of south-eastern Slovenia, from the broader Dolenjska region, is perceived as one of the highlights of past cultural, social and technological development on the territory of today's Slovenia. And despite the fact that the majority of archaeological knowledge was built upon the analyses of material culture from burials, it was the pottery that was the least focused on. In the first, and only book dealing specially with this subject written by Janez Dular (1982), the ornamentation was approached through technology of pottery decoration. The motives were mostly linked to individual techniques of decorations and the later linked to forms of pots and the occurrences on individual parts of them. Following the dominant rhetorical patterns, the author was in the introduction and conclusion lamenting about the poverty of decoration in the discussed region and the lack of studies of the later, expressing the inability to grasp their meaning, but presenting the spatial distribution and chronological precision of "more beautiful" ornaments as satisfying achieved (Dular 1982: 82). Despite the ambitious initial publications the trend was not developed further and the major increase of publications followed only decades later and due to absolutely different factors.

At the end of the eighties the major contribution towards systematic analysis of pottery or at least the development of a clear model of taxonomic description of production technologies, with the definition of geometric proportions describing the forms and attributes. It was created between 1989 and 1999 by Milena Horvat. In her first book, dedicated to the introduction of discoveries in Ajdovska jama, she presented the first approach to the systematic technological and typological breakdown of pottery. Beside the clear description of individual technologies of decoration, it featured also a list of motives present on the pottery (Horvat 1989: 42–46). The elaboration of the descriptive system developed through the process of education in the next decade culminated with the second book, a manual dedicated to the systematic description of pottery production technology and formal typology (Horvat 1999). The manual was an important general contribution to the standardization of descriptions, clearly presenting the characteristics of different techniques of pottery decorations, although it unfortunately did not motivate the subsequent production of specialized, period/culture-specific manuals that would further elaborate the system regarding the typological variability of pottery production and decoration in a specific period. But it still became the most influential work in terms of terminology used in pottery description. This was mostly due to the fact that it was developed during the educational process conducted by the author at the Department of archaeology at the Faculty of Arts in Ljubljana in the period of the formative phase of most archaeologists that were involved in field research and subsequent publications of results of systematic excavations on Slovenian highways. But the weak point of this publication was, and it continues to be, its implementation.

The second publication, that should be mentioned due to its subsequent

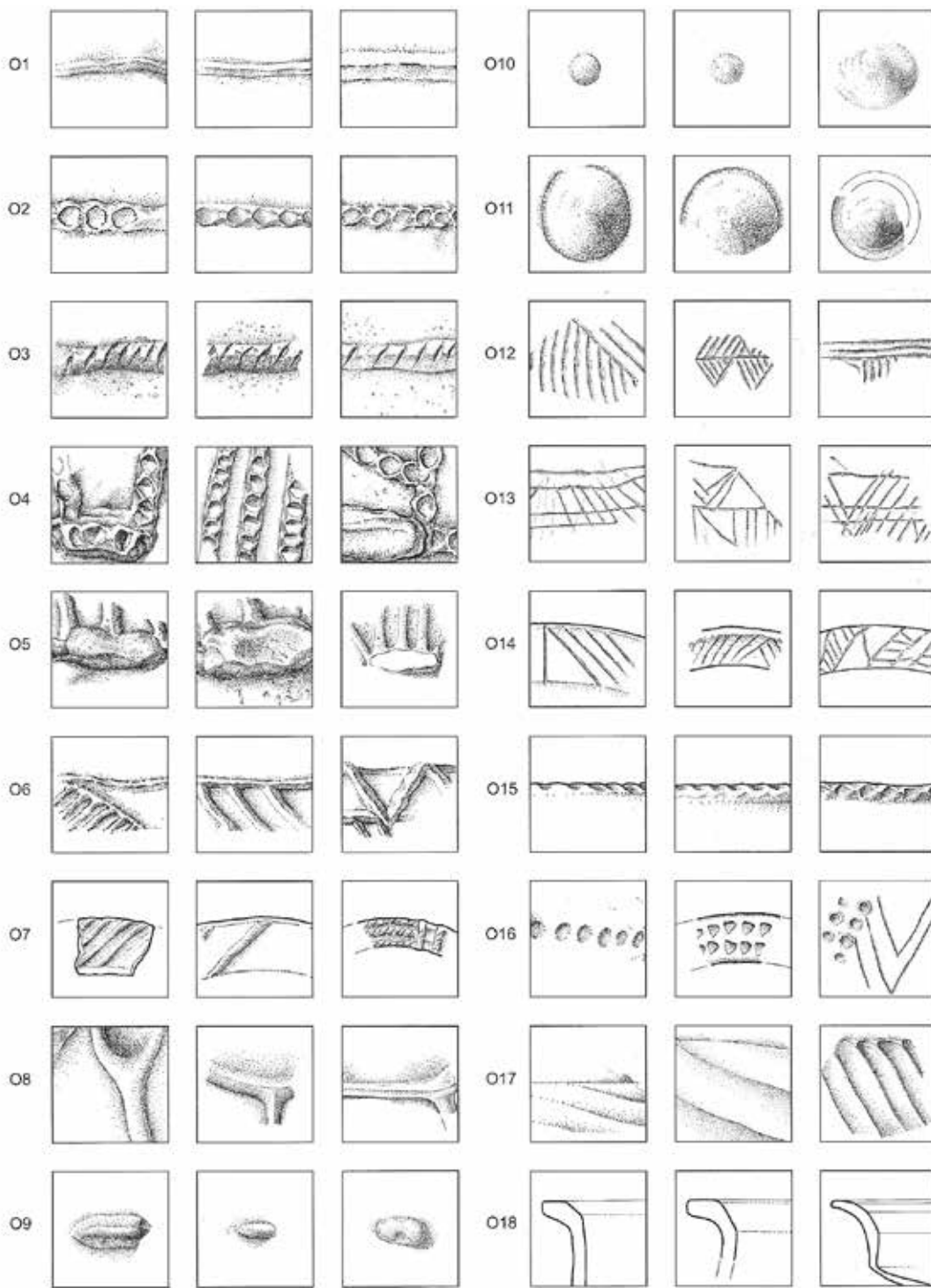

Fig. 3. Types of ornaments from Oloris (according to Dular 2002: 158, fig. 11)

impact on the methodology of pottery research was the publication of Janez Dular who presented his perspective of a detailed analysis of the discoveries from the Bronze Age settlement of Oloris (Dular 2002). His typological analysis was based, due to the state of fragmentation, mostly

on the forms of mouths of pottery and supplemented with two subsequent typological lists – one presenting the grips and handles and the other one the “ornaments” (Dular 2002: 145). Published in the moment when the first books of the highway excavations started to appear the structure

of the typology – division of minor fragments in to major forms with sub-forms (that so often resemble too much between different types) became an often-copied approach when dealing with prehistoric pottery. The problem of the approach was and is the identification of boundaries between types of fragmented pottery – the implicit perception that combining all artifactual material (types with sub-types) in to a single dataset would create clarification actually led to analytical obfuscation. Unfortunately, here again the confusion of semantic categories was introduced – within the typology of the ornaments are again mixed the techniques and motives, or compositions as the author would call them. For example, oblique hatched incised lines appear in 3 different types of ornaments and applied ribs with triangular cross section even in 5 (Dular 2002: 158, fig. 11). Basically, this approach is documenting the unease with dots and lines – the decoration is typologically subdivided and basically described without being commented. The examples are now focused, they are cut out from existing artifacts instead of being idealistically reconstructed.

The model of presentation and argumentation was further developed a decade later in the publication of selected sites from the Late Bronze Age in north-eastern Slovenia by the same author (Dular 2013). Again, techniques and motives were presented on a table for which miniature decorated fragments of pottery were selected or ornaments were cut out of larger vessels (Dular 2013: 47–60). Even further, ornaments from all three major discussed sites, Ptujski Grad, Radgonski grad and Ormož were joined together and based on analogies a chronology of occurrences of different types of ornaments was generated (Dular 2013: 57, fig. 19). The ornaments were used exclusively as chronological information and even in the section when describing exceptional or “foreign” forms the descriptions of ornaments were more than basic (Dular 2013: 58–65).

Today, but today is actually two decades long, the majority of Slovenian archaeological publications is focusing on the presentation of pottery. And within this corpus of publications the major part are the excavation reports from the last decades of systematic rescue excavations on the layouts of the Slovenian highway network and the adjacent infrastructure. Although presenting numerous important discoveries, that have changed profoundly our knowledge about the past of the territory of Slovenia and influenced our perceptions of the cultural history of this region, the majority of books were just commented catalogues of pottery that in their methodology of description systematically unsystematically used. On the other hand, in the last two decades at least three studies were published where authors, focusing on single sites produced results indicating the potentials for the development of pottery studies and within them the analyses of their ornamentation.

First was the publication of Matija Črešnar presenting several Late Bronze Age graves from Ruše (Črešnar 2006). A detailed typology of pottery forms was followed by a systematic deconstruction of ornaments and their division in to 32 motives ranked from the simplest to composed and most complex ones. Important was his correlation of individual motives with pottery forms and their comparison with finds from dated contexts in order to establish their chronology (Črešnar 2006: 132–142).

The second approach to presentation of pottery decoration was produced in the analysis of pottery from the settlement in Stična by Lucija Grahek (Grahek 2016). Despite some major flow in the composition of the typology, such as the inclusion of pottery from the Early and Late Iron Age on the same typological tables, she was precise and created the primary division based on the ornamentation techniques in which she united the motives produced by later. Despite the lack of

description of complex motives, she discussed the correlations between individual techniques, motives and pottery types. (Grahek 2019: 191–220).

The third was the publication of pottery from Čatež – Sredno polje by Alenka Tomaž (Tomaž 2022). Providing detailed statistical analysis of decorated pottery and collection of schematized motives, her major contribution was the detailed analyses of locations of decorations. Demonstrating that similar motives occur on different places and on different forms of pots, she demonstrated the potential of combination of motives on different pottery forms (Tomaž 2022: 66).

PERSPECTIVE

Today we are aware that the aesthetics of an object, especially of a complexly ornamented prehistoric pot, cannot be revealed by a modern assessment of its beauty, because the latter has always been culturally specific and is unfortunately incomprehensible to today's observer. In our descriptions, evaluations and interpretations we can resort more to the recognition of a specific aesthetic that prehistoric artists produced or reproduced in their works at a certain point in time, in a certain territory – archaeology is mostly today about recognizing and mapping a repetitive form and decoration. But in our interpretations, it should rather be about recognizing the creative potential and innovation that the ancient masters were able to show through the combination of basic motives and techniques used in their manufacture. In most of the pots it should be about the combinations of basic artistic elements, such as dots and lines, their recombination and different orientations as well as also empty spaces between them. Furthermore, it concerns the design of the negative, i.e. undecorated, spaces on the vessel and, consequently, the relationship between decorated and undecorated parts and the prin-

ciples of their use (Kavur & Ciglar 2021: 342). This means that in our assessment we must observe how the masters were able to assemble individual elements into complex compositions, classify them on the surface of the vessel according to their balance (symmetrical or asymmetrical placement of decorations), rhythmic variation (repetition or replacement of elements that create patterns and effects of depth), proportions (different size ratios between depicted motifs), dominance (visual weight that directs the eye to the first point from which the observer begins to observe the decoration) and the visual unity of the decoration itself (Sofaer 2015: 59). It is, of course, an approach similar to the traditional archaeological definition of style. However, it is more about the principle of the theory of visual perception, when the relationships between form and decoration, between the whole and the individual parts that make it up, are evaluated in the composition (Behrens 1998).

To conclude: how should we perceive pottery decoration and prehistoric art as such? If art is the consequence of hyper-cooperative nature of human communication, based most important on shared intentionality, as developed out of evolutionary pressures due to changing conditions in the environment (physical or social), it needs not only symbolic capacities, but mutual understanding of the coded messages. And the perception of art creates experiences – experiences exist in time and changes over time, they have history. The changes might not be intentional since chance and accident often play a large part in ideas and intentions. These changes create the variability, create the development and evolution of motives, create the multiplicity of experiences only art can mediate. And prehistoric art, in its potential to create abstract visual forms, was most probably (until the 20th century) the most powerful artistic expression able to display and to perceive embodied cognitive processes.

BIBLIOGRAPHY

- Behrens, Roy R. 1998. „Art, Design and Gestalt Theorie“. *Leonardo* 31(4):299–303.
- Bregant, Tatjana. 1986. *Ornamentika na neolitski keramiki v Jugoslaviji*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Črešnar, Matija. 2006. „Novi žarni grobovi iz Ruš in pogrebni običaji v ruški žarnogrobišni skupini“. *Arheološki vestnik* 57: 97–162.
- David, Nicholas, Sterner, Judy & Kodzo Gavua. 1988. „Why Pots are Decorated“. *Current Anthropology* 29(3): 365–389.
- Dular, Janez. 1982. *Halštatska keramika v Sloveniji. Prispevek k proučevanju halštatske grobne keramike in lončarstva na Dolenjskem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Dular, Janez. 2002. „Dolnji Lakoš in mlajša bronasta doba med Muro in Savo“. In: Dular, Janez, Šavel, Irena i Sneža Tecco Hvala. *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu*. Ljubljana: Založba ZRC, 143–228.
- Dular, Janez. 2013. *Severovzhodna Slovenija v pozni bronasti dobi / Nordost-slowenien in der späten Bronzezeit*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Grahek, Lucija. 2016. *Stična. Železnodobna naselbinska keramika / Stična. Iron Age Settlement Pottery*. Ljubljana: Založba ZRC.
- Guštin, Mitja. 2017. „Ptuj zavzema prvo mesto v staroslovanski arheologiji“. *Argo* 60(2): 90–99.
- Harej, Zorko. 1986. *Kultura kolišč na Ljubljanskem barju*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Horvat, Milena. 1989. *Ajdovska jama pri Nemški vasi*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Horvat, Milena. 1999. *Keramika. Tehnologija keramike, tipologija lončenine, keramični arhiv*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Kavur, Boris i Iva Ciglar. 2021. „Bren-gova: Esej o okrasu srednjebronastodobne amforice“. *Zbornik Pokrajinskega muzeja Ptuj – Ormož* 7: 333–345.
- Korošec, Josip. 1958. *Neolitska naseobina u Danilu Bitinju. Rezultati istraživanja u 1953. godini*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije.
- Korošec, Paola i Josip Korošec. 1969. *Najdbe s koliščarskih naselbin pri Igu na Ljubljanskem barju / Fundgut der Pfahlbausiedlungen bei Ig am Laibacher Moor*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Sofaer, Joanna. 2015. *Clay in the Age of Bronze. Essays in the Archaeology of Prehistoric Creativity*. New York: Cambridge University Press.
- Tomaž, Alenka. 2022. „Čatež – Sredno polje“. *Arheologija na avtocestah Slovenije* 98. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo Slovenije.

PLES TOČKI I CRTA: ZAJEDNIČKA ARHEOLOŠKA NELAGODNOST SA SPECIFIČNIM POGLEDOM NA PRETPOVIJESNU UMJETNOST

Sažetak: Slovenačka arheologija, kao i svaka druga arheologija, najviše se bavi la keramikom. To se najprije odnosilo na analizu i objavljivanje veće količine fragmenata i cijelih prapovijesnih posuda, čije smo tipološke i hronološke karakteristike predstavljali. S druge strane, arheolozi su se oduvijek bojali preći granicu između racionalne arheologije i manje racionalnog područja estetskog

vrednovanja keramičkih ukrasa. Josip Korošec je već u poslijeratnom razdoblju u svojoj školi iznio niz ključnih aspekata za razumijevanje tehnologija ukrašavanja posuda, motiva ukrasa i njihovih povezivanja u veće umjetničke narative. Bio je to pristup koji je usavršila Tatjana Bregant i koji u svom vremenu i kontekstu predstavlja jedan od interpretativnih vrhunaca slovenačke prapovijesne arheologije. Krajem XX vijeka, standardizacijom shvatanja proizvodnje i oblikovanja keramike, kako ih je postavila Milena Horvat, strogi racionalizam zamjenjuje meka logika estetskog vrednovanja stvaralačkih potencijala nekadašnjih umjetnika, koji su se mogli uočiti u složenijoj dekoraciji pretpovijesne keramike. Brojne publikacije, kako sistematskih tako i zaštitnih iskopavanja, nažalost ukazuju na nemogućnost postizanja standarda u tehnološkom i estetskom sistematskom opisivanju, kako je to davno zacrtao Korošec. Neke savremene analize otvorile su mogućnost za dalji razvoj u proučavanju ukrasa posuda, pri čemu su, pored njihove estetske vrijednosti, uzele u obzir i položaj na djelovima posuda i potencijal analiza ukrasa za precizne hronološke studije. Međutim, i dalje nam u većoj mjeri nedostaju precizni opisi i analize pojedinih posuda, koji bi nam omogućili da bolje razumijemo percepciju fizikalnosti keramike, kao i kulturološki specifične mogućnosti varijabilnosti ukrasa i na taj način pružimo uvid u stvaralački potencijal praistorijskih umjetnika.

Ključne riječi: pretpovijesna umjetnost, keramički ukrasi, ornamentika, materijalna kultura, povijest arheologije

EFEB U ARISTOKRATSKOM LOVU IZ LISIJEVOG POLJA

Martina Blečić Kavur¹
Univerza na Primorskem
Fakulteta za humanistične študije
Oddelek za arheologijo in dediščino
Koper, Slovenija

*Takvi su konji na kojima su prikazani bogovi
i heroji kako jašu, a ljudi koji njima dobro upravljaju
daju veličanstven izgled konja u pokretu.*

Ksenofont, *O jahanju*, XI, 7

Sažetak: Jantarni pločasti privjesak s figuralnom scenom istražen je tijekom zaštitnih istraživačkih radova 1983. godine u devastiranom tumulu u Lisijevom polju kod Berana. U plitkom reljefu skladno su i dinamično prikazane tri figure – konjanika (efeba), konja i psa. Riječ je o malom umjetničkom djelu, koje se, premda bez neposrednih paralela, pripisuje umjetnosti arhajskog stila. Jantarni privjesak golog efeba na konju nije samostalna, zasebna scena, već je kontekstualiziran pratećim atributima, prije svega lovačkim psom, te dodatnim privjescima zeca i vepra. Iako je efeb na konju sa psom čest likovni koncept koji simbolizira poletnog adolescenta u aristokratskom lovu, jedini je takav primjer na području središnjeg i zapadnog Balkana, a datira iz druge polovice VI stoljeća pr. Kr. U članku se ponovno vrednuje kontekst nalaženja, zatim se stilski i ikonografski obrađuje figuralni koncept, koji se, uz komparativnu analizu pratećih privjesaka zeca i vepra, kontekstualizira unutar umjetnosti arhajskog stila. Predstavljene su nove mogućnosti interpretacije njegovog značenja i kao privjeska i kao obilježja pokojnika kojemu je najvjerojatnije pripadao.

Ključne riječi: Lisijevo polje, željezno doba, obredne prakse, jantarna plastika, ikonografija, efeb na konju

¹ martina.blecic.kavur@upr.si.

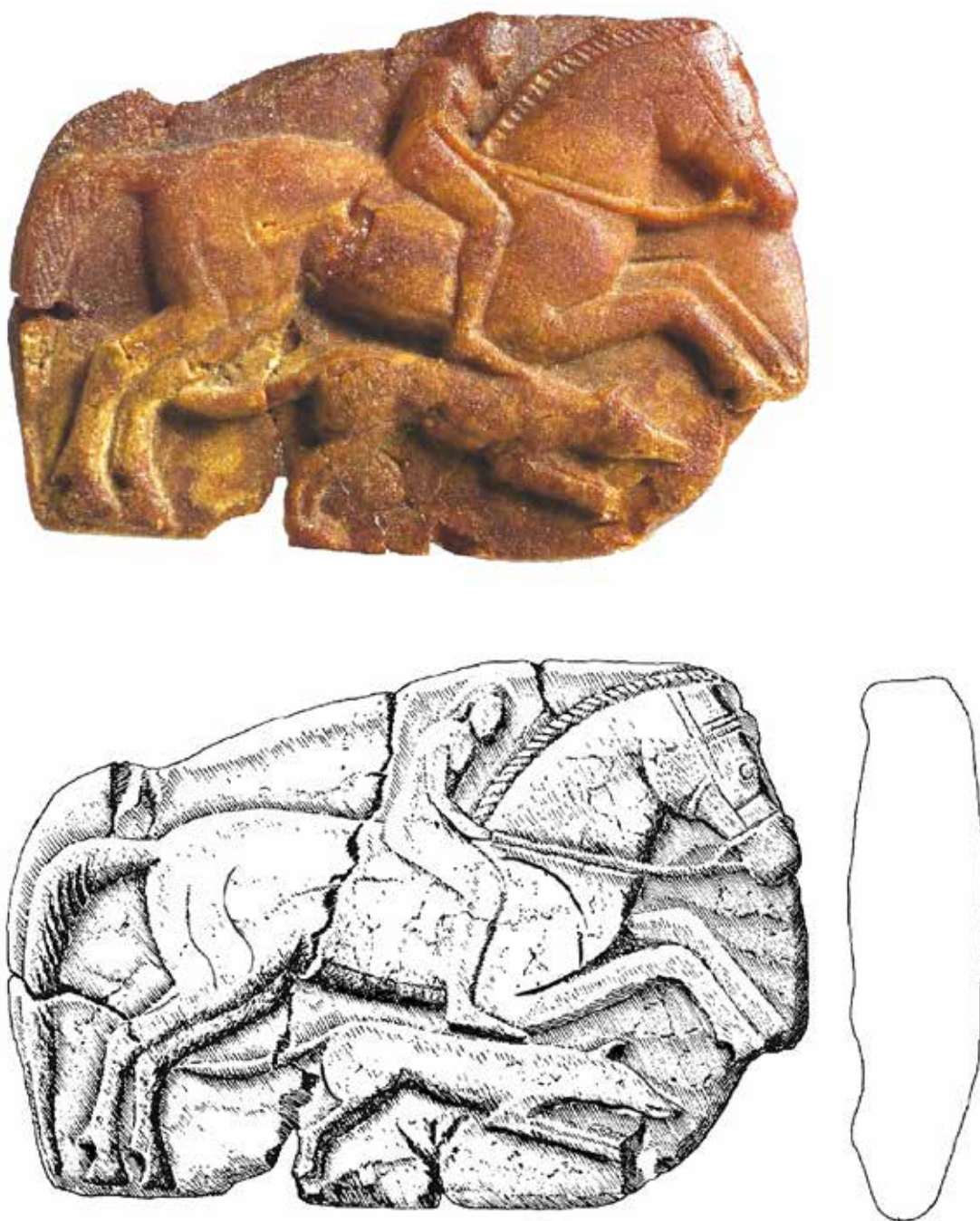
UVOD

Prostor današnje Crne Gore, unatoč dosadašnjem opsegu istraživanja, arheološki je i dalje *terra incognita*. No posve je sigurno kako i postojeća arheološka baština, iz različitih epoha i kultura, svjedoči o iznimnom potencijalu kojeg svaka crnogorska regija odražava na svojstven način. Usredotočiti ću se stoga na sjeveroistočni prostor, gdje su, u Lisijevom polju kod Berana, zaštitnim istraživanjima u dvije kampanje, 1983. i 1990. godine, dokumentirana četiri tumula. Riječ je o monumentalnim grobnim konstrukcijama unutar kojih je bilo smješteno po nekoliko grobova (2–3). Tumuli, različitih dimenzija, uglavnom su bili skeletnog, ali i pallejinskog obreda pokopavanja. Kod većine se pretpostavljala osnovna konstrukcija iz brončanog doba (pallejinski ukopi), te naknadne intervencije i pokopavanja iz starijeg željeznog doba (skeletni ukopi). Obilježje tri željeznodobna tumula ponajprije je centralni grob, koji je mogao biti pojedinačan ili dvojni, s vanjskim vijencima od oblutaka (Marković 1984; Marković 1997: 254–255; Marković 2006). Dva su tumula bila prilično devastirana, a najzanimljiviji je svakako i najmanji, u kojemu je prikupljena iznimna količina od 105 raznovrsnih predmeta. Ta izuzetna materijalna kultura, iz mnogih perspektiva, bila je dijelom opsežnih znanstvenih rasprava. Tipološko-stilskom analizom i komparativnom metodom predmeti su smješteni u vrijeme starijeg željeznog doba, u kraj VI i početak V st. pr. Kr., te tradicionalno pripisani glasi-načkom kulturnom krugu (Srejšović & Marković 1981: 72–79; Marković 1984: 82–84; Marković 1997; Marković 2006: 227, 247, 253–255, 257–258; Marković 2015: 27, 30–31; Palavestra 1993: 160; Palavestra 2006a: 30).

Brončani predmeti, raznih karakteristika i značenja, kvantitativno dominiraju, te ih većina pripada dekorativnim elementima nošnje i nakita (fibule, lančići, narukvice, aplikе, perlice, privjesci...). Prisustvo dviju ke-

ramičkih posuda, te dvaju željeznih vrhova kopalja istraživače je, kao i mnoge autore čiji su radovi uslijedili, uvjeravalo kako je u tom malom tumulu bio samo jedan, i to dvojni pokop muškarca i žene. Ženskoj pokojnici se, bez ikakvih dvojbi, pripisivala većina nakita i dekoracije, dok su se oružje i pojedini dijelovi nošnje atribuirali pokojniku muškoga spola.

Uz osobu ženskoga spola povezivala se je, međutim, i značajna količina od 40 jantarnih predmeta koji, se ne ističu samo osobitom tipološkom različitošću, već i zanatskom kvalitetom izrade. Najzastupljenije su kvadratne i trokutaste perle, zatim perle u obliku mješina ili bule, bikonične i rebraste. Sve su tipološki klasificirane i dobro prostorno određene unutar distribucije jantara na prostoru središnjeg Balkana (Palavestra 1993: 161; Palavestra 1997). Najintrigantnije svakako su figuralno obrađene veće ploče u plitkom reljefu. Horizontalno su perforirane, čime su funkcionalno određene kao privjesci na ogrlici ili kao složen kompozitni pektoralni nakit. U većoj mjeri očuvan je plastično profiliran privjesak s prikazom glave, umjetnički pripisan arhaiskom stilu izvedbe (Srejšović & Marković 1981: 70, fig. 2, Pl. V: 6; Palavestra 1993: T. VIII, 95e; Pantović 2006: 352–353, k. 575), kojeg detaljnijim pregledom možemo slijediti i kod ostalih primjera; bolje očuvanog pravokutnog privjeska s prikazom zeca, te oskudnijeg, ali u cijelosti obrađenog privjeska u obliku vepra (Srejšović & Marković 1981: 70, Pl. V: 1–2; Palavestra 1993: T. XI, 99, 100; Marković 2015: 31, sl. 34). Ipak, najveličanstveniji i najkompleksniji je, gotovo u cijelosti održan veći pločasti privjesak (Srejšović & Marković 1981: 70, fig. 1, P. V: 5; Palavestra 1993: T. VII, 91; Marković 2015: 30, sl. 33). Na njemu je predstavljena jedina žanr-scena, tj. reljefna slika sa skladno ukomponirane čak tri figure, koja, priređena u tom dragocjenom materijalu i mediju, nema neposrednih analogija u starome svijetu Europe. Tom privjesku biti će posvećena ova studija, koja će pružiti detaljan opis figuralne slike, zatim stilsku i komparativnu analizu,

Sl. 1. Jantarni privjesak s plitkim reljefnim prikazom efeba u aristokratskom lovu na konju s lovačkim psom iz Lisijevo polja (Pantović 2006; Srejović i Marković 1980)

uključujući privjeske zeca i vepra, te ponuditi nove mogućnosti interpretacije njegovog ikonografskog, simboličko-semantičkog konteksta.

KONJANIK I NJEGOV PAS

Tamnocrvena neprozirna jantarna ploča reljefno je obrađena i zaglađena

samo s jedne strane (sl. 1). Nepravilno trapezastog je oblika, veličine 8,6 x 4,4–6 cm, vodoravno perforirana i tek minimalno oštećena (Pantović 2006: 352, k. 574). Figuralni prikaz ostao je stoga gotovo intaktan, pa se lako i detaljno „čita“. Samim materijalom uvjetovana je već i oblikovnost predmeta, na kome je minucioznim rezbarenjem postignut plitki reljefni

oblik, čiju plastičnost i iluziju tjelesnosti dodatno potencira prvobitna sjajnost i/ili prozirnost plohe.

Površinom i veličinom privjeska dominira figura konja usmjerenog udesno, određujući time orijentaciju čitavog djela. Izrez ploče slijedi njegove proporcije, osobito repa, stražnjeg dijela tijela, glave i prednjih nogu, što joj i determinira nepravilan oblik, te razvedenost. Konj je impozantan, položajem istegnut i blago uzdignut. Prednje i stražnje noge su spojene u galopu, dok je unutrašnja noga dočarana umjerenije i u projekciji dublje. Prikazati stražnje noge ispružene unatrag, dok istovremeno dodiruju tlo, a prednje izbačene prema naprijed od tla, preferirani je način prikazivanja „letećeg konja“, čime se ostvaruje dinamičnost razvijena do prisilne slike života, tzv. žanrovske scene. Detaljno su izrezbarena kopita, dlaka blago spuštenog i izvijenog repa, te pošišana ili, možda, u pletenici uređena griva. Pojedini anatomske dijelovi naglašeni su na stražnjim nogama polukružnim udubljenjima, simulirajući napetost mišića. Konjska oprema glave s uzdama, trakama i zauzdama dosljedno je dočarana tankim, ali precizno oštrim urezivanjem. Na glavi je polukružnom izrezanom linijom prikazano veliko oko i manje, unazad povijeno uho. Time je predstavljen prilično realističan prikaz konja kao dominantne figure motiva, ali i figure koja diktira kako perspektivu, tako i dinamičnost ploče.

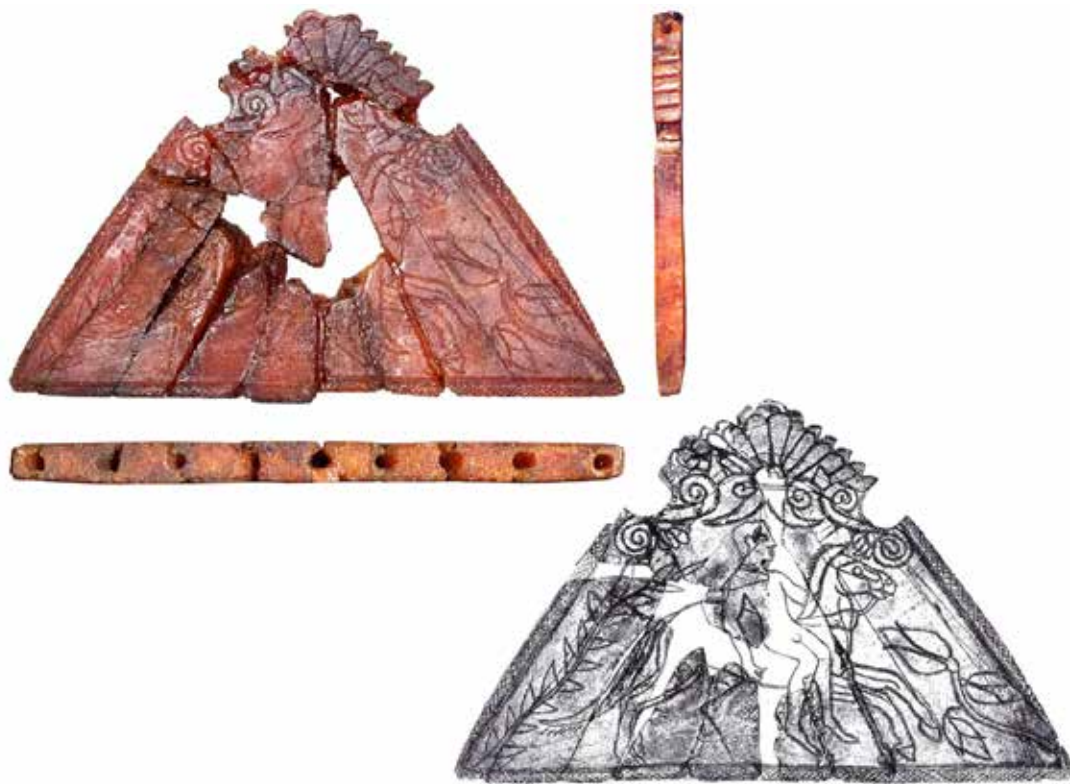
Konja zauzdano drži konjanik, koji je postavljen na njegova leđa, bez sedla (sl. 1). Tijelo je u cijelosti predstavljeno u „S“ profilnoj liniji, pognuto prema naprijed, tj. prema liniji konjskog vrata u istoj usmjerenosti. Glava je također u profilu, okrenuta udesno. Za razliku od konja, konjaniku je dodijeljeno manje likovnih obilježja. Ruke i jače noge pojednostavljeno su izrezane, prsti ruke gotovo se ne raspoznaju, a noge i stopala izduženo su i zašiljeno pomaknuti unaprijed, privijajući se tik uz rebra konja, uobičajenog držanja pri galopu. Na-

ime, najpouzdaniji način upravljanja konjem bilo je upravo prenošenje težine, stiskanje bedara i držanje uzda. Na tijelu konjanika ističe se zatim goli torzo, na glavi nos i frizura. Kosa je poluduga, do vrata, valovito prati liniju čela i zalazi iza uha, a na zatiljku je zaobljeno podignuta, simulirajući hitrost pokreta. Konjanik je prikazan kodificirano jasno u tzv. specifičnoj adolescenciji, kao mladić bez brade, tj. efeb, s kraćom kosom i u potpunosti gol,² bez osjetnijih anatomske karakteristika, izuzev poprsja s bradavicom, ali s velikom pozornošću na proporcije.

Konjanikovo tijelo ispunjava površinu iznad, a pas u trku onu ispod konja (sl. 1). Kao i kod prethodnih figura, životinja je u cijelosti prikazana u profilu i usmjerena udesno. Svojim položajem i proporcijama ne upotpunjuje samo očiti prostor već daje dodatnu dimenziju aktivnom prizoru, još više potencirajući dubinu djela. Osnovnim naznakama istaknut je gibak lovački pas, izdužene njuške, kratkih i zašiljenih ušiju postavljenih unaprijed, te dugačkog blago povijenog repa. Anatomske je možda bio dočaran i dio trbuha. Prednje i stražnje noge simetrično su prikazane, s prednjim podignutim u trku lova na vjerojatno divlju životinju.

Raskošan jantarni, figuralno ukrašen privjesak odlikuje se karakteristikama plastičnog morfološkog stila izvedbe. Dijagonalna kompozicija, dinamika i produbljena perspektiva, te usklađenost omjera figuralnih predstava, sežući do živog ruba, naglašavaju dojam beskonačnosti, ali i kreativnog, metafizičkog reda. Izuzev tehnika i likovnosti djela, kanonizirano opredijeljeni figuralni motivi (nagi, golobradi efeb, poluduga kosa, pas ispod konja u galopu...) integriraju ga s idealima umjetnosti arhajskog doba.

² Ponuđena je i interpretacija jahača s kacigom i čizmom (Pantović 2006: 352), što se detaljnijom analizom predmeta ipak ne može potvrditi, a time niti prihvatiti.

Sl. 2. Efeb na konju urezan na jantarnoj pločici s pektoralnog nakita iz Novog Pazara (Palavestra 2006)

Budući da je riječ o privjesku realističnog kompozitnog prikaza iznimnog umjetničkog obrta, provincijalni karakter nije mu moguće pripisati, već ga valja smatrati vrhunskim uratkom onodobne umjetnosti – pravim remek-djelom (Palavestra 1993: 160). Likovna ekspresija svakako je preuzeta iz mitologije šireg prostora, koja mu daje razlog opstojnosti kao takve i koja ga definira u konceptu tzv. aristokratskog lova. Međutim, iako prostorno fiksiran, konceptualno se privjesak čini nepotpunim. On mora biti povezan u garnituru preostalog ansambla privjesaka koji su s njime pronađeni kao svjesno odabrani prilozi za transcendentalni obred prelaska upravo tog pokojnika. Prvenstveno su to svojstvene lovne životinje vepar i zec, nabijene ambivalentnim simbolizmom, čime će se, u oku promatrača, kreirati cjelovita predodžba metaforičke, ali nedjeljivo povezane narativne scene onodobne ideološke (mitsko-religijske) paradigme. Valja se stoga složiti s Palavestrom, koji u njima vidi raskošniji kompozitni pek-

toralni nakit (Palavestra 2003: 220; Palavestra 2006a: 55), jer tako čine skup povezanih informacija, koji, u semantičkom i semiotičkom smislu, reprezentiraju kako pokojnika, tako još više zajednicu živih, koja je obred njegova pokopa sprovela.

IKONOGRAFSKA I KOMPARATIVNA ANALIZA

Odabir simbola, baš kao i znakova, u vizualnoj umjetnosti bilo koje epohe nikada nije bio isključivo estetski, odnosno puko dekorativan ili tek slučajan, pa to neće biti niti privjesak iz Lisijevog polja. Tomu nije bilo mjesta osobito u složenim posmrtnim ritualima i kodificiranim votivnim praksama kojima se legitimizirao status istaknutog pojedinca. Uloga simbola bila je upravo u međusobnom povezivanju i djelovanju jednog znakovnog sustava na drugi u određenoj sintaksi komunikacijskog ophođenja. Izražavajući transmisije doživljaja kako osobnih, tako i kolektivnih isku-

Sl. 3. Brončane aplike četiri efeba na konjima s vrata volutnog kratera iz Trebeništa, grob 8 (Blečić Kavur 2024)

stava postali su posredovano ponašanje čovjeka (Moris 1975; Eco 1979), ponajviše između aristokracija različitih heterogenih zajednica. Obimna likovna i literarna tradicija sugerira kako sagledati simboliku sinteze konjanika i psa u dimenziji bitno mitske reprezentacije osebnog značenja i simboličke poruke. Jer, nagi efebi na konjima imali su posebno mjesto u okviru autohtone ikonografije grčke i makedonske višedimenzionalne vizualne umjetnosti VI i V stoljeća pr. Kr. (tradicija o kultu konjanika cf. Dimitrova 2002; Liapis 2011; Sakellariou 2015; cf. Blečić Kavur 2024).

Najbližeg efeba na konju, dočaranog u istom mediju, možemo vidjeti urezanog na trokutastom pektoralnom privjesku iz Novog Pazara (Palavestra 2003: 217, fig. 3a–3b; Palavestra 2006b: 102, fig. 47, no. 2) (sl. 2). Na njemu je nagi mladić, poluduge kose, kontekstualiziran bogatim, ali neurednim floralnim motivima u prilično nesustavno dekoriranoj površini čitavog privjeska i za jantar ne tako ti-

pičnoj tehnici urezivanja. Na gornjem kutu prepoznatljiv je motiv kompozicije palmete i lotusa, toliko emanentan arhajskoj umjetnosti. Premda su usmjerenost i dinamika konjskog galopa iste, glava konja vrlo detaljno prikazana, a griva uređena kao i kod našeg privjeska, mnogo je tu različitih poteza koji se likovno i estetski između sebe razilaze. Položaj tijela efeba postavljen je unatrag, ali nije uspravan, već je ležeran i opušten. Sudeći prema predloženoj rekonstrukciji, upravo na tom dijelu najviše oštećenog privjeska, noge mladića paralelno su postavljene s prednje, vidljive strane konja. On samo lijevom rukom drži uzde, jer u desnoj, koja je spuštena na bedro, drži palicu. Aleksandar Palavestra ponudio je interpretaciju mogućeg prikaza mladića s akrobatskim pozama tzv. *anabates*, referirajući na srodne prikaze u crnofiguralnom slikarstvu, s jedne, i situlskoj umjetnosti, s druge strane (Palavestra 2003: 217; Palavestra 2006b: 100–103, 112). Međutim, tako ćemo ga znatno teže moći razumjeti u povezanosti s

parom konfrontiranih sfingi, na drugoj strani medalje, tj. istog privjeska. Vjerojatnije je i u tom primjeru riječ o efebu i o zagoneci smrti, koju, u prenesenom značenju demon sfinge, kao simbolični zaštitnik pokojnika, i predstavlja. Napokon, novopazarski privjesak odaje dojam provincijalnog mimetičkog poteza, svojstvenog znatno više graviranoj umjetnosti na uporabnim metalnim predmetima toga vremena, osobito Etrurije i južnoitalskog prostora (Palavestra 2003; Palavestra 2006b: 97–98: 102).

Sljedeće primjere nalazimo kod brončanih aplika efeba na konjima, ukrasima luksuznih posuda. Prva je i svakako najbliža grupa od čak četiri efeba na brončanom volutnom krateru arhajske toreutike iz trebeničkog groba 8 u zaleđu Ohrida (Blečić Kavur 2024: 21–22) (sl. 3). Nagi konjanici na konjima u galopu, također usmjereni udesno, aplicirani su na frizu cilindričnog vrata. Prikazani su u kompozitnoj pozi i u specifičnoj adolescenciji, a stopala im ne prelaze preko trbuha konja ili se oko njega pripijaju, upravo kao i predmetni efeb iz Lisijevog polja. Njima valja pridružiti i vrlo srodan primjerak brončane aplikacije i iz svetišta Dodone (Hitzl 1982: T. 30: 6; Hitzl 1983: Abb. 6; Stibbe 2000: 91; Чаусидис 2010: 164, T. II: 4). Svi su ti efebi pomno i opsežno stilski definirani, te obrtnički i kronološki

interpretirani. No i oni odudaraju od našeg konjanika, ponajviše uspravnim položajem gornjeg dijela tijela, okomitim vratom i glavom okrenutom prema promatraču, stječući time dosljednu frontalnost arhajskog stila. Poput efeba iz Novog Pazara, lijevom rukom drže uzde, a u desnoj palicu položenu na konjsko bedro. Najrodnijeg efeba pronaći ćemo tako kod brončane aplikacije iz Fleischman kolekcije (True 1994: no. 18). Ondje je glava konjanika također okrenuta udesno, torzo je s naglašenim prsima i bradavicom, a uzde drži objema rukama. No sama završna izvedba i ukočen položaj tijela udaljuje ga od predmetnog konjanika (sl. 4).

Motiv efeba na konjima u pokretu, samostalno ili u povorci, bio je inače čest u lakonskom, boecijskom i atičkom slikarstvu od VI stoljeća pr. Kr. nadalje (Hitzl 1982: 266–270; Hitzl 1983: Abb. 4–5; Rolley 1982: 62–66; Rolley 1998: 295–296; Barringer 1996: 56–58; Stibbe 2000: 90–98; Blečić Kavur 2024: 21; Delpout & Willekes 2023: 14), premda ih susrećemo već od VII stoljeća pr. Kr., što jasno argumentira npr. ulomak kretske amfore (ili pitosa) s reljefnim prikazom konjanika u letećem galopu, najvjerojatnije postavljenog također na cilindričnom vratu posude (Pevnick 2017). Vrijedan je svakako usporedbe i crnofiguralni beocijski kantaros (Metropolitan

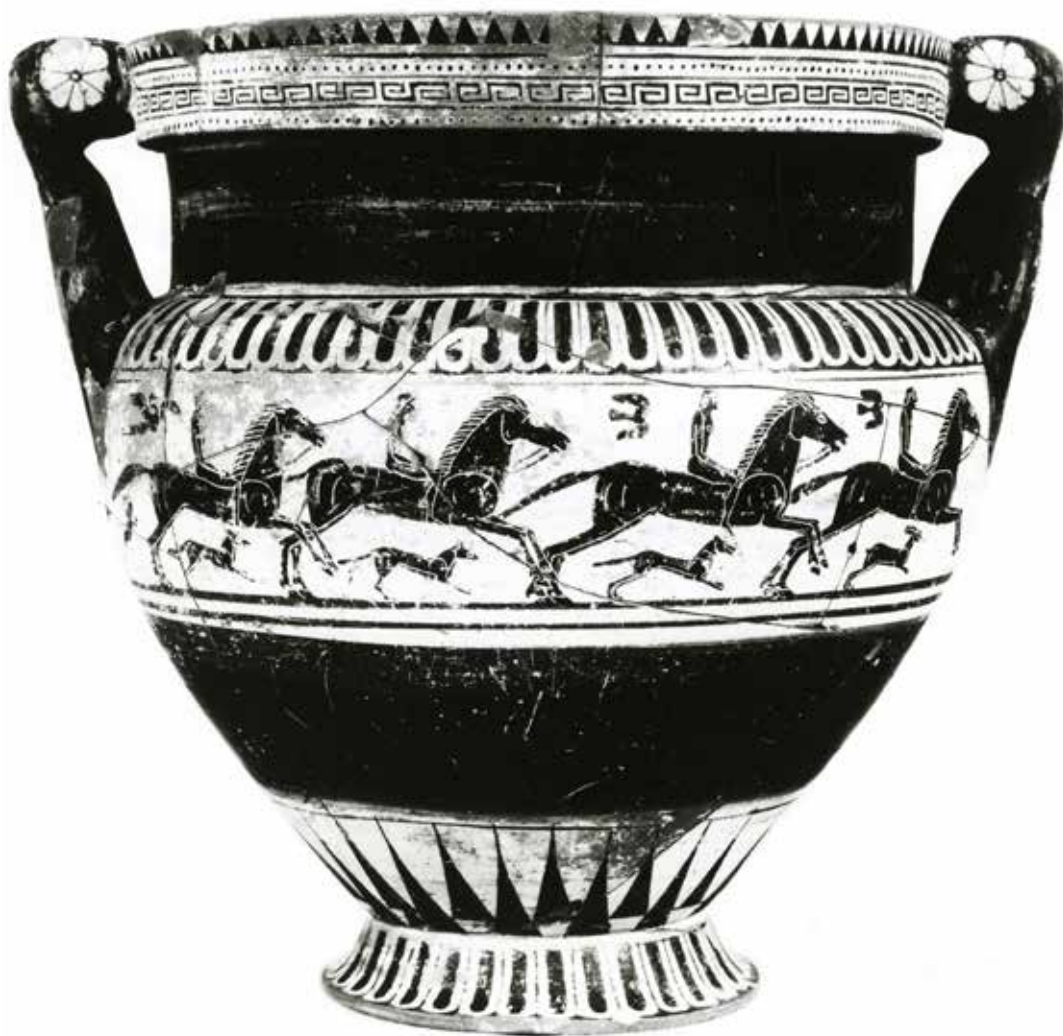
Sl. 4. Brončana aplikacija efeba na konju iz Fleischman kolekcije (True 1994)

Sl. 5. Panatenajska amfora Leagros grupe s prikazom tri efeba na konjima u utrci (Pevnick 2017; Metropolitan Museum of Art, 07.286.80)

Museum of Art, 06.1021.28; Kilinski 1990: 21, pl. 20: 1–2), s prikazom također četiri efeba sa svake strane cilindričnog vrata, jer se ondje mogu slijediti osnove likovne tehnike (osobito urezivanja) i konvencije prikazivanja

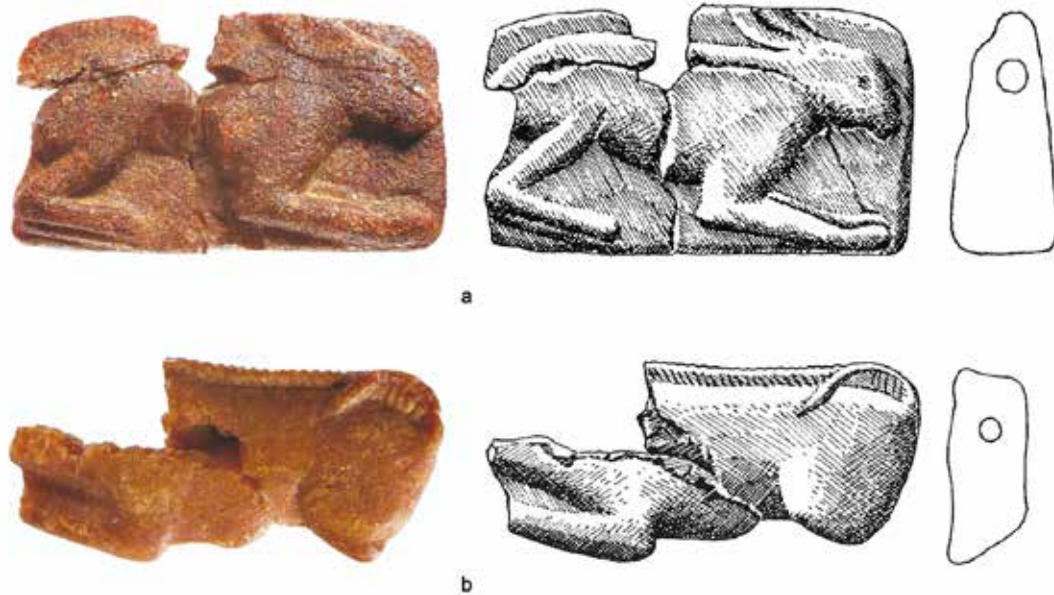
željenih figura. Efebi se tako odlikuju istom frizurom, naglašenijom profilacijom nogu i držanjem uzda kakve pratimo i kod efeba iz Lisijevog polja. Upravo tako su i garnitura glave, kao i anatomske dijelove konja prikazani

Sl. 6. Lakonski crnofiguralni krater iz groba 16 nekropole Terravecchia, Grammichele, s prikazom lova na zeca (Bacci 1988; Stibbe 1996)

s gotovo istom pozornošću na detalje, ali drugačije poze, odnosno držanja tijela. Ipak, najbolje paralele „jantarnom efebu“ možemo slijediti kod crnofiguralne atičke produkcije druge polovice VI stoljeća pr. Kr., kako za prikaz i tehničku izvedbu konjanika, tako i za konja, npr. kod atenske crnofiguralne hidrije s prikazom Ahilejeve zasjede Troilu (Villa Giulia, 50757; Krauskopf 1977: abb. 14). Više srodnosti naći ćemo i pri tzv. panatenskim nagradnim amforama kraja VI stoljeća pr. Kr, ali isključivo zbog prikazivanja efea na konjima i grafičkih rješenja, budući da su motiv i smisao amfora potpuno drugačiji. Naime, riječ je o trofejnim posudama za pobjednika panatenejskih igara, na

kojima su se Grci odmjeravali u raznim sportskim disciplinama. Među njima iznimno popularne bile su konjske utrke i utrke konjskih kola, ali i natjecanje, tzv. *anabates* (Delpeut & Willekes 2023: 9–10), u čiji bismo kontekst mogli nekako uvrstiti i efea iz Novog Pazara, kada na drugoj strani ne bi imao dvije sfinge. Jer, na amforama je s jedne strane po pravilu bila vizualno predstavljena Atena Promahos u vojnoj opremi, a s druge strane posude uvijek je bio prikaz sportske discipline u kojoj je vlasnik trofeja pobijedio (Schertz & Stribling 2017: 4–6). Specifična amfora pripisana skupini Leagros (Metropolitan Museum of Art 07.286.80; Boardman 2007: fig. 300; Pevnick 2017: 73–74, sl.

Sl. 7. Jantarni privjesci s reljefnim prikazom zeca (a) i vepra (b) iz Lisijevog polja (Pantović 2006; Srejšević i Marković 1980)

53) ovdje je vrlo bitna zbog prikaza torza konjanika u pognutom položaju prilikom utrke trojice konjanika koji ulaze u cilj (sl. 5). Njihova tijela su savijena, s naznačenom napetošću mišića torza, prsi i bradavice, ali prilično udaljena od konjskog vrata.

Kako god bilo, baš kod svih je primjera riječ o kanoniziranoj formi vizualne identifikacije mlađih muškaraca, koji još nisu prošli obred inicijacije i koji nisu smjeli punopravno nositi oružje ili prisustvovati banketima (Blečić Kavur 2024: 20), mada su mogli sudjelovati na sportskim igrama. Ali, svi su oni, kao vlasnici konja ili konjanici, zauzimali najvišu stepenicu helenskog, osobito atenskog i spartanskog društva, kako po rođenju, tako i po bogatstvu (Delpeut & Willekes 2023: 8–9). Taj će se društveni rang uvijek iznova odražavati u prizorima na antičkim vazama s prikazima atenskih ljudi sa svojim konjima, a koji se, u slobodno vrijeme, bave lovom ili brojnim drugim aktivnostima kao isključivo statusnim simbolom (Schertz & Stribling 2017; Pevnick 2017).

U tom smislu, kompoziciju privjeska

upravo definira prateći lovački pas u napadajućem zanosu, i time krunski motiv klasične lovačke scene aristokratske vrijednosti. Susrećemo ih na brojnim primjerima i u različitim medijima umjetničke produkcije toga vremena, te su detaljno vrednovani u mnogim literarnim izvorima (cf. Barringer 2001; Kmeťová 2005; Štefan 2021). Lov je bio jedna od glavnih razbibriga Grka, pa i Etruščana, ali se i formirao kao institut inicijacije u društvo odraslih muškaraca ratnika i emanantan je spartanskom društvu, što ujedno objašnjava toliku zastupljenost u njihovoj umjetničkoj ekspresiji (Bacci 1988; Barringer 2001: 95–97). Usporedbe radi, odličan je primjer crnofiguralnog kratera iz Terravecchia kod Grammichelea na Siciliji, jednim od najljepših primjera takvog tipa luksuznih posuda na „Zapadu“ (sl. 6). Pripisan je lakonskim radionicama, tj. „slikaru kratera Grammichele“ i datiran oko 560. pr. Kr. (Bacci 1988: 7–11, T. II, fig. 11, 14–15; Stibbe 1996: 172–174, abb. 94; Capozzoli & Osanna 2009: 158–160, fig. 17–18). Figuraciju čini niz od četiri nenaoružana efeba na konjima usmjerenima udesno, ispod kojih trče dva psa, a iznad njih lete ptice. Psi su

pak fizičkim obilježjima klasificirani kao vrsta spartanskih lovačkih pasa (Bacci 1988: 8), koje krasi izdužena njuška, kratke ravne uši, duge noge i duži blago povijen rep, karakteristike koje su definirano prikazane i na privjesku iz Lisijevog polja.³ S obzirom na kontekst nalaženja, zanimljiv je također podatak da krater potječe iz neobično bogate grobnice 16, s mnogo keramičkih posuda, pripisane autohtonom aristokratu druge polovice VI stoljeća pr. Kr. (Bacci 1988: 13). Najvažnijim se ovdje ipak čini istaknuti kako čitava scena dočarava zapravo potenciranu hajku na (maloga) zeca (bez ikakvih pomagala)!

A zec je ovjekovječen upravo na sljedećem reljefnom privjesku iz Lisijevog polja, dužine 4,6 cm (Pantović 2006: 354, k. 576) (sl. 7a). Iako oštećen, dovoljno je očuvan i stoga osnovno raspoznatljiv glede anatomskih obilježja i položaja tijela. Veliko tijelo i dugačke uši opredijeliti će ga divljem zecu, a položaj dugih spojenih nogu, prednjih ispruženih, stražnjih skvrčenih, u položaj čučnja, odnosno odskoka. Povezati se može uz kompozitni pektoralni nakit zajedno s prvim pločastim privjeskom zbog ideološke paradigme svojstvene tom vremenu i umjetnosti, apostrofirajući ujedno njegovu poziciju u grobu, koja svakako nije bila slučajna. Naime, motiv zeca, u različitim scenskim okolnostima, bio je omiljenom temom slikarstva arhajskog doba, ali ne tek kao dekorativni element mitološke predstave. Po pravilu je smješten u žanr-scenu kao plijen lovaca i/ili kao poklon pri udvaranju pederasta. Uključivanjem upravo pasa koji gone zečeve ostvaren je samo još jedan način na koji lovne scene izravno aludiraju na slike udvaranja (Barringer 2001: 71–73, 83, 97), čime se stvara njihova metaforična, ali i dalje prepoznatljiva alternativa. Zec je simboličko-semantički po-

primio ambivalentnu ikonografsku ulogu, preuzetu od njegovog načina života „kako iznad, tako i ispod“, simultano dakle izrazito ktioničkog i naglašeno erotskog karaktera, u smislu beskonačnog optoka života i smrti (Causey 2019: 116). Međutim, jantarni privjesci zečeva u čučnju nalaze se u grobovima bogatih etruščanskih žena i djece / mlađih osoba. Također su bili dijelom većih kompozitnih garnitura, osobito pektoralnog nakita, čija je namjena bila prvenstveno apotropejska i profilaktička (Causey 2019: 60–63, 210–211).

Nadalje, iz aspekta aristokratskog lova i ktioničnosti, ključnu ulogu odigrati će i drugi priložen privjesak u obliku vepra. On se afirmativno uklapa u arhetipsku priču ovjekovječenu u legendarnoj sceni lova na kalidonskog vepra i njene izvedenice. Privjesak vepra, dužine 4,8 cm, zacijelo je najslabije očuvan, i to stražnjim dijelom tijela, jasno raspoznatljivog blago uvijenog repa i izdignutih čekinja (Pantović 2006: 354, k. 577) (sl. 7b). Na središnjem Balkanu poveznicu možemo vidjeti, osobito u izvedbi detalja i poziciji tijela, kod srebrnih aplikacija veprova iz grobova u Atenici i Zagrađu, određenima također arhajskom stilu druge polovice VI stoljeća pr. Kr. i opusu halkidiških i/ili makedonskih radionica koje su stvarale pod snažnim atičkim „patronatom“ (Blečić Kavur & Pravidur 2012: 61–62). O povezanosti efeba na konju i borbe vepra s lavovima na ilirskim kacigama druge polovice VI stoljeća pr. Kr. već je bilo mnogo rasprave (Blečić 2007; Blečić Kavur & Pravidur 2012: 54–63; Blečić Kavur 2024: 18–21). Dokazano je da su veprovi s kaciga iz Trebeništa, Olimpije i Gavojdije, te oni iz Atenice i Zagrađa, a vjerojatno i iz Vičje luke, predmeti istih radionica i iste namjene. Pridružiti im se mogu i silne diskusije o monumentalnoj, nešto mlađoj, srebrnoj pojasnoj ploči iz Loveča u Staroj Zagori (Štefan 2021), također s prikazom lova na vepra, međutim u simetričnom prikazu i s lovačkim psom, premda bez efeba. No jantarni vepar iz Lisijevog polja bio je pripri-

³ Capozzoli i Osanna uspoređuju upravo prikaz na krateru s privjeskom iz Lisijevog polja, kao likovno i estetski najbližem primjeru lovne scene (Capozzoli & Osanna 2009: 159, bilješka 65).

san južnoitalskom stvaralaštvu (Palavestra 1993: 161–162, 235, 259; Palavestra 1995: 41; Palavestra 2006a: 55), premda se ondje ne nalaze srodni, već u potpunosti različiti jantarni privjesci s prikazom te iznimne životinje (npr. Causey 2019: 232–233, fig. 43).

Poseban izazov za lovca i njegova lovačkoga psa, bez obzira na to o kojem je vremenu riječ, oduvijek je bio uhvatiti i još k tomu usmrčiti vepra, obilježavajući tim činom doista divlju žrtvu kraljevskoga lova (Andronicos 1999: 117–118; Theodossiev 2000: 198; Eibner 2001: 243; cf. Barringer 1996). Apsolutna neustrašivost i superiornost u odnosu prema drugim životinjama najvažnija je veprova karakteristika. Zbog tih osobina postao je simbolom moći, neustrašivosti i autoritativnosti, bilo duhovnog, kako se često simbolički interpretira, bilo fizičkog ili čak heroiziranog karaktera u spektru mogućih poimanja (Vermeule 1979: 88–91; Barringer 1996; cf. Eibner 2001; Kmeťová 2005; Blečić Kavur 2024: 19–20).

Asociramo li dakle naizgled odvojene figurativno-simboličke scene, otvara nam se kompleksni sustav plošnih i prostornih elemenata vizualnog slikovnog jezika, njihovih interakcija i djelovanja prema korisniku i/ili promatraču, odnosno likovna naracija u jasnoj povezanosti dviju mitski uvriježenih konvencija koje aludiraju na onostrano. A to je efeb na konju s lovačkim psom (pas kao nagovještaj smrti), te amblemi zeca i vepra (žrtve), koji su na različite načine bili simbolom liminalnog stanja, prijelaza i znaka/obilježja inicijacija muškaraca, poglavito u likovnim sepulkralnim konvencijama grčke i makedonske umjetnosti. Tako su i zec i vepar, kao ambivalentni simboli smrti/ktoničnosti i besmrtnosti/vitalnosti, heroizirali vrlog pokojnika, pogotovo mladog muškarca, koji nije ili je tek iniciran u društvo odraslih punovrijednih muškaraca, legitimirajući time i njegov društveni status (Theodossiev 2000: 197–198; Blečić 2007: 88–89; Blečić Kavur 2024: 19). To upravo

i jest bila odlika aristokratskog lova, te svakako stvarnih životinja iz njihovog prirodnog ambijenta.

ZAKLJUČAK

Jantarni privjesak nagog efeba na konju nije dakle samostalna, odvojena scena, već je kontekstualizirana s pratećim atributima, primarno lovačkog psa, a sekundarno, vjerojatno na nekad kompozitnom pektoralnom nakitu, s privjescima zeca i vepra. Te su mimetičke slike fizički razdvojene, ali su i nedjeljivo povezane u ezoteričnu cjelinu. Preplet uočljivo božanskoga i ljudskoga, baš kao i čitanja, te tumačenja onoga što je „slici“ pripisano na imanentan način, izvan je strogih kulturnih obrazaca (Paić 2017), a njen je značaj stoga neosporno određen kontekstom i predmetom, ne samim apstraktnim načelom (Hurwit 2007; cf. Delpeut & Willekes 2023).

Pa iako je efeb na konju s psom učestali likovni koncept koji simbolizira poletnog adolescenta u aristokratskom lovu, jedini je i dalje takav primjer na srednjem i zapadnom Balkanu druge polovice VI stoljeća pr. Kr. Upravo u to vrijeme konstituira se narativan tip scene u reljefnoj skulpturi, kada su se umjetnici sve više zanimali za figuralni prikaz, posebno ljudske figure u pokretu. Uvedeni su istočnjački slikovni motivi – kompozicije palmeta i lotosa, lov na životinje i fantastična bića/zvijeri (npr. Boardman 1991; Osborne 1998; Stibbe 2000). Međutim, efeb kao konjanik progresivno se razvio u ikonografski idealiziran tip slike za prikaz heroizacije pokojnika. Oslobođen svojih ljudskih slabosti, on prelazi u druge ontološke ili više božanske sfere i općenito je identificiran kao *heroj konjanik* ili *heroj na konju* čitavog starog svijeta (LIMC VI–1, *Heros Equitans*; cf. Чаусидис 2010: 164–166; Liapis 2011). Idealiziranje se moglo amplificirati i tzv. herojskom nagošću, konvencijom koja dobiva središnje mjesto u geometrijskoj vizualnoj grčkoj kulturi, ali koja u arhajskoj umjetnosti postaje iznimno kom-

pleksna i višeznačna, odražavajući sve moguće reprezentacije arhaiskog elitnog društva, te njihove realnosti (Stewart 1990: 105–106; Osborne 1997). U tom smislu, a s obzirom na predmete i mjesta njihovih nalaženja, ponajviše u grobnim kontekstima, (nagi) konjanici na konjima, u samostalnim prikazima ili obogaćeni dodatnim simbolima i/ili atributima, svakako su povezani s podzemnim, ktoničkim svijetom kojeg i najavljuju i zastupaju (Liapis 2011). Pored svih paradigmi o muškoj golotinji arhaiskog doba grčke umjetnosti, nagi je konjanik mogao predstavljati i palog pokojnika, bez obzira na to tko je on zapravo bio (Hurwit 2007: 55–58).

Budući da nam je poblizi kontekst arheološkog zapisa ovdje problematiziranih jantarnih privjesaka iz Lisijevog polja zagonetan i nedovoljno jasan, stoga je i sam zaključak tek jedan u nizu mogućih interpretacija. Grupa privjesaka mogla je, kako je već predstavljeno, biti dijelom kompozitnog pektoralnog nakita koji se tradicionalno povezivao uz istaknutije ženske članice zajednice, a simbolizirao je bogatstvo, status i identitet pokojnica (Blečić Kavur 2018: 54–55). Međutim, sam (pomni) odabir motiva jantarnih privjesaka taj će nakit ipak više povezivati uz mladiće kojima su teme aristokratskog lova na zeca ili vepra bile imanentne. Možda se zato i u ovom primjeru može u pretpostavljenom dvojnem ukopu muškarca i žene razmišljati zapravo o ukopu mlađeg muškarca, adolescenta (vjerojatno u krvnom srodstvu sa ženskom pokojnicom), kojemu su točno tako odabrani uvoženi, visokoumjetnički izrađeni predmeti bili priloženi u grob u vrijeme druge polovice VI stoljeća pr. Kr.? Sličnu situaciju, kako je predočeno, poznajemo iz etruščanskih aristokratskih grobova djece/mladih.

Prema izvedbenim obilježjima, te vrlo srodnim likovnim konceptima u različitim medijima, jantarni privjesak efebua u lovu, s pridruženim privjescima zeca i vepra, a vjerojatno i glave, najvjerojatnije će biti produkt lakonskih

(ili lakoniziranih) radionica. U njihovoj umjetničkoj produkciji, takve scene dosljedno se prate u ikonografskoj tradiciji. Izvjesno je, i već više puta dokazano, kako su upravo lakonski obrtnički centri kreirali predmete vrhunske umjetničke kvalitete (od bronce, ali i slonovače i zlata)⁴ i distribuirali ih „barbarskim“ elitama, kako Balkana tako i italskog prostora (Stibbe 2000: 99–101). Ipak, za razumijevanje ovog konteksta sama provenijencija i nije toliko esencijalna, jer količina, varijabilnost i izbor figuralnih predmeta, zajedno s ostalim predmetima nošnje i nakita, nedvojbeno svjedoče o bogatom, ali uistinu iznimnom pokopu lokalne aristokracije. Sve zajedno naslovljava da su i likovno-estetski te simboličko-semantički određene konvencije importirane iz šireg arhaiskog svijeta bile potpuno prihvaćene u nepromijenjenom konceptu i razumijevane na opsežnom prostoru heterogenih centralnobalkanskih kulturnih zajednica (Babić 2007; Blečić Kavur 2024). Jer komunikacija između elita vršila se pomoću tih ponavljajućih znakova koji su kreirali misaone predodžbe o onome što su ti predmeti označavali i tako sudjelovali u njihovoj permanentnoj izgradnji „svijeta“ (Gadamer 2003: 102).

BIBLIOGRAFIJA

Andronicos, Manolis. 1999. *Vergina: The Royal Tombs and the Ancient City*. Athens: Ekdotike Athenon S. A.

Babić, Staša. 2007. „Translation Zones or Gateway Communities Revisited: The case of Trebenište and Sindos“.

⁴ Jantar, kao relativno mekan materijal, bio je idealan za rezanje i rezbarenje osobito nakitnih oblika. Majstori-umjetnici koristili su različite alate za stvaranje željenog oblika i rezbarenog dizajna. S obzirom na to da su bili vrlo vješti u rezbarenju mnogo tvrdih materijala, drva, slonovače, kosti i rogova, jantar nije predstavljao poseban izazov njihovim sposobnostima (Stibbe 1996: 114–115; Stibbe 2000: 22; cf. Naso 2013: 270).

- In: Galanaki, Ioanna, Tomas, Helena, Galanakis, Yannis & Robert Laffineur (eds) *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory across the borders*. AEGAEUM 27: 57–61.
- Bacci, Giovanna Maria. 1988. „Un nuovo cratere laconico figurato da Terravecchia di Grammichele“. *Bulletino d'Arte* 47: 1–16.
- Barringer, Judith M. 1996. „Atalanta as Model: The Hunter and the Hunted“. *Classical Antiquity* 15(1): 48–76.
- Barringer, Judith M. 2001. *The Hunt in Ancient Greece*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press.
- Blečić, Martina. 2007. „Status, symbols, sacrifices, offerings. The diverse meaning of Illyrian helmets“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XL: 73–116.
- Blečić Kavur, Martina. 2018. „Pectoral pendants from Grobnik in the context of the Iron Age symbol aesthetics“. *Histria archaeologicae* 49: 39–58.
- Blečić Kavur, Martina. 2024. „Archaeology and iconography's of the social elite on the example of the Trebenish-ta Grave 8“. In: Jakimovski, Antonio & Elizabeta Dimitrova (eds) *75 Year Jubilee of the Institute of Art History and Archaeology, 12th–14th October 2022, Dobjran*. Skopje: Ss Cyril and Methodius University in Skopje, Faculty of Philosophy, 179–206.
- Blečić Kavur, Martina & Andriana Pravidur. 2012. „Illyrian helmets from Bosnia and Herzegovina“. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu* 53: 35–136.
- Boardman, John. 1991. *Athenian Black Figure Vases*. New York: Thames & Hudson.
- Capozzoli, Vincenzo & Massimo Osanna. 2009. „Da Taranto alla mesogaia nord-lucana: le terrecotte architettoniche dell'anaktoron di Torre di Satriano“. *Ostraka – Rivista di antichità* 18: 141–174.
- Causey, Faya. 2019. *Ancient carved ambers in the J. Paul Getty Museum*. Los Angeles: The J. Paul Getty Museum.
- Чаусидис, Никос. 2010. „Требенишките кратери и митот за Кадмо и Хармонија“. *Macedoniae Acta Archaeologica* 19: 157–175.
- Delpeut, Lonneke & Carolyn Willes. 2023. „Realism as a Representational Strategy in Depictions of Horses in Ancient Greek and Egyptian Art: How Purpose Influences Appearance“. *Arts* 12: 57.
- Dimitrova, Nora. 2002. „Inscriptions and Iconography in the Monuments of the Thracian Rider“. *Hesperia* 71(2): 209–229.
- Eco, Umberto. 1979. *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Eibner, Alexandrine. 2001. „Die Eberjagd als Ausdruck eines Heroentums? Zum Wandel des Bildinhalts in der Situlenkunst am Beginn der Latènezeit“. In: Gediga, Bogusław, Mierzwinski, Andrzej & Wojciech Piotrowski (eds) *Sztuka epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*. Wrocław: Gediga, Bogusław, Mierzwinski, Andrzej & Wojciech Piotrowski (eds) *Sztuka epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*. Wrocław-Biskupin: Polska Akademia Nauk, Oddział we Wrocławiu, 231–279.
- Gadamer, Hans-Georg. 2003. *Ogledi o filozofiji umjetnosti*. Zagreb: AGM: Biblioteka Meta.
- Hitzl, Konrad. 1982. *Die Entstehung und Entwicklung des Volutenkraters von den frühesten Anfängen bis zur Ausprägung des kanonischen Stils in der attisch schwarzfigurigen Vasenmalerei*. Frankfurt am Main: Lang.
- Hitzl, Konrad. 1983. „Bronzene Applik vom Hals eines Volutenkraters in Mainz“. *Archäologischer Anzeiger* 1: 5–11.

- Hurwit, Jeffrey. 2007. „The Problem with Dexileos: Heroic and Other Nudities in Greek Art“. *American Journal of Archaeology* 111(1): 35–60.
- Kilinski, Karl. 1990. *Boeotian Black Figure Vase Painting of the Archaic Period*. Mainz am Rhein: Von Zabern.
- Kmeťová, Petra. 2005. „Pes ako súčasť loveckých motívov vo figurálnom umení doby halštatskej“. In: Etela Studeníková (ed.). *Južné vplyvy a ich odraz v kultúrnom vývoji mladšieho pravěku na strednom Dunaji*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 106–139.
- Krauskopf, Ingrid. 1977. „Eine attisch schwarzfigurige Hydria in Heidelberg“. *Archäologischer Anzeiger* 31(4): 13–37.
- Liapis, Vayos. 2011. „The Thracian Cult of Rhesus and the Heros Equitans“. *Kernos* 24: 95–104.
- LIMC VI–1. *Heros Equitans*. 1992. *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae Limc. VI. 1–2 Kentauroi Et Kentaurides – Oiax Et Addenda Hekate Hekate (in Thracia) Heros Equitans Kakasbos Kekrops*. Zürich: Artemis.
- Marković, Čedomir. 1984. „Ukrasni predmeti iz kneževskog groba sa lokaliteta Lisijevo polje kod Ivangrada“. U: Benac, Alojzije (ur.). *Duhovna kultura Ilira / Culture spirituelle des Illyriens. Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja* 67(11): 81–87.
- Marković, Čedomir. 1997. „Humke u Lisijevom polju“. U: Lazić, Miroslav (ur.). *ANTIΔΩPON Dragoslavo Srećević completis LXV annis ab amicis collegis discipulis oblatum*. Beograd: Centar za arheološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 323–337.
- Marković, Čedomir. 2006. *Arheologija Crne Gore*. Podgorica: CID.
- Marković, Čedomir. 2015. „Kulturni predmeti i simboli iz praistorije Crne Gore“. *Архивски записи* 21(1): 9–34.
- Moris, Čarls. 1975. *Osnove teorije o značima*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Naso, Alessandro. 2013. „Amber for Artemis. Preliminary Report on the Amber Finds from the Sanctuary of Artemis at Ephesos“. *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien* 82: 259–278.
- Osborne, Robin. 1997. „Men without Clothes: Heroic Nakedness and Greek Art“. *Gender & History* 9(3): 504–528.
- Osborne, Robin. 1998. *Archaic and Classical Greek Art*. Oxford: Oxford University Press.
- Paić, Žarko. 2017. „Slika – Znak – Događaj: Suvremena umjetnost kao doba bez povijesti“. U: Lah, Nataša i Miško Šuvaković (ur.). *Teorija umetnosti kao teorija vrednosti*. Beograd: Orion Art, 13–89.
- Palavestra, Aleksandar. 1993. *Praistorijski čilibar na centralnom i zapadnom Balkanu*. Beograd: Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti.
- Palavestra, Aleksandar. 1995. „Strongholds of Power: The Territorial Aspect of the Princely Tombs of the Early Iron Age in the Central Balkans“. *Balkanica* 26: 35–56.
- Palavestra, Aleksandar. 1997. „Prehistoric Amber and Glass Beads from Kosovo“. *Balkanica* 28: 15–43.
- Palavestra, Aleksandar. 2003. „A Composite Amber Jewelry Set from Novi Pazar“. In: Beck, Curt W., Loze, Ilze B. & Joan M. Todd (eds). *Amber in archaeology: proceedings of the Fourth International Conference on Amber in Archaeology*. Riga: Institute of the History of Latvia Publishers, 213–223.
- Palavestra, Aleksandar. 2006a. „Amber in Archaeology“. In: Palavestra, Aleksandar & Vera Krstić (eds.) *The magic of Amber*. Belgrade: National Museum, 32–85.
- Palavestra, Aleksandar. 2006b. „Catalogue of Amber Objects from Novi

- Pazar – Commentaries“. In: Palavestra, Aleksandar & Vera Krstić (eds). *The magic of Amber*. Beograd: National Museum, 94–287.
- Pantović, Tamara. 2006. „Catalogue of Amber Objects from the Area of Serbia and Montenegro – Lisijevo polje“. In: Palavestra, Aleksandar & Vera Krstić (eds). *The magic of Amber*. Beograd: National Museum, 352–385.
- Pevnick, Seth D. 2017. „Riders and Victors: Competing on Horseback in Archaic and Classical Greek Art“. In: Schertz, Peter & Nicole Stribling (eds). *The Horse in Ancient Greek Art*. Middleburg: National Sporting and Library Museum, 65–79.
- Rolley, Claude. 1982. *Les vases de bronze de l'archaïsme récent en Grande Grèce*. Naples: Publications du Centre Jean Bérard.
- Rolley, Claude. 1998. „Les bronzes grecs et romains: recherches récentes“. *Revue Archéologique* 2: 291–310.
- Sakellariou, Antonios. 2015. *The Cult of Thracian Hero. A Religious Syncretism Study with Deities and Heroes in the Western Black Sea Region* (PhD Dissertation). Thessaloniki: International Hellenic University.
- Schertz, Peter & Nicole Stribling (eds.) 2017. *The Horse in Ancient Greek Art*. Middleburg: National Sporting and Library Museum.
- Stefan, Maria-Magdalena. 2021. „Dogs in Late Iron Age Thrace. Symbolic Image and Ritualized Materiality“. *Dacia* 65: 29–86.
- Stewart, Andrew. 1990. *Greek Sculpture: An Exploration*. New Haven: Yale University Press.
- Stibbe, Conrad. 1996. *Das andere Sparta*. Mainz am Rhein: Zabern.
- Stibbe, Conrad. 2000. *The Sons of Hephaistos: Aspects of the Archaic Greek Bronze Industry*. Rome: L'Erma di Bretschneider.
- Srejović, Dragoslav & Čedomir Marković. 1980. „A Find from Lisijevo Polje near Ivangrad (Montenegro)“. *Archeologica Iugoslavica* 20–21: 70–79.
- Theodossiev, Nikola. 2000. „The Dead with Golden faces. II. Other evidence and connections“. *Oxford Journal of Archaeology* 19(2): 175–209.
- True, Marion. 1994. „Cat. No. 18. Applique in the Form of a Horse and Rider“. In: Harris, John (ed.). *A Passion for antiquities: Ancient art from the collection of Barbara and Lawrence Fleischman*. Malibu: J. Paul Getty Museum, 58–59.
- Vermeule, Emily. 1979. *Aspect of Death in Early Greek Art and Poetry*. Berkeley: University of California Press.

EPHEBE IN ARISTOCRATIC HUNT FROM LISIJEVO POLJE

Abstract: An amber pendant with a figural scene was discovered in 1983 during rescue excavations in a destroyed burial mound in Lisijevo polje near Berane. The flat relief harmoniously and dynamically depicts three figures – a rider (ephebe), a horse and a dog. It is a small work of art which, although there are no direct parallels, is attributed to the art of the Archaic style. The amber pendant of a naked ephebe on a horse is not an independent, separate scene, but is placed in a context with accompanying attributes, above all a hunting dog and additional hare and wild boar pendants. Although the ephebe on horseback

with a dog is a common artistic concept symbolising a dashing adolescent in an aristocratic hunt, this is the only example of its kind in the central and western Balkans, dating to the second half of the 6th century BCE. The paper re-evaluates the find context and then deals stylistically and iconographically with the figural concept, which is contextualised with a comparative analysis of the accompanying hare and boar pendants in the art of the Archaic style. New interpretations of its meaning are presented, both as a pendant and as a sign of the deceased to whom it probably belonged.

Keywords: Lisijevo polje, Iron Age, ritual practises, amber sculpture, iconography, ephebe on horseback

REFASHIONING THE RELIQUARIES IN THE EARLY MODERN BAY OF KOTOR

Milena Ulčar¹
University in Belgrade
Faculty of Philosophy
The History of Art Department
Belgrade, Serbia

Abstract: The encounter between the relic of a saint and the early modern believer was always a dynamic and complex process. Influenced by their cultural background, a subtly shaped sensuous apparatus and social role, the beholder faced yet another puzzling subject – heavenly face of a saint presented in form of bone particle held in a silver container. Therefore, three different bodies were acting in this holy exchange – the body of the believer, the bodily remains of a saint and the image of that body portrayed in the reliquary. The aim of this paper is to emphasize the changeable quality of these bodies through the analysis of reliquaries that incorporated fragments of other sacred objects from the Bay of Kotor. After an earthquake devastated the town in 1662, some body-part reliquaries were “healed” with the help of the silver *ex-voto* plates, which were used to replace their broken parts. Additionally, parts of medieval reliquaries were often used as foundations upon which their successors would be made. Jewellery and personal possessions were melted in order to become parts of a golden crown for Saint Tryphon’s head reliquary. This carefully conducted integration of sacred fragments influenced the creation of memory as a composite process itself, allowing for the creative manipulation of the past to become an inseparable part of the early modern piety.

Keywords: body-part reliquaries, Bay of Kotor, Venetian commonwealth, fragmented body, Saint Tryphon, Saint Oswald

¹ lena.ulcar@gmail.com.

When contemporary observers encounter medieval or early modern reliquaries, they often acknowledge a silver container that emulates, with a different degree of artistic skill, part of a human body with various iconographic representations or certain ornamental patterns. Art historians most often try to untangle and deconstruct these objects and label their individual parts as indicative examples of a certain period.² What is often forgotten, however, is the fact that what is presented in front of us is only a skin, an epidermal layer that coexists alongside its own essence – the bone particle of a saint.³ These two elements are inseparable. Without the reliquary, a bare bone could never convey its message and without the relic, the silver container would be nothing more than an empty vessel. This interdependence of the relic and reliquary, a process of energy exchange, allowed for these sacred objects to acquire a status of subjects and exist as dynamic entities in the eyes and the minds of their early modern consumers.⁴ Therefore, they are composite by their nature. Two different bodies – the authentic body of a saint and its silver extension merge and create a dynamic whole. In order to be successful, this process requires another important body – the body of a believer. It is only when we allow for this triangular connection (not only a dialogue between the object and the subject, but agency between various subjects) that we are able to understand what happens when borderlines

² When analysing relic chapel of San Gennaro in Naples Helen Hills writes about historicism that often works to abandon historical object in favour of “narrative coherence, guided by the notion of time as progressive, if only in a sense of linearity and continuity” (Hills 2012: 1–21, 4).

³ On visual dynamic of medieval reliquaries and relics see: Walker Bynum, Gerson 1997: 3–7; Hahn 2012.

⁴ On methodological necessity to understand the link between subjects and objects when analyzing relics see the early studies: Montgomery 1996; Geary 1990.

between them are somehow inverted and violated (Daston [ed.] 2004: 9–11; Houtman & Meyer [eds.] 2012: 5–7).

The processes of preserving memory of a saint were varied and particularly recognizable in regards to different visual mechanisms used to make their bodies present and active in any given community (Ditchfield 2009: 552–584). In the early modern Bay of Kotor, an illustrative example of this kind is the “Glorious Head”, a sacred object which contained bones of Saint Tryphon’s head (fig. 1) (Stjepčević 1938: 36; Tomić [ur.] 2009: 125–126).

This reliquary of Kotor’s patron saint is composite in several different ways. Firstly, it contains parts that originate from different periods in the past. The lowest part and the handle were most likely made in 16th century (Tomić [ur.] 2009: 125). The silver crown with images of Saint Tryphon and Virgin Mary is a century older, while the golden calotte, according to the archival sources, was used to replace an old one in 1622.⁵ Therefore, this object has been changed gradually, always with careful and thoughtful consideration of the past. It is no surprise that it was this very reliquary that resisted bolder renovation that occurred during the baroque period. The Glorious Head was an essential part of Saint Tryphon’s relic chapel and the most important sacred object in town (Ulčar 2017: 67–86). It was carried in processions, used to heal the sick and protect the entire community.⁶

Creative incorporation of older parts made the roots of the saint’s cult, as well as its resilience and durability visible to beholder.⁷ At the same time,

⁵ BAK, Church Archive Kotor, KR II, 194.

⁶ For the description of ceremonies with this reliquary see: BAK, Church Archive Kotor, KAP I, January 13th 1776; Stjepčević 1938: 54–56.

⁷ On using fragments of older reliquaries during the medieval period see: Cambier 2014: 26–43.

Fig. 1. Reliquary of Saint Tryphon's head, 15th–17th century, Saint Tryphon's cathedral, Kotor (photo: Stevan Kordić)

those parts also possessed sacred power due to their long-term closeness to the saint's body. In that way, the reliquary was capable of conveying the message of authenticity and stability of Saint Tryphon's presence in Kotor. On top of that, early modern believers found a way to further develop this important interaction between the saint and the town. When Venetian goldsmith Benedetto Rizzi commenced his work on a new golden calotte for the saint's head, people of Kotor were eager to participate by donating golden jewellery. Private possessions of men and women, their necklaces and rings, were melted in order to become a part of their saint.⁸ Gold was thought of as material that remembers, so common laymen gifted objects that once decorated their bodies for the purpose of decorating another, this time, holy body. These were two ways of shaping and reshaping the contact between saint and community through composing sacred body by using various fragments. Just like many others, Saint Tryphon's reliquary acquired and preserved its compact power through careful combination of individual elements – older reliquaries and secular objects.

Another interesting example of creative reshaping occurred in Prčanj, probably during late 18th or early 19th century (fig. 2).

The object in question is composed out of, at least, three different fragments from three different reliquaries. The lower, gilded part carrying a silver 18th century cylinder likely dates back to the late medieval period.

⁸ The cost of the material and the fee paid directly to the Venetian goldsmith Benedetto Rizzi were covered by a 'golden necklace, treasured in the chest in front of the iron grid and by the other alms of the faithful, namely by the sale of some rings and other things that sick people used to give to their Saint Martyr Protector': BA XX, (14), 407, translated in Croatian by Ivo Stjepčević in: Stjepčević 2003: 44–45.

Inside the crystal protective layer, we can see a golden carrier intended for the three smaller reliquary medallions, which was probably crafted during the late 18th and 19th century.

Not only did this merging require careful selection and combination of elements that spanned several centuries, but it also inspired its executor to be more inventive. Since the handle in the lower part was badly damaged, and the small round holes for gems or jewels were empty, someone filled them with painted circular papers that were covered with glass. Today, after even more damage was caused to the town, only four of them remain visible. They contain depictions of the Last Supper, Virgin Mary with baby Jesus (which bears striking resemblance to the image of Our Lady of the Rocks), *Imago Pietatis* and Veronica's *volto santo*. The idea of this rather naïve restoration should not be dismissed merely as an aesthetically unsuccessful and financially undemanding project. On the contrary, the 19th century creator of this reliquary treated these ready-made elements in the same way that church authorities did in the case of Saint Tryphon. Older reliquaries, even when severely damaged, were routinely reused because of the power that was for centuries associated with their status. On the other hand, figural motives of Virgin Mary, Jesus or other saints were also commonly applied to the reliquaries as elements that further enhanced the sacred power of these objects. Bones, materials, inscriptions and figures worked together in a remarkably dynamic way, whose complexity could be seen most clearly in the body-part reliquaries.

In 1667, a massive earthquake caused severe damage to some parts of Saint Tryphon's cathedral in Kotor. Numerous reliquaries were broken and archive material contains evidences of contemporary efforts to overcome its consequences. For example, nobleman Radeta Chiapечи bequeathed part of his funds to be used annually

Fig. 2. Reliquary of Saint Roch, Saint Peter and Saint John of Nepomuk, 15th–19th century, Prčanj (photo: author)

Fig. 3. Bottom of the arm-shaped reliquary, 15th century, Saint Tryphon's cathedral, Kotor (photo: Stevan Kordić)

Fig. 4. Bottom of the arm-shaped reliquary, 18th century, Saint Tryphon's cathedral, Kotor (photo: Stevan Kordić)

Fig. 5. Bottom of the arm-shaped reliquary, 15th century with ex-voto, 18th century, Saint Tryphon's cathedral, Kotor, (photo: Stevan Kordić)

for reparation of the two reliquaries in cathedral (Tomić [ur.] 2009: 122). Later on, the 18th century brought about more destruction, which culminated in the infamous act carried out by Napoleon's general Gautier, who melted dozens of silver reliquaries in order to make coins during the siege.

It is evident from the aforementioned stories that the process of refashioning and repairing holy objects was conducted with great care during the early modern period. However, the focus of this paper will be placed on body-part reliquaries that were repaired (or rather, healed) with the help of the silver *ex-voto* plates. Several examples from the Kotor relic chapel contain this intriguing combination that merges two different kinds of objects – early modern votive examples of popular piety used as “patches” for the most sacred medieval treasure in town. Therefore, the first question these objects raise is: why exactly were the silver votive plates used as materials for repairing damaged reliquaries? During 17th and 18th century, silver was widely used and notably visible in churches of the Bay. A great number of icons obtained silver casings that were lit by candles held in large dazzling candlesticks; Saint Tryphon's cathedral had, among other treasures, the whole altar made from this very material (Tomić [ur.] 2009: 185; Butorac 1999: 290). Therefore, the reason behind the use *ex-voto* plates for this purpose should not be reduced to the pragmatic explanation that suggests lack of materials or the convenient shape of these objects. Also, since reliquaries were highly valued and carefully protected as the most precious treasure in cathedral, any kind of conclusion that implies ignorance or negligence on the part of their guardians should also be dismissed.⁹ In order to answer the previously posed

⁹ Three guardians, “thesaurarii”, were taking care about the relics during the year and holding three keys of the chapel: Stjepčević 1938: 13.

question, it might be useful to know more about the function or new role that these plates had after they were removed from the walls and reused as parts of the holy limbs.¹⁰ Most of them could be found on round surfaces on top or at the bottom of the reliquaries, depending on whether the addition was placed on the arm or leg-shaped container.

This very place has its own micro history, which could be traced from the medieval period onwards. It is important to note that this tiny space was invisible to the beholders in the relic chapel, but also during processions.¹¹ If we compare late medieval and early modern examples, we could draw a conclusion that this spot had a similar purpose, taking into account all the differences in visual vocabulary and form. This was the spot used for either inscriptions or figural representations. Therefore, many of them contain examples of figures of saints or saints' names. Furthermore, representations of Jesus, *arma Christi* or Christograms were commonly displayed during the early modern period (fig. 3).

Apart from that, the round spaces contained names or coats of arms of donors or artisans, silversmiths who made the reliquaries. In contrast, during the early modern period, in addition to the artisans' names, the stamps of their workshops were present as well. (fig. 4)

Therefore, the function of this tiny silver spot could have been twofold. It could have been a medium used for enhancing sacred power of an object by adding an image or a name of a holy person or it could have a promi-

¹⁰ On agency of *ex-voto* plates see: Herman Jacobs 2013; Didi-Huberman 2007: 7–16.

¹¹ Through description of the main procession with reliquaries on Saint Tryphon's day can be found in: NAP, Church Archive Perast, Timotej Cizila, Bove'd Oro, Fond XI, R XVI.

Fig. 6. Saint Oswald, Giovanni Venanzi, cca. 1700, Saint Tryphon's cathedral, Kotor (photo: author)

ment votive dedication, through which artisans or patrons recommended themselves to God. Once again, just like in the case of Saint Tryphon's head or reliquary from Prčanj, the use of other objects could either multiply their holy energy or allow the

community or an individual to participate in it, to be remembered.

Taking into account these complex mechanisms of participating in life of saints and their earthly remains, it is possible to approach the custom

of placing votive plates on damaged medieval reliquaries from the same angle. In order to be more specific, however, it is necessary to examine the iconography of these objects more closely.

Few of them contain representations of holy figures, such as Virgin Mary or saints. This could be easily placed within the group of motives that could have emphasized the continuity with their medieval and early modern neighbours – the image of a holy person whose task is to empower the whole object.

More provocative is the choice of a votive plate that contains the praying figure of a donor (fig. 5).

This anonymous man is praying to the figure of a saint in military garments holding in left hand a bird carrying a ring in its beak. This rather unusual iconography (for early modern Bay of Kotor, at least) proves to be less exotic once this figure is identified as the saint whose painting is treasured today in the Museum of Saint Tryphon's cathedral. It depicts Saint Oswald of Northumbria, a 7th-century British saint, king and a great soldier who united two different parts of the British Isles. This image is a work by the lesser known Venetian painter Giovanni Venantio, and it was likely crafted around 1700 (fig. 6) (Tomić 2005: 14–16).

This particular iconography is explained by events found in saint's vita: the raven was used as a mediator between him as his bride, carrying a ring in both directions. It could very well be true that this very painting was used as a model for the figure on the plate. In the right hand, this saint holds a sceptre, which could be discerned on another votive plate. Although severely damaged, the image represents a saintly king in military attire (fig. 7). On the same leg-shaped reliquary, another votive plate is used as a "patch" which only contains the praying figure.

Similar relationship of anonymous laymen praying to the saintly king is visible on both sacred objects. Third example, originating from the same treasury, contains a peculiar depiction of a young noble man with, again, bird and the ring (fig. 8).¹²

Although it likely dates back to the late Middle Ages, the metalwork with visible nails that were used to attach the round plate on top of the reliquary could suggest that it was a later adjustment to the medieval reliquary.

This iconographic clarification only complicates and multiplies the aforementioned question. Is it possible that late 17th/early 18th century painting triggered the cult in Kotor and that votive plates were offered to this particular saint? Even more curious is the reason behind the choice of using the image of Saint Oswald on damaged reliquaries in the cathedral. Obviously, his Northumbrian hagiography could hardly be related to Venetian Kotor. More plausible for this story would be the presence of his cult in other Venetian lands. His nearest and most developed cult was the one in Sauris, a territory that was ruled by the Republic of Venice. The church of Saint Oswald was a pilgrim centre during the 17th and 18th century. What is important for this story is that he was famous all across the Venetian Republic as a protector against diseases. Most precisely, he was invoked as "the saint protector of bones".¹³ Unfortunately, the material consequences of his cult remain insufficiently researched, but it is known even from contemporary pilgrim sources that this saint was famous for successful and fast healing of damaged bones. This opens a new possibility for inter-

¹² For the short descriptions of these body-part reliquaries see: Jakšić 2009: 126–146.

¹³ "Il pellegrinaggio a Sauris (Carnia) per pregare nella chiesa dedicata a S. Osvaldo": <http://www.costalissoio.it/varie/SAURIS/sauris.htm> (accessed 25. 11. 2023).

Fig. 7. Leg-shaped reliquary, 15th century, with ex-voto, 18th century (?), Saint Tryphon's cathedral, Kotor (photo: Stevan Kordić)

pretation. If we recall that the reliquaries were not only instruments of treasuring memory of saints, but also dynamic and present subjects throughout the past centuries, it could be possible to accept that the process of their healing symbolized more than a mere opportunity for commemorating the commune of personal identity and that the use of votive plates could have involved various mechanisms of participating. Believers and consumers of these objects wanted to participate more directly in the processes of their preservation precisely

because they considered them powerful and alive.

The use of votive plates and their direct application on the skin of saints' reliquaries instead of newly created images of particular saints further complicate the message that was conveyed to the believer. The early modern people applied memories of successful healing of their own bodies by the hand of a particular saint to the damaged limbs of holy bodies. The entire community could have identified with the image of a praying fi-

Fig. 8. Bottom of the arm-shaped reliquary, 14th century, Saint Tryphon's cathedral, Kotor (photo: Stevan Kordić)

gure, so the votive aspect is notably emphasized. One cannot but notice how communication between the saints and the people was dynamic – once helped by divine mercy, they used its material memory to return the favour. Moreover, the particular motives of Virgin Mary or saints, but also Saint Oswald, might have had an important role in empowering and healing these broken holy limbs. Memory of past help, materialized in silver votive plates, was reused in order to establish an interesting dialogue between the subjects of this exchange. Agency of common laymen (praying figure), Virgin Mary, Saint Oswald and other saints was not surprising when compared to the medieval and other early modern examples. Using their images in the shape of votive offerings is probably another creative evidence of an active, two-way exchange between Heaven and Earth during the early modern period.

BIBLIOGRAPHY

Unpublished sources

BAK, Church Archive Kotor, KR II, 194.

BAK, Church Archive Kotor, KAPI, January 13th 1776.

NAP, Church Archive Perast, *Timotej Cizila, Bove'd Oro*, Fond XI, R XVI.

Literature

Butorac, Pavao. 1999. *Kulturna povjeste grada Perasta*. Perast: NIP Gospa od Skrpjela.

Cambier, Hélène. 2014. „Fragments from older reliquaries reset in new ones: memorial or practical act?“. In: Filipova, Alžběta, Frantova, Zuzana & Francesco Lovino (eds). *Objects of Memory, Memory of Objects. The artworks as vehicle of the past in the Middle Ages*. Brno: Masaryk University, 26–43.

Daston, Lorraine (ed.) 2004. *Things that talk. Object lessons from art and science*. New York: Zone Books.

Didi-Huberman, Georges. 2007. „EX-Voto: Image, Organ, Time“. *L'Esprit Créateur* 47(3): 7–16.

Ditchfield, Simon. 2009. „Thinking with Saints: Sanctity and Society in the Early Modern World“. *Critical Inquiry* 35(3): 552–584.

Geary, Patrick. 1990. *Furta Sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages*. New Jersey: Princeton University Press.

Hahn, Cynthia. 2012. *Strange Beauty. Issues in the Making and Meaning of Reliquaries, 400–circa 1204*. University Park: Pennsylvania State University Press.

Herman Jacobs, Fredrika. 2013. *Votive Panels and Popular Piety in Early Modern Italy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hills, Helen. 2012. „Beyond Mere Containment: The Neapolitan Treasury Chapel of San Gennaro and the Matter of Materials“. *California Italian Studies* 3(1): 1–21, 4.

Houtman, Dick & Birgit Meyer (eds). 2012. *Things. Religion and question of materiality*. New York: Fordham University Press.

Jakšić, Nikola. 2009. „Sakralno zlatarstvo Kotora u razvijenom srednjem vijeku“. In: Tomić, Radoslav (ur.). *Zagovori svetom Tripunu: blago Kotorске biskupije: povodom 1200. obljetnice prijenosa moći svetoga Tripuna u Kotor*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 126–146.

Montgomery, Scott B. 1996. *The use and perception of reliquary busts in the late Middle Ages* (PhD Dissertation). New Jersey: University of New Jersey.

Stjepčević, Ivo. 1938. *Katedrala Svetog Tripuna u Kotoru*. Split: Novo doba.

- Stjepčević, Ivo. 2003. *Arhivska istraživanja Boke Kotorske*. Perast: NIP Gospa od Škrpjela, 44–45.
- Tomić, Radoslav (ur.). 2009. *Zagovori svetom Tripunu: blago Kotorske biskupije: povodom 1200. obljetnice prijenosa moći svetoga Tripuna u Kotor*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori.
- Tomić, Radoslav. 2005. „Slika 'Sv. Osvald' Giovannija Venantija u Kotoru“. *Lux – Glasnik Kotorske biskupije* 1: 14–16.
- Ulčar, Milena. 2017. „Saints in Parts: Image of the Sacred Body in an Early Modern Venetian Town“. *Sixteenth Century Journal XLVIII*(1): 67–86.
- Walker Bynum, Caroline & Paula Gerson. 1997. “Body-Part Reliquaries and Body Parts in the Middle Ages”. *Gesta* 36: 3–7.
- Internet source*
- „Il pellegrinaggio a Sauris (Carnia) per pregare nella chiesa dedicata a S. Osvaldo“. <http://www.costalissoio.it/varie/SAURIS/sauris.htm> (accessed 25. 11. 2023).

PREOBLIKOVANJE RELIKVIJARA U BOKOKOTORSKOM ZALIVU U RANO MODERNO DOBA

Sažetak: Susret između relikvije sveca i vjernika iz ranog modernog doba uvijek podrazumijeva dinamičan i kompleksan proces. Pod uticajem svog kulturološkog porijekla, delikatno oblikovanog čulnog aparata i društvene uloge, posmatrač se susrijeće sa još jednim zagonetnim subjektom – nebeskim licem sveca predstavljenim u formi čestice kosti čuvane u srebrnoj posudi. Dakle, tri različita tijela su bila uključena u tu svetu razmjenu – tijelo vjernika, tjelesni ostaci sveca i predstava tog tijela portretisana u relikvijaru. Cilj ovog rada je da naglasi promjenjivi kvalitet ovih tijela kroz analizu relikvijara koji su sadržavali fragmente drugih svetih objekata iz Bokokotorskog zaliva. Nakon zemljotresa iz 1662. godine, koji je devastirao grad, neki relikvijari sa djelovima tijela, „izliječeni“ su pomoću *ex-voto* pločica kojima su zamijenjeni slomljeni djelovi. Dodatno, djelovi srednjovjekovnih relikvijara često su korišćeni kao podloge na kojima će biti napravljeni njihovi nasljednici. Nakit i lični predmeti topljeni su kako bi postali djelovi zlatne krune za relikvijar u kome se čuva glava Svetog Tripuna. Ova pažljivo sprovedena integracija svetih fragmenata uticala je na kreiranje sjećanja kao samog kompozitnog procesa, dopuštajući kreativnom odnosu sa prošlošću da postane neodvojiv dio pobožnosti u ranom modernom dobu.

Ključne riječi: relikvijar sa djelovima tijela, Bokokotorski zaliv, venecijanski komonvelt, fragmentirano tijelo, Sveti Tripun, Sveti Osvald

SEMANTIKA PROSTORA
SEMANTICS *of* SPACE

FROM RHIZON TO RISINIUM: SHORT INSIGHTS INTO TRANSFORMATION OF AN ILLYRIAN CAPITAL TO ROMAN MUNICIPIUM FROM A PERSPECTIVE OF URBAN ARCHAEOLOGY

Roberto Golović¹
Budva, Montenegro

Abstract: Paper deals with analysis of the ancient Risan urban heritage, as well as with the manner in which that heritage reflects on the Romanisation of this, once, Illyrian city. Topography of the terrain in Risan and its immediate surroundings is described with a reflection on the way it conditioned the development of the city and contributed to its strategic significance. Text offers a review of the largest part of the most important archaeological findings in the domain of Illyrian and Roman architecture, while the other material evidences, due to the short form, were mentioned only when they directly contribute to determining the purpose of certain structure or its destiny. Such is the case with the horde of coins with the image of King Ballaios which indicates one violent episode from the ancient past of Risan. Although the city had central significance for the Illyrian (Ardiaean) Kingdom during the wars with Roman Republic, in the third and second century BC, a conclusion emerges that it did not suffer any destruction. Upgrades that old Illyrian structures received during the time of the Principality suggests that life in these areas continued and transition from the Illyrian to the Roman time was peaceful. City's uninterrupted prosperity, despite the loss of strategic importance for the new state in which it found itself, after a period of intermediate administration, is suggested by the very existence of a villa urbana in the immediate vicinity of the ancient core of the city.

Keywords: Risan, Risinium, Rhizon, Illyrian Wars, Roman architecture, Romanisation, Roman province, Urban archaeology, Villa of Hypnos

¹ roberto.golovic@gmail.com.

INTRODUCTION

The town of Risan is currently situated in Montenegro, but throughout history, it has changed hands more than a dozen times, being a site of continual habitation for over 10,000 years (Dyczek 2008: 189–197; Buzov 2011: 258–259; Kot 2013). Abundant archaeological evidence from the Neolithic period has been found both at the site of the town itself and in the caves in its immediate vicinity. The first time a takeover of Risan was recorded in history was during the Illyrian Wars (229–168 BC). In that context, Polybius describes the town of Rhizon (as it was known at the time) as a “place strongly fortified at a short distance from the sea and situated on the river Rhizon” (Polybius II. 11).

At the time of the first war against Rome, Risan’s stronghold was a refuge of choice for the Illyrian queen Teuta (228 BC), at other times (possibly henceforth) the town was the capital² of the Ardiaean Kingdom, the most powerful Illyrian *state*³ ever to arise. When the kingdom finally fell to the Romans in the Third Illyrian War (168 BC) “the strategically important city of Rhizon” as Livy puts it “was given exemption from taxes as well as freedom [...] because it has gone over to the Romans” (Livy XLV. 26). The takeover was neither forced nor abrupt, as the town retained autonomy for more than a century while Rome seemed content on maintaining nominal control over the region through reliance on their allied

² Either capitals of the Ardiaean Kingdom changed place over time or the historians had identified the capital as any town in which Illyrian dynasts would take residence as at certain times both Risan and Scodra (and sometimes even the island of Pharos) are identified as such (Bojanovski 1988: 30; Komšić 2014: 140).

³ Hegemony or coalition could be a more precise terms as the nature of relations between other Illyrian tribes under the Ardiaei dominance is hard to establish.

tribes for maintaining order. Nonetheless, the next time Risan is mentioned by ancient historians it is as *Risinium, oppida civium Romanorum* (Pliny III. 144) meaning that it had a status of *municipium* or even a *colonia*.

This very transition from a residence of Illyrian monarchs to a town of the Roman province will be the focus of this essay. More specifically, the purpose is to show this transition as it was reflected in architecture and urban outline of the ancient city. To this end archaeological finds from the last two centuries will be examined. Although pottery, jewellery, statues, and similar material culture will be considered, such finds will remain excluded from the body of the essay due to its brevity. There has never been a systematic archaeological exploration of the entire town of Risan and its immediate hinterland. Some initial exploration was done by Vialla de Sommieres, a representative of French authorities during Napoleon Bonaparte’s rule over the region (De Sommieres 1820). However, since Arthur Evans conducted his first excavations in the 1870s while touring the Balkans as a war correspondent for the Manchester Guardian, exploration has continued, albeit in sections and campaigns often shortened by one of the wars.

Since the start of the century, persistent exploration, both on land and underwater, has been conducted by the Southeast European Centre for Archaeological Research *Novae* from Warsaw, under the direction of Piotr Dyczek, and it is planned to continue at least until the end of the decade. The intention is that, at the conclusion of the research, a comprehensive monograph, which is unjustifiably lacking in the case of Risan, is to be published. However, there is a large number of shorter articles and other works dealing with certain aspects of ancient Risan, and conclusions of this brief overview will be largely drawn from the analysis of those texts and archaeological evidence itself.

Fig. 1. Position of Risan within the bay that once carried its name
 – North to South (via Google Earth)

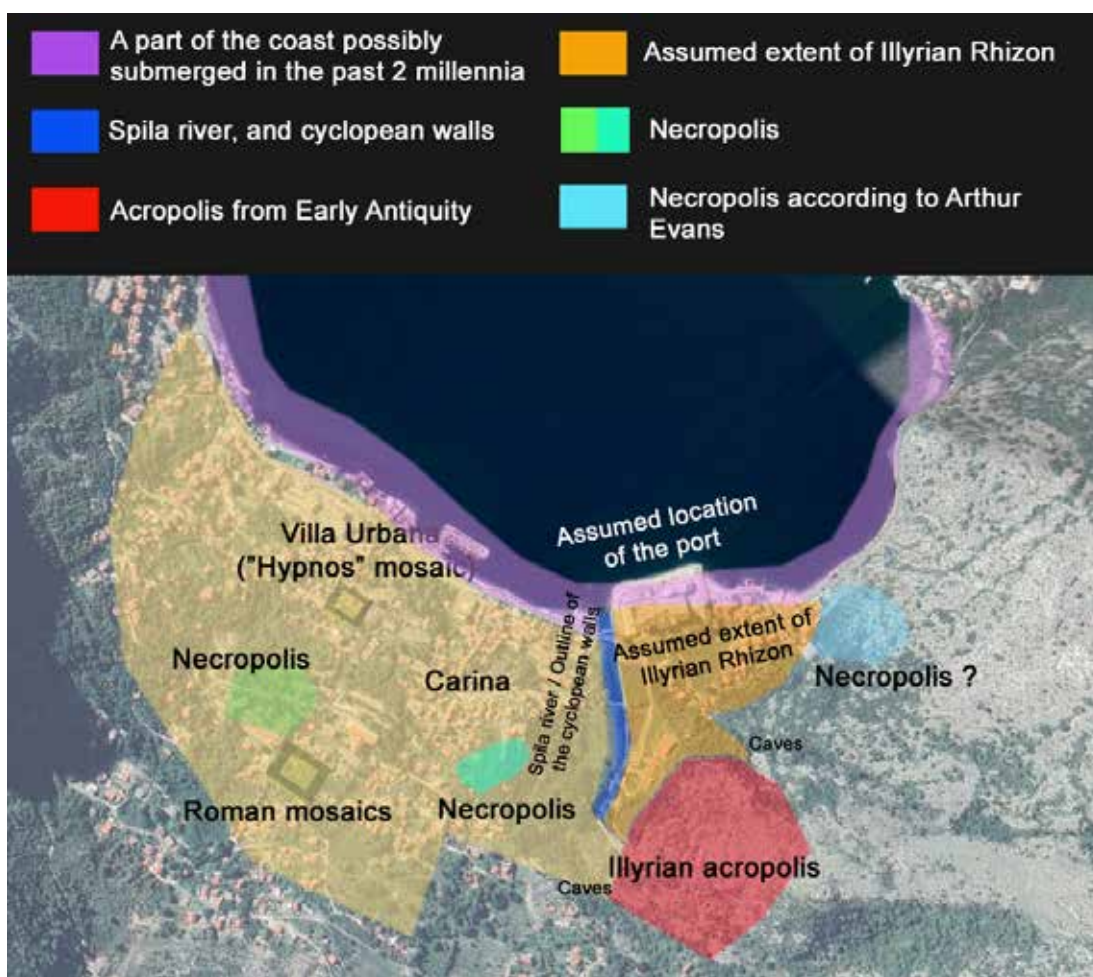

Fig. 2. Archaeologically attested and presumed locations of ancient layers of Risan (author provided)

TOPOGRAPHY

The bay in which Risan is situated was known to the Greeks as *Risonikos kolpos* or as *Sinus Rhisonicus* to the Romans (Strabo 7.5.8), indicating that it was the most prominent settlement in the area during antiquity, and this is further affirmed by archaeological finds. The bay itself is formed from a constellation of smaller bays cut deeply into the Dinaric Alps which here appear to rise straight from the sea with little to no flatland in the foot of steep limestone cliffs. It comes as no surprise that the bay was often mistaken for a fiord (Evans 1885: 40), which would make it “the only fiord in the Mediterranean” (Luković 2013: 4). This, of course, was proven not to be true as it is simply an impressive case of an estuary, a sunken mouth of a river canyon.

Since Risan is situated in one of the most secluded parts of that bay, it was recently argued that its position was not strategically favourable, as the lack of visibility made it vulnerable to seaborne attacks.⁴ This view does not appreciate the wider context as Illyrians are known to have operated networks of smaller coordinated forts,⁵ and that strategy was used by others in the bay itself well into the 20th century.⁶ In fact, multiple other Illyrian hill-forts are found in the bay,⁷

⁴ “Its location, in the innermost part of the Bay of Kotor, does not afford easy visibility of the sea, a situation which could have been potentially dangerous for the town, especially during the Illyrian wars” (Perlinska 2013: 25).

⁵ Appian in the Illyrian Wars, case of Naron.

⁶ Austro-Hungarian Empire had turned the entire bay into a fortress at the end of 19th century. The last time the bay had seen war was during NATO campaign in Yugoslavia in 1999.

⁷ “The acropolis of the Illyrian hill-fort Sv. Luka – Gošići has a visual communication with the hill-fort above Risan, as well as with the hill-fort above Mirac” (Buzov 2011: 370).

of which at least two have a direct line of sight to the open sea, while the one above Risan could have been used as a citadel/fall-back position if the town itself was lost.

In Illyrian times, Risan primarily relied on its ships for defence, trade, and piracy. According to ancient sources, this reliance was the initial reason that attracted the hostility of Rome.⁸ The location of Risan makes it an excellently positioned and easily defendable port. As Faber asserts “in strategic terms, Illyrians would not require any special sanctuary for the ships as the entire bay of Risan is considered as such” (Faber 1996: 107). Risan is more than twenty kilometres from the mouth of the bay and five kilometres from the Straits of Verige, which are only 300 m wide and could be barricaded if necessary (as was done multiple times by the Ottomans in the early modern period). This, on the other hand, is a two-edged sword as an enemy could try to blockade the city and its fleets from leaving the bay. This could have posed a challenge for the Romans during the Illyrian Wars, considering the difficulty of supplying the blockading force, but it was successfully done in more modern wars.

If a blockade were to take place, however, Risan had ample supply of water. From the east, it was bordered by a river; from the west, by a stream. Through the well-defended mountain passes in the north, it was connected to Illyrian settlements inland, where it could presumably acquire other supplies (Faber 1996: 112). The river itself could have been used as a pier/dock for ships, as was the case with nearby Kotor (most likely ancient *Acruvium*). No ancient piers were found, although some historians do assume they have existed and might have sunk as the landscape had suffered some dramatic changes over time. Evans, writing in 1870’s, noticed “a slight submergence of the land within the

⁸ The book two of Polybius being the most contemporary and detailed source.

historic period” (Evans 1885: 40). This could have been a result of a devastating earthquake of 1667 that had brought down the bridge over river Spila (Kowal 2013: 50), or some prior unrecorded event.

After Austro-Hungarian Empire was ousted Evans exploration was continued by their subject and archaeologist Heinrich (Jindrich) Richly, who made valuable drawings of the area that was soon to be changed by industrialization. The first massively invasive construction at the site was that of a saw-mill in 1920’s, which led to some accidental archaeological finds. However, the movable ones mostly ended up in private collections, while others were covered by the mill (Horvat 1936: 29–30). By this time there were photographs of the area that were later used by Tomasz Kowal to determine the changes in the landscape. In 1979 a devastating earthquake struck the town again, some parts of the coast sunk further. However, what was even more devastating for the potential archaeological heritage at the immediate coast was the construction of a large hotel appropriately named after the Illyrian queen *Teuta* (Dyczek 2016: 79–88). Some accidental finds at the time sparked interest in the locality and more comprehensive research was carried out in 1980’s.

Even though Risan lost a significant part of its area to the sea, the city itself never had much land to begin with. Some authors claim that this lack of land indicates that the town could not have been a *colonia*, as opposed to a *municipium*, since it did not possess enough farmland to be given to the colonists as it was customary. I would argue that Grahovo field in the immediate hinterland of Risan, although quite elevated, could have been used for this purpose, as to this day it is used for agriculture. The entire area, especially in the scarcely urbanized Grahovo, could benefit from a LiDAR survey that might indicate some remains of ancient structures or other traces of Roman activity.

Some parts of the bay are covered with a pine forest, although that is not the case with the cliffs around Risan, which are quite barren. Evans was among many to suggest that deforestation could have taken place in the bay, as it did in many places along the Adriatic coast, but this has not been confirmed so far. The river Spila, ancient Risan’s main source of water, definitely decreased in volume over time, and the trend continues to this day. The river ran along the city walls complementing the man-made defences. In general, the geography of the place seems most suited for defensive purposes and natural barriers were well utilized.

PRE-ROMAN RISAN

It is generally accepted that the settlement first sprouted around the fort on Gradina Hill, where the acropolis was formed, and from there, it spread downward towards the field at the foot of the hill (Evans 1885: 40; Faber 1996: 105–107; Mijović i Kovačević 1975: 25). The Illyrian (lower) town on the plateau, with the acropolis in the north, seemed to be restricted by Spila River in the east, the stream Sopot in the west, and was over time gradually expanding southward, towards the sea. For the longest time the most significant pre-Roman archaeological evidence of habitation were remains of cyclopean walls most likely dating from 5th–4th century BC.⁹ Defensive walls of this type are common not only among Illyrians but are found throughout the early-ancient Mediterranean and are defined by megalithic stone blocks usually dry-stacked and, in most cases (such as Risan), of rectangular or oblong shape (Faber 1976: 227).

Remains of the wall were first described by Evans who also noted “re-

⁹ The walls are contextually dated. According to Polybius the city was already well fortified in the time of the First Illyrian war in 3rd century BC.

markable epigraphic evidence showing that in the time of Marcus Aurelius, the inhabitants of Risinium traced back the antiquity of their walls to heroic times.”¹⁰ Richly, writing shortly after Evans, “reported the wall as being 150 strides long, which is approximately 100–120 m, and 24 m high once” (Richly 1898: 46; Kowal 2011: 190). Polish archaeologists, who have conducted the most recent research on the wall, doubt Richly’s assertions. They estimate the walls to be 10–12 m high, while confirming their width to be 3.9–5 m (Kowal 2011: 191).

The blocks that make up the wall vary in size but most are 1–2 m in length. As mentioned previously, no systematic excavation was conducted, but in the sections examined so far, 12 m of the eastern cyclopean wall was found along the river, with traces of defensive towers (Kowal 2013: 192). Another section of the wall was at the acropolis site on Gradina hill although intermingled with some medieval additions. Taking this into account, along with description from Polybius, it is safe to assume that the wall went from the acropolis to the southern edge of the town, and later possibly even all the way to the sea. So far, no evidence came to light that would suggest any pre-Roman structures outside of town’s defensive parameter other than a necropolis found by Evans to be outside (supposed location of the) western wall and beyond stream Sopot (Evans 1885: 44). This could be attributed to the preservation of arable land, but also to security concerns, given that Illyrian tribes were known for internal conflicts, and political cohesion in the Illyrian era of the city was scarcely a given.

¹⁰ He was referring to a votive inscription from Africa made by a Legate of Numidia who happened to be a native of Risan who despite his position of authority in Roman hierarchy still retained strong local identity as he was praising both his hometown’s walls and its local deity (Evans 1885: 40).

In the research campaign of 2015–2016, archaeologists made a significant discovery of Illyrian architecture previously unknown at this or any other Illyrian site. As is often the case, the find was followed by a sensational press release dubbing it “queen Teuta’s palace.”¹¹ Soon afterwards, however, it was asserted that for now, there is no way of telling if the “palace” indeed belonged to queen Teuta¹² until researchers published papers expressing uncertainties about these “mansion-like edifice of the local Illyrian aristocracy” (Lemke 2018: 351) were palaces at all. Regardless, discovery is unique, making it both of great scientific importance and impossible to compare to any other “palaces” since no others are known. A comparison can be made with other Illyrian structures discovered throughout the previous decade, most commonly “insulae occupied by typical Hellenistic houses” (Dyczek 2010a: 45) and a few warehouses and stores. Both residential and commercial structures suggest that Rhizon was a moderately urbanized trading and fishing town. This is further supported by various smaller artifacts, including fishing equipment and imported pottery.

Typical pre-Roman houses in Risan consisted of single floor made of stone, subdivided into two (but sometimes more) rooms in which one was used for sleeping and the other for domestic use. Purpose of specific structures and their rooms was ascertained from the material found

¹¹ This was not the case just in local newspapers as the news carried internationally: <https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-3731233/Is-home-Illyrian-rulers-Archaeologists-discover-two-palaces-belonged-ancient-Indo-European-royalty.html> (accessed 12. 10. 2022).

¹² https://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2016&mm=08&dd=20&nav_id=1167740; <https://www.glasamerike.net/a/palata-ilirskih-kraljeva/3470362.html> (accessed 12. 10. 2022).

*Fig. 3. Archaeological site Carine, Risan
(photo: Stevan Kordić and Ranko Maraš, 2018)*

*Fig. 4. Archaeological site Carine, Risan
(photo: Stevan Kordić and Ranko Maraš, 2018)*

inside them, which was often abundant and well stratified (Dyczek 2010a: 45). The houses were covered with inclined roofs, and some of them featured small yards. The structures were separated by paved streets, along which sewage canals ran, as evidenced by the two streets discovered so far – one 3 m wide and the other 1.3 m wide.

One of the houses excavated in 2010 contained a remarkable find discovered beneath a floor tile in an otherwise plain room measuring 3 x 4 m. It was a clay pot containing a hoard 4656 bronze coins of King Ballaios, a figure unknown to history through any other source except coinage. Although this was the largest concentration of Ballaios' (and Illyrian)¹³ coins ever found, it was far from the first. This should come as no surprise considering that Risan was one of two places that minted them, the other being the island of Pharos,¹⁴ likely showing us approximate extent of Ballaios' domain. However, the biggest source of speculation when it comes to Ballaios is the timeframe of his reign. This uncertainty created further problems for archaeologists and historians since numismatic evidence was often the only method available in determining the age of surrounding archaeological finds, such as buildings or graves. Many "believed that he was a Roman vassal who maintained the idea of Illyrian distinctiveness after the fall of Gentius' Kingdom (168 BC)" (Evans 1885: 43, 296–298; Buzov 2011: 361–362). Now for the first time we have evidence to conclude that this assumption is incorrect as Ballaios' reign has to be placed much earlier.

¹³ Possibly one of the greatest hoards of ancient coins in general (Ciolek 2011: 8).

¹⁴ This one varied in appearance and lacked the title king (basileus). Evans differentiated them terminologically as Rhizonian and Pharian type, and this division is in use to this day (Evans 1885: 290–296; Dyczek 2010; Ujes-Morgan 2004; Ujes-Morgan 2008).

The very existence of a hoard usually suggests that its owner was pressured into making it by some calamity, and it is evident that (s)he did not recover it. This particular accumulation lacks other known variations of Ballaios' coins, such as silver coins or those made in Pharos, suggesting that they all come from the same series, possibly the last one to bear Ballaios' image. The pot contained one outstanding coin that could not have come from the outside; it came from Dyr-rhachium, where such currency was in use in the 4th–3rd century BC (Dyczek 2010a: 49–50; Kowal & Lemke 2015: 221). Furthermore, the pot itself is of local, pre-Roman, manufacture, but most conclusively carbon-dating showed that the find came most probably from the 3rd century BC (Dyczek 2010a: 49–50; Kowal & Lemke 2015: 221). In addition, "a layer of burning on the floor is indicative of unrest in the town when the hoard was secreted away" as Ciolek points out, this could have been "a raid by pirates or an attack by another tribe, possibly internal strife, but equally well a calamitous conflagration that destroyed the settlement" (Ciolek 2010: 8). No battles between Illyrians and Romans at (or even near) Risan was reported by ancient historians, neither during the first three Illyrian Wars by Livy and Polybius nor later by Appian and Cassius Dio who wrote of Octavian's Illyrian Campaign (35–32 BC) and *Bellum Batonianum* (AD 6–9). We can thus conclude with fair amount of certainty that no destruction came to the city from the hands of the Romans.

ROMAN RISAN

For Risan, as for most of Illyria, there was no dramatic takeover at the end of the Third Illyrian War. As we learn from Livy, the town neither paid tribute nor it suffered some kind of reprisals since it declared itself loyal to Rome along with other neighbouring settlements (Livy XLV.26). Republican Rome expressed very little inter-

est in controlling her proto-province of Illyricum however (Dzino 2010: 61–79). There were a few colonies such as Salona and Naron, but the rest of the territory was left to allies among the Illyrian tribes, which allowed Rome to “exercise (some) control without involving large military resources in the establishment of direct trans-Adriatic rule” (Dzino 2010: 61–79). In the first century of the Common Era, Pliny describes Risan as a town of Roman citizens (Pliny III. 144). This, however, does not mean Risan was completely Romanised but rather that its inhabitants enjoyed full rights in the Roman Empire. As seen from the above mentioned epigraphic evidence, from some half a century after Pliny, even a relatively high-level Roman official from Risan preserved strong local identity praising the walls of his hometown as well as his local deity “Medaurus that is revered both in his homeland and here (in Africa)” (Evans 1885: 40). Conversely, there is plentiful epigraphic evidence from Risan that shows, in similar time period, a presence of Italian families and individuals of whom some came to be members of the municipal aristocracy.¹⁵ Changes did take place but were not imposed by the Romans and took hold gradually.

As mentioned, research so far was very unsystematic, making it difficult to establish a picture of the Roman town with any degree of certainty. The most crucial change we can ascertain is that under Roman rule the town spread outside its defensive walls. If we take into consideration that the closest border of the empire was far away north along the Danube we can safely assume that the town had little use of its defences (at least) during the Principate. As a well-positioned port, Risan still held an important place in the trade network¹⁶

but lack of security threats made it safe for its inhabitants to populate the area beyond Illyrian town limits. Thusly, approximately 500m outside the eastern cyclopean wall of Risan lies the most significant Roman era discovery and to this day the most famous archaeological site in Risan, the so-called *Villa of Hypnos*.

Although the site was partially described by Violla de Sommieres, at the start of the 19th century (De Sommieres 1820), it seems to have been reburied in the meantime as neither Evans nor Richly made mention of it. It was rediscovered by Yugoslav archaeologist Dusan Vuksan in 1930’s, who published first papers describing the site, but was not completely uncovered until after Second World War (Dyczek 2010b: 51). The building, measuring 30 x 32 m, consists of an *atrium* surrounded by five rooms of which all but one contain elaborate mosaics. Three mosaics contain geometric shapes and patterns similar to checkerboard while one has what appears to be Hypnos (Morpheus), the god of sleep, in its very centre, giving the site its name. The house follows typical *villa urbana* outlay and is dated to 2nd or 3rd century of the Common Era (Vuksan 1931: 204–205; Dyczek 2010b: 51). It is not the only Roman building discovered outside the fortifications, some orifices were speculated to be temples or public building, but no publications were committed to these sites. Furthermore, most Roman finds seem to be concentrated within now inhabited part of Risan, which makes further excavation unlikely for any foreseeable time. Two Roman cemeteries were partially uncovered beyond the city walls as well (Faber 1996: 103; Kowal 2011: 192).

As for the life within city walls during this period, it likely continued utilizing many of the previously existing

¹⁵ “The Statii were one of the most important families in the town [...] the gentilicium is not rare and is well attested in Italy” (Šašel-Kos 2017: 171).

¹⁶ This is supported by vast underwater

and ground finds such as amphorae, stoppers, and other pieces of pottery from across the Mediterranean (Ujes 1999; Bajtler 2015: 28).

Fig. 5. Roman mosaic from Risan, detail,
(<https://muzejikotor.me/naslovna/rimski-mozaici-u-risnu/>, accessed 13. 10. 2023)

Fig. 6. Roman mosaic from Risan, detail,
(<https://muzejikotor.me/naslovna/rimski-mozaici-u-risnu/>, accessed 13. 10. 2023)

structures that, naturally, endured some modifications over time. Such was the case with *horreum* (warehouse) discovered by a team of Polish archaeologists in 2014. “Around the middle of the 2nd c. AD, an architectural transformation of the building took place, as proven by coins and Roman glassware” Kowal and Lemke state while noticing that “various repairs were undertaken and new walls were added, often relying on the foundations of earlier structures” (Kowal & Lemke 2015: 213–214). One Roman addition that is described by Evans is an aqueduct that supplied water straight from the spring of the Spila River originating in a nearby cave. However, this aqueduct is not extensively discussed in contemporary scholarly sources, except for a few instances where scholars have simply cited Evans. Furthermore, I have not seen it myself when I visited the site and am inclined to believe it got destroyed in one of the earthquakes or was demolished by the locals (possibly when relaying water for the saw-mill).

CONCLUSION

The positioning of ancient Risan was strategically chosen to exert control over the bay, which, at that time, wore the same name as the city. The Illyrian builders prioritized defensibility, effectively utilizing the natural surroundings. Thanks to its strategic location and robust fortifications, Risan became a significant centre for the regional Illyrian Kingdom and served as its capital on multiple occasions. The discovery of King Ballaios’ coin hoard might suggest that the city experienced violence. However, we cannot determine the nature of the conflict that led to the concealment of the hoard for over 2000 years, if the fire was indeed a result of such a conflict. It appears that Risan’s defences were never put to the test against Rome, and the shift from being an Illyrian stronghold to a thriving Roman trade outpost occurred in a peaceful and gradual manner.

Evidence shows “the city underwent a successive urban transformation in Roman times” and that “after the 2nd c. AD, (it) became a warehouse centre for the countryside” (Kowal & Lemke 2015: 213–214). Nevertheless, strong Illyrian cultural element persisted for at least three centuries after Roman rule was officially established. Risan continued to play a role disproportionately larger than its size during the later empire since it acted as border town between the Western and Eastern Roman Empire during the time of emperor Theodosius (reigned 379–395) (Faber 1996: 111). In the early medieval time it was a residence of bishops. The town was raided by Slavs and/or Avars between 7th and 8th century losing all of its significance until seven centuries later it became western most border town that the Ottoman Empire held on the shores of Adriatic. Today its significance is primarily as an archaeological site with noteworthy potential still waiting to be unlocked through systematic excavation, although researchers from the University of Warsaw did make tremendous progress in the past two decades.

BIBLIOGRAPHY

Primary sources

Appian. *Illyrian Wars*. <https://www.livius.org/sources/content/appian/appian-the-illyrian-wars/> (accessed 12. 10. 2023).

Cassius Dio. *In Loeb Classical Library*, vol. 9, translation by Earnest Cary. Harvard: Harvard University Press, 1914–1927. http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/home.html (accessed 12. 10. 2023).

Livy. “The History of Rome from its Foundation.” In: *Rome and Italy*, translated by Betty Radice. London: Penguin Books, 1982.

Pliny the Elder. *The Natural History*, eds. John Bostock and H. T. Riley. Lo-

ndon: Taylor and Francis, 1855. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0137> (accessed 12. 10. 2023).

Polybius. *The Rise of the Roman Empire*, translated by Ian Scott-Kilvert. New York: Penguin Classics, 2003.

Strabo. *Geography*, translated by Horace Leonard Jones. Cambridge: Loeb Classical Library, 1917. <http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/home.html> (accessed 12. 10. 2023).

Literature

Bajtler, Marta. 2015. "Underwater finds from Risan in Montenegro: First insight in finds of the season 2011". *Skyliiss* 1: 28–32.

Buzov, Marija. 2011. "The archaeological topography of the Bay of Kotor (Boka Kotorska)". *Classica et Christiana* 6(2): 351–373.

Ciolek, Renata. 2010. "'Great hoard' of 4565 coins of King Ballaios from Rhizon". *Novensia* 21: 7–13.

De Sommieres, Vialla. 1820. *Voyage historique et politique au Monténégro*. Paris: A. Eymery.

Dyczek, Piotr. 2008. "Rock art from Lipci, Montenegro". *Dacia* LII: 189–197.

Dyczek, Piotr. 2010a. "Preliminary remarks on the archaeological context of the discovery of the 'great hoard' of 4656 coins of King Ballaios in Risan (Rhizon/Risinium)". *Novensia* 21: 45–50.

Dyczek, Piotr. 2010b. "Roman mosaics from the Villa of Hypnos in ancient Rhizon/Risinium (Montenegro) – continuation of mosaics analysis". *Novensia* 21: 51–78.

Dyczek, Piotr. 2016. "Ancient port of Rhizon/Risinium – Montenegro". *Anodos: Studies of the Ancient World* 12: 79–88.

Dzino, Daniel. 2010. *Illyricum in Roman Politics: 229 BC – AD 68*. Cambridge: Cambridge University Press.

Evans, Arthur. 1885. *Ancient Illyria: An Archaeological Exploration*. London: I.B. Tauris.

Faber, Aleksandra. 1976. "Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku". *Jadranska obala u protohistoriji*. Zagreb: Arheološki institut, 227–246.

Faber, Aleksandra. 1996. "Prilozi topografiji pretpovjesnog i antičkog naselja na području Risan". *Arheološki radovi i rasprave* 12: 101–115.

Horvat, Benko. 1934–1936. "Tetradrachme 'grada' Damastiona iz nalaza u Risnu (Rhizon)". *Numismatika* 2–4: 26–64.

Komšić, Ivo (ed). *Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta*. Sarajevo: Filozofski fakultet u Sarajevu, 2014.

Šašel Kos, Marijeta. 2017. "The Statii of Risinium". *Illyrica Antiqua* II: 171–185.

Kot, Malgorzata. 2013. "Report on fieldwork in the Brstanica and kriti Ponor caves near Risan, Montenegro, in 2009". *Novensia* 24: 61–74.

Kowal, Tomasz. 2011. "The cyclopean walls of Rhizon. Polish archaeological excavations in 2001–2010 and Heinrich Richlý's 19th century report". *Studia Lesco Mrozewicz ab amicis et discipulis dedicate*. Poznan: Instytut Historii UAM, 187–194.

Kowal, Tomasz. 2013. "Changes in a landscapes: a case study of three postcards from Risan". *Novensia* 24: 41–60.

Kowal, Tomasz & Martin Lemke. 2015. "Risan, Montenegro, excavations in 2014". *Swiatowit: annual of the institute of archaeology of the University of Warsaw* XII: 213–222.

Lemke, Martin. 2018. "Fieldwork at Risan 2015". *Swiatowit: annual of the in-*

- stitute of archaeology of the University of Warsaw XIII–XIV: 343–348.*
- Luković, Siniša. 2013. *Pomorska lica Boke*. Herceg Novi: Knjižara So.
- Mijović, Pavle i Mirko Kovačević. 1975. *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*. Beograd: Arheološki institut.
- Perlinska, Marta. 2013. "The potential of 'viewshed' analysis: Risan as a case study". *Novensia* 24: 25–39.
- Richly, Hainrich. 1898. "Archäologische Funde aus den Bocche di Cattaro". *Mittheilungen Der K. K. Central in Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmäler*, N. F. Vienna: 143–152.
- Ujes-Morgan, Dubravka. 2004. "Autonomous coinages of Rhizon in Illyria". *Actes du 4 Colloque international de Grenoble*. Paris: De Boccard, 150–168.
- Ujes-Morgan, Dubravka. 2008. "Ancient Greek coin finds from Risan". *Actes du V colloque international de Grenoble*. Paris: De Boccard, 115–132.
- Ujes, Dubravka. 1999. "Rhizon (Montenegrin Coast): A Trading Staple Town on the Crossroads of Mediterranean and Inland Balkan Routes". *Es-tratto della Revista*. Lugano: Arti grafiche Gaggini-Bizzozero, 203–219.
- Vuksan, Dušan. 1931. "Rimskimozaik". *Almanah: Šematizam Zetske banovine* 1: 201–205.

OD RIZONA DO RISINIJUMA: KRATAK PREGLED TRANSFORMACIJE JEDNE ILIRSKE PRESTONICE U RIMSKI MUNICIPIJUM KROZ PERSPEKTIVU URBANE ARHEOLOGIJE

Sažetak: Tekst se bavi analizom urbanog nasljeđa antičkog Risna, kao i time kako to nasljeđe reflektuje romanizaciju ovog nekada ilirskog grada. Topografija terena Risna i njegove bliže okoline opisana je sa osvrtom na to kako je uslovlila razvoj grada i doprinijela njegovom strateškom značaju. Tekst daje osvrt na većinu najbitnijih arheoloških otkrića u domenu ilirske i rimske arhitekture, dok su zbog kratke forme drugi materijalni nalazi spomenuti samo onda kada direktno doprinose određivanju namjene neke građevine ili njene sudbine. Takav je slučaj sa ostavom novčića s likom kralja Balajosa (Ballaios), koja upućuje na jednu nasilnu epizodu iz daleke prošlosti Risna. Iako je grad bio od centralnog značaja za Ilirsko (Ardijejsko) kraljevstvo tokom ratova sa Rimskom republikom, u III i II vijeku prije nove ere, izvlači se zaključak da nije pretrpio nikakva razaranja. Nadogradnje koje su stare ilirske građevine doživjele za vrijeme principata sugerisu kontinuirani život na ovim prostorima i mirnu tranziciju iz ilirskog u rimsko. Da je grad nastavio da prosperira uprkos gubitku strateškog značaja za novu državu u kojoj se našao, nakon perioda posredne uprave, sugerise i samo postojanje vile urbane u neposrednoj blizini antičkog jezgra grada.

Ključne riječi: Risan, Risinium, Rhizon, ilirski ratovi, rimska arhitektura, romanizacija, rimska provincija, urbana arheologija, Hipnosova vila

KAKO SU U *BUDVANSKIM ANALIMA* DON KRSTA IVANOVIĆA ANTIČKI BUDVANI POSTALI LIBURNI

Gordana Ljubanović¹
JU Narodna biblioteka Budve
Odjeljenje za zavičajnu zbirku
Budva, Crna Gora

Sažetak: *Budvanski anali* don Krsta Ivanovića predstavljaju povest grada kroz tri knjige. U uvodnom delu rada predstavljen je put originala, prepisa i prevoda ovog dela. Uzrok za selektivni izbor u postojećem prevodu jeste činjenica da se pisac kao izvorom služio poznatim teorijama Mavra Orbina, koje su bez naučne podloge, te da određeni delovi stoga nisu vredni truda da se prevedu i pruže na uvid savremenom čitaocu. S obzirom na to da je u toku prevođenje integralnog teksta *Budvanskih anala*, pojavila se mogućnost da se isprati tok geopolitičkog lociranja Budve i njenog stanovništva u prošlosti. Čak i uz pretpostavku da se sve izložene tvrdnje ne zasnivaju na proverenim istorijskim informacijama, moguće je pratiti formiranje narativa i otkrivati mehanizme prenošenja tačnih informacija u kombinaciji sa istorijskim zabludama. Kao uzorak za ovo istraživanje uzet je odlomak iz drugog poglavlja prve knjige, gde se tvrdi da se Budva nalazila u Liburniji, odnosno Hrvatskoj. Za potvrdu se pozivaju stariji autoriteti, kao što je Plinije Stariji. Analiza navedenih izvora otkriva krupne faktografske greške. U zaključku se sugerije da treba uzeti u obzir društvenoistorijske okolnosti u kojima je ova hronika pisana, porodične okolnosti i obrazovanje Krsta Ivanovića, literaturu i geografske mape koje je mogao imati pri sebi. Izvodi se teza da autore i dela iz prošlih vremena ne treba posmatrati i ocenjivati iz perspektive savremenih metoda i naučnih saznanja.

Ključne reči: Krsto Ivanović, *Budvanski anali*, istorijska istina, Budvani, Liburni

¹ gordana.ljubanovic@nbbd.me.

UVOD

U malom, debelim zidinama opasnom gradu na jugoistočnom Jadranu, na udaljenoj periferiji poseda Mletačke republike i na samoj nemirnoj granici sa Turcima, mladi lokalni kanonik i gradski učitelj – u tom trenutku imao je 22 godine – piše istoriju svog grada. Godina je 1650, grad je Budva, a sveštenik – don Krsto Ivanović.

Krsto Ivanović (1628–1688/9) potomak je budvanske plemićke porodice o kojoj nema mnogo svedočanstava, najpre zbog toga što nisu sačuvane starije lokalne crkvene knjige. Poslednji njen pripadnik pominje se početkom XVIII veka. Prvih 25 godina života, prema dostupnim podacima, provodi u rodnom gradu, u neprekidnoj senci nesigurnosti i pretnje ratnim opasnostima, koje doživljavaju vrhunac izbijanjem Kandijskog rata 1645. godine. U želji da ga zadrži u gradu, budvanska opština ga postavlja za gradskog učitelja i kanonika u katedrali Sv. Ivana, međutim, Ivanović 1653. ili 1654. nepovratno odlazi u Italiju, prvo u Veronu, pa u Veneciju. Tamo će se uzdizati intelektualnim, društvenim i crkvenim lestvicama. Steći će doktorat prava „od oba zakona“ (crkveno i građansko pravo) u Padovi, postati član više akademija (Accademia Filarmonica, Accademia dei Temperati, Accademia dei Delfici), pisac poezije i libreta za muzičke drame, hroničar mletačkog teatra i kanonik bazilike Sv. Marka u Veneciji. Umro je u Veneciji i počiva pod raskošnim spomenikom za koji se sam pobrinuo za života. Nije poznata dalja sudbina njegove ostavštine: knjiga, rukopisa, lične prepiske i dokumenata.²

Osim tvrdnje Miloša Velimirovića da se Ivanović školovao u Italiji, nemamo nijedan dokumentovani izvor koji to potvrđuje. Njegov prijatelj Antonio Lupis u jednom pismu kaže: [dok je živio u Budvi] „Veoma je napredovao

u učenju [...]“³ Iz budvanskog perioda ostavio je nekoliko značajnih rukopisa. Prepisao je sa originala Statut Budve i time doprineo da se sačuva ovaj značajni srednjovekovni pravni dokument. Takođe je napravio prepis *Budljanske pjesmarice*, zbirke narodnih dramskih tekstova, skraćenih verzija prikazanja i lirike raznih bratovština. Najzad, ostavio nam je *Budvanske anale*, povest rodnog grada u tri knjige.

BUDVANSKI ANALI

Budvanski anali su donedavno u literaturi opisivani kao nepotpuni, jer se iz sačuvanih prepisa vidi da nedostaju poglavlja u prve dve knjige i cela treća knjiga. Jedan prepis, samo prve knjige, i to nepotpun, uradio je 1898. Budvanin Pavo Mikula, sa originala koji se čuvao u Arhivu u Kotoru. Taj prepis je danas u Državnom arhivu u Zadru. Drugi, sličan, nastao je dve godine kasnije, a uradio ga je njegov sin Nikola Mikula i nalazi se u Arhivu u Kotoru. Još dva, starija i nešto potpunija, nalaze se u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. U ovom arhivu je i druga knjiga koju je prepisao budvanski vikar Petar Marković, 1713. godine.⁴

JU Narodna biblioteka Budve je 2017. počela s projektovanjem digitalne biblioteke, koja je postala funkcionalna 2018. godine. Osim druge građe, odlučeno je da se kreiraju tematske kolekcije značajnih pisaca rodnom iz Budve, koji su stvarali u daljoj prošlosti. To su bili, pre svih, dvojica hroničara ovog grada: don Krsto Ivanović i don Antun Kojović. Poštujući hronologiju, krenulo se prvo s prikupljanjem dela Krsta Ivanovića. Budući da je budvanska gradska biblioteka, uprkos bogatoj tradiciji prikupljanja knjiga na teritoriji opštine, koja je nažalost prekidana zbog ratova, paljevina i

² Osnovni podaci o životu don Krsta Ivanovića uzeti su iz: Velimirović 1963: 243–255; Luketić 1996: 323–335.

³ „Господин Д. Антонио Лупис Његовој екселенцији дон Карлу, принцу од Караре“, у: Ивановић 1996: 233.

⁴ Podaci o postojećim prepisima uzeti su iz: Vučković 1965: 623–652.

drugih okolnosti, suštinski biblioteka sa mladim fondom, rešenje se našlo u nabavci digitalnih verzija radova koji nedostaju. Prvi rukopis čija je digitalna kopija nabavljena bila je Ivanovićeve hronika *Rat Svete/Pravoverne lige protiv Turaka*. Sledili su štampani radovi, poezija, drame i *Minerva za stolom*, a onda je na red došlo da se stupi u kontakt sa Arhivom Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU) zbog nabavke prepisa *Budljanske pjesmarice* i *Budvanskih anala*.

U tom trenutku, Arhiv HAZU je mogao ponuditi samo da se dođe na lice mesta i fotografiše željena građa, pa su zaposleni u Odjeljenju zavičajne zbirke JU Narodna biblioteka Budve koji rade na razvijanju Digitalne biblioteke Budve, radi smanjenja troškova, odlučili da kontaktiraju kolege u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici (NSK) u Zagrebu, s molbom da njihov tim obavi to fotografisanje za račun Biblioteke. Tokom prepiske s kolegama iz Odjela posebnih zbirki, tačnije Zbirke rukopisa i starih knjiga, pojavila se informacija da je NSK nedavno nabavila originalni Ivanovićev rukopis *Anala* od antikvarijata iz Minhena, koji je specijalizovan za literaturu sa južnoslovenskih prostora (Antiquariat Slavica Verlag Dr. Anton Kovac & Südosteuropa Buchhandel). S obzirom na novu informaciju, odlučeno je da se ne nabavljaju nepotpuni prepisi, nego da se od NSK kupi digitalni primerak *Budvanskih anala*. Tako je Ivanovićeva povest o Budvi vraćena u grad iz kog je potekla.

Autograf *Budvanskih anala* sadrži ukupno 376 strana, sa tri knjige *Anala* i dodacima. Prva knjiga je potpuna, za razliku od poznatih prepisa u kojima je prilično skraćena (20, odnosno 35 poglavlja) i sadrži 46 poglavlja označenih brojevima, ali u suštini 47, jer su dva različita poglavlja označena istim brojem – 34. Druga ima 20 poglavlja, i sudeći po tom broju, poklapa se s prepisom vikara Petra Markovića. Treća knjiga, do sada nepoznata, ima sedam poglavlja. Pored *Anala*, novo-otkriveni rukopis sadrži još dva spisa:

Popis budvanskih plemića, građana, stanovnika Paštrovića, zanatlija, vojnika i članova gradskih vlasti – stanje iz 1638. godine, i zbirku počasnica na narodnom jeziku, ali prema italijanskom pravopisu.

Tematski, građa je u *Budvanskim analizama* raspoređena na sledeći način: u prvoj knjizi se izlaže istorija Budve od najstarijih vremena, preko doba vladavine srednjovekovnih dinastija i Venecije, s naglaskom na položaju i povlasticama koje je grad uživao za vreme vladavine Mletačke republike. Druga knjiga se bavi gradskim crkvama i verskim životom zajednice. Treća otkriva svakodnevni život stanovnika, opisuje njihov izgled, običaje i gradske svečanosti.

Prva knjiga je, u odnosu na prepise, dosta obimnija. Bogatija je za desetak poglavlja koja su prepisivači ispuštali, usredsređujući se pretežno na period od dolaska Budve pod vlast Mletačke republike.

Nikola Vučković, prvi prevodilac *Budvanskih anala*, upoređio je zadarske prepise sa zagrebačkim i o razlozima da ne prevede 15 „zagrebačkih“ poglavlja napisao je: „Poglavljja koja su u zadarskom prepisu ispuštena odnose se na staru povijest Budve do njene predaje Mletačkoj Republici. U tim poglavljima pisac na osnovu tada raširenih genealoških kombinacija o porijeklu naroda utvrđuje porijeklo Budvana, počevši od Jafeta, sina Nojevog, iz Biblije. Zatim govori o vladarima kojima je Budva bila potčinjena. U izlaganju ove starije povijesti Budve pisac se kao izvorom gotovo isključivo služi Orbinovom knjigom *II regno degli Slavi*. Kako su to poznate Orbinove teorije, bez naučne podloge, to nema svrhe da se ta poglavljja prevedu. Tim manje što je o Orbinovoj povijesti srpskih vladara (Nemanjića, Brankovića, Balšića itd.), koja se u *Analima* najopširnije obrađuje, kod nas dosta pisano i što u tim poglavljima nema podataka koji se na Budvu neposredno odnose, pa stoga njenoj povijesti ništa ne doprinose“ (Vučković 1965: 624).

OD „ISTINE“ DO NARATIVA

U toku je novo prevođenje *Budvanskih anala*, koje će obuhvatiti integralni tekst svih poglavlja sve tri knjige. Razumljivo je da pored treće, koja se prvi put pojavljuje u javnosti, najveću pažnju izaziva prva knjiga, jer je od njenih originalnih 46/7 poglavlja do sada prevedeno 20, dakle, manje od pola. Ako se prihvati Vučkovićeva ocena da ona ne sadrže istorijske informacije već neosnovane teorije, opet je zanimljivo pratiti puteve kojim se stvaraju i fiksiraju određeni narativi. Tako se otkriva i mehanizam kojim se „istine“ autoriteta sele iz dela u delo, iz epohe u epohu. Pokazuje se kako učeni ljudi, s najboljom namerom da saberu i podele znanje, a verujući prethodnim izvorima, ili prateći neke druge potrebe i aktuelne intelektualne mode, bez provere i kritike umnožavaju zablude. I kako to, po istom obrascu, rade i oni posle njih.

Jedan takav primer je drugo poglavlje prve knjige, na 8. i 9. strani originalnog rukopisa. Ispod naslova „O tome kako se Budva nalazi u Evropi, u Liburniji“, u originalu piše:

„La città di Budua descritta summaramente nell'antecedente capitolo si troua nell'Europa, dominata da aria soauissima e temperata per tutte le stagioni d'anno, nella regione di Liburnia cioe Croatia, ciò deducendosi dalle dichiarazioni delle ragioni da più scrittori fatte, è Plinio Natural Historico, libro terzo, capitolo 2, parlando de vrbe Liburniae diuersi auttori interpretano Cattaro, il che si può senza dubio credere, mentre Felippo Vennuti, vocabulista di lingua uolgare e latina, Budua, di cui al presente si discorre, e Scuttari descriue in Liburnia e ueramente non si può che uerissima tenere l'opinione di questi scrittori. Giaché Liburnia è diuisa in Esemptia inferiore e superiore. L'inferiore da una parte confina con Macedonia et Epiro, hora detto Albania, d'altra con la superiore che è detta Illiria et è dannata falsa l'opinione di Pineto che Liburnia vide presso Zara

il contado opponendole Vegetio esser parte di Dalmatia e si legge nell'opera del Regno di Slau di don Mauro Orbini, abbate melitense, che nel assegnationi fatte di metropoli alli vescoui di Dalmatia e Croatia fù da Dalmatia fino Durazzo detta Croatia Rubbea che è interpretata per Liburnia. Da quali raggioni per infalibile si può e deue dire Budua in Liburnia.“

U prevodu Katarine Mitrović, koja je i raščitala originalni rukopis, ovo poglavlje glasi:

„Grad Budva, uopšteno opisan u prethodnom poglavlju, nalazi se u Evropi, gde preovlađuje prijatna i umerena klima u svako doba godine, u oblasti Liburniji, odnosno Hrvatskoj, što se zaključuje na osnovu izjava i promišljanja više pisaca. Tako Plinije, u delu *Poznavanje prirode*, knjiga treća, poglavlje drugo, govori o gradu Liburnije, u kome mnogi autori prepoznaju Kotor, u šta se nesumnjivo može verovati, dok Filip Venuti, pisac rečnika narodnog i latinskog jezika, piše da su Budva, o kojoj je ovde reč, i Skadar u Liburniji, a mišljenje ovih autora zaista se ne može shvatiti drugačije nego kao izuzetno tačno. Liburnija je podeljena na Donju i Gornju Esemptiju. Donja Esemptija jednom stranom graniči se s Makedonijom i Epirom, koji se danas naziva Albanija, a drugom stranom s Gornjom Esemptijom, koja se zove Ilirija. Veoma je pogrešno Pinetovo mišljenje, koji je Liburniju video u okolini Zadra, čemu se suprotstavio Vegecije, smatrajući da je ona deo Dalmacije. U delu *Kraljevstvo Slovena* don Mavra Orbina, mljetskog opata, u odeljku koji govori o dodeljivanju mitropolije episkopima Dalmacije i Hrvatske čita se da se od Dalmacije do Drača nalazi narečena Crvena Hrvatska, što se tumačilo kao Liburnija. Iz tih razloga može se nepokolebljivo smatrati da se Budva nalazi u Liburniji.“

Poglavlje počinje tvrdnjom da se Budva nalazi u evropskoj oblasti Liburniji, odnosno Hrvatskoj. Ova tvrdnja se potkrepljuje pozivanjem na Pli-

nija Starijeg i Filipa Venutija (Filippo Venuti, 1531–1587), italijanskog gramatičara i leksikografa, sastavljača popularnog *Rečnika narodnog i italijanskog jezika (Dittionario volgare & latino, 1561)*, koji je samo do kraja XVI veka doživio 19 izdanja. Potom se u argumentaciju uvodi Esemptija, naziv koji se sreće samo kod Mavra Orbina. S Orbinom, kao izvorom konačne potvrde početne tvrdnje, Krsto Ivanović okončava poglavlje. U tekstu se, takođe, pominju i autori Pineto i Vegecije, koji različito lociraju Liburniju.

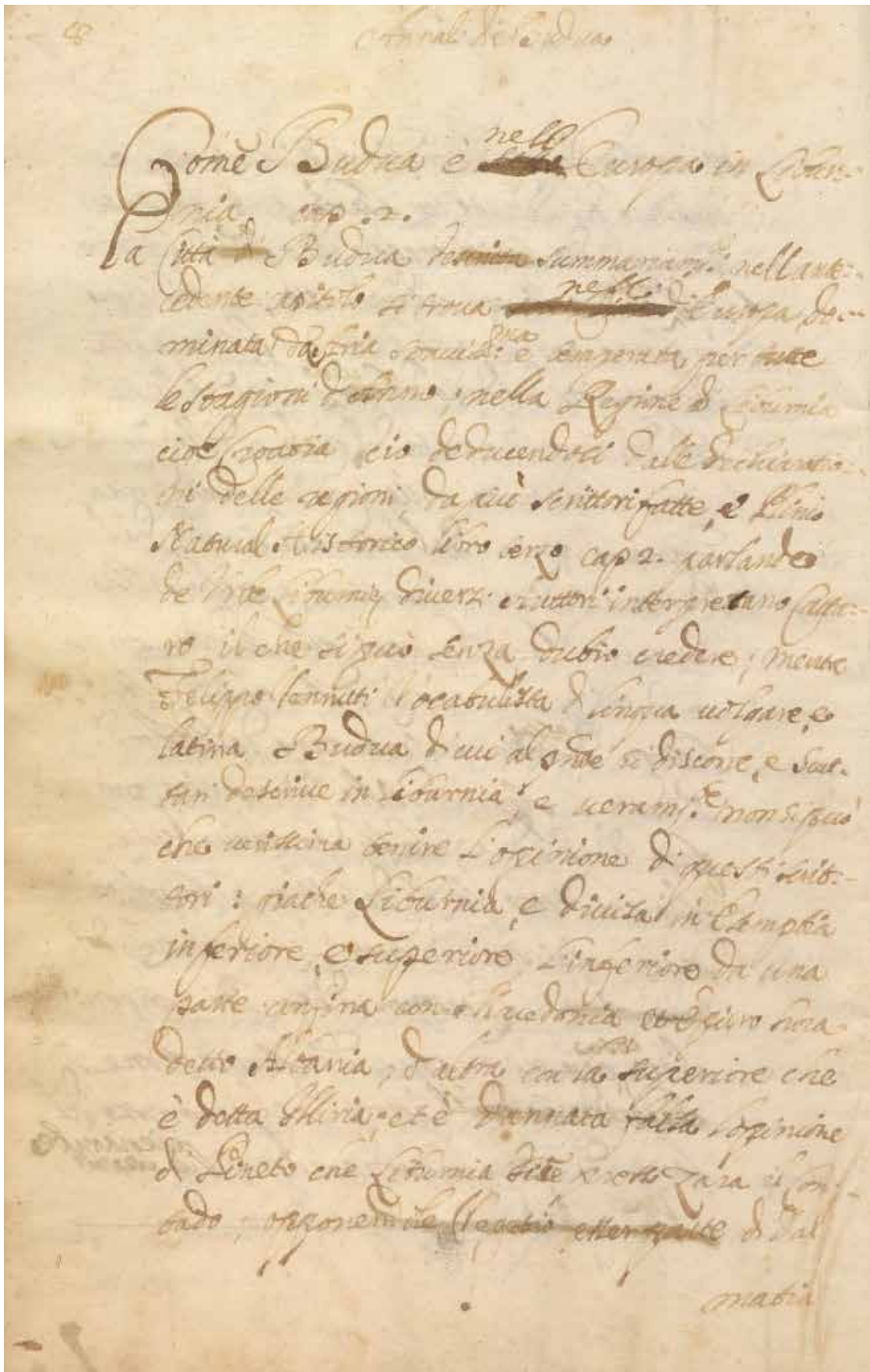
Ako ostavimo po strani zagonetku Ivanovićevog školovanja, ostaje pitanje literature koja mu je bila na raspolaganju da je koristi za pisanje *Anala*. U citiranom poglavlju pominje se pet autora. Šta je od njihovih dela Ivanović imao na polici iznad svog budvanskog radnog stola?

Može se pretpostaviti da Plinijevo *Poznavanje prirode* nije posedovao, jer da jeste, video bi da drugo poglavlje treće knjige – na koje se poziva – govori o španskoj oblasti oko reke Gvadalkivir (antička Betika – Boetica) (Pliny 1885: 153).

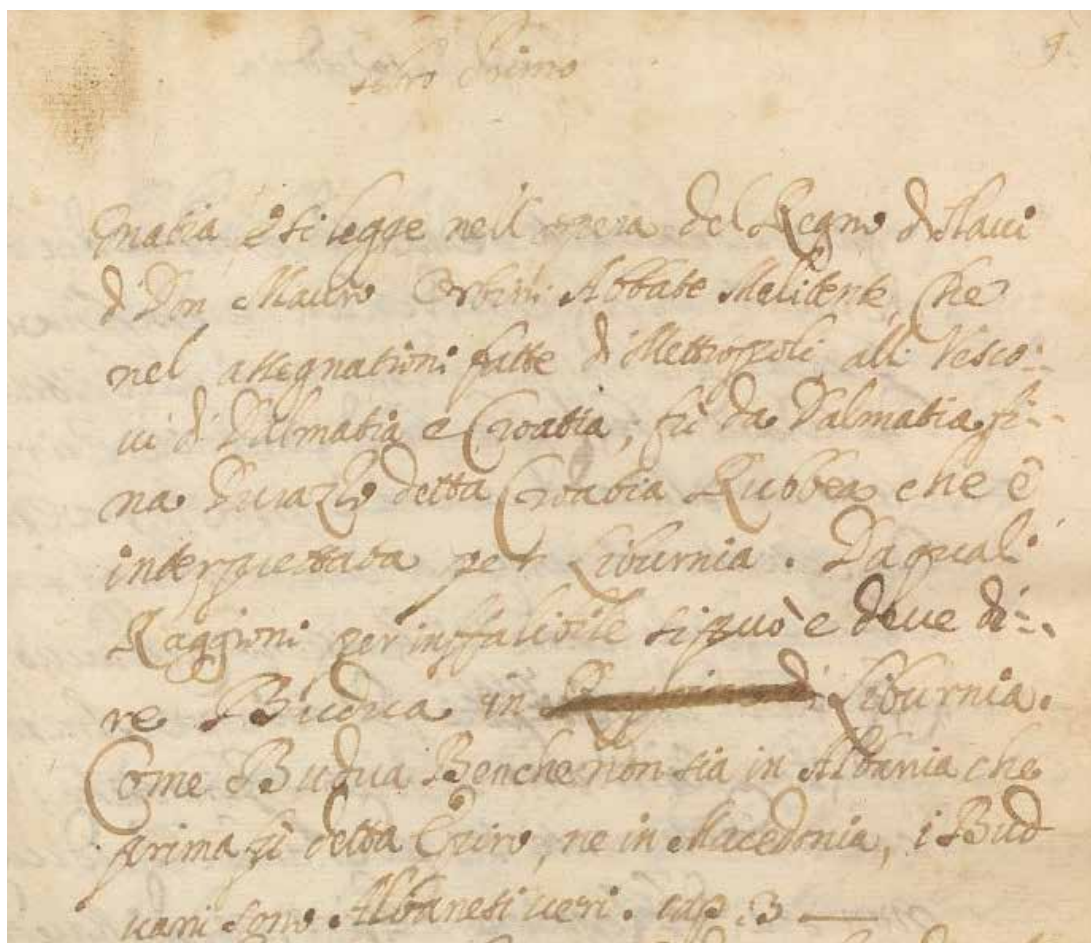
Verovatnije je da je podatak uzeo iz Venutijevog *Rečnika*, gde odrednica „Budva“ glasi: „Budua, citta, Hec budua, uae. pe. p. oppidium Liburniae, Ptol.“ (Venutti MDLXXXV: 132–133). Dakle, Budva je grad, a bila je liburnski opidijum – utvrđeni provincijski grad bez samouprave u Rimskom carstvu. Na kraju je naznaka da je izvor Ptolomej, koji je u odlomku iz *Anala* postao Plinije. Sam Venuti ne navodi knjigu niti poglavlje iz kog je preuzeo „podatak“. U Ptolomejevoj *Geografiji*, u 2. knjizi, 15. poglavlje nosi naziv „Lokacija Ilirije ili Liburnije, i Dalmacije“ (uz 5. mapu Evrope). Tu se, među mestima i rečnim ušćima Dalmacije, posle „Rizonskog zaliva“, na popisu nalazi „Butua“ (Ptolemy 1991: 68–69). Nije ga Venuti preuzeo ni od svog velikog uzora Kalepina (Ambrogio Calepio – Calepino, cca. 1435–1511), sastavljača enciklopedij-

skog dela *Latinski rečnik (Dictionarium latinum)*. Kalepino ima odrednice Liburni (narod) i Liburnija (oblast), ali u njima nema pomena Budve. Doduše, karakterizacija Budve kao opidijuma poklapa se sa odrednicom u „Popisu najstarijih i klasičnih polisa“, gde je Budva svrstana u prethelenska naselja bez priznatog statusa polisa. Autori priloga se pozivaju na pseudo-Skilaksa, „Etymologicum Magnum“ i Stefana Vizantinca (Wilkes & Fischer-Hansen 2004: 326).

Treća knjiga Plinijevog *Poznavanja prirode (Historia Naturalis)* nosi podnaslov: „Izveštaj o zemljama, državama, morima, gradovima, planinama, rekama, razdaljinama i narodima koji postoje ili su ranije postojali“. Dva-deset peto poglavlje te knjige naslovljeno je „Liburnija i Ilirik“. Njegov uvodni deo je predmet naučnih rasprava, posebno u delu gde se određuju granice Liburnije. Mate Suić, na primer, piše: „Kad bismo prikupili na jedno mjesto sve antičke pisce, grčke i rimske od 6. st. pr. Kr. pa do 6. st. po Kr., lako bismo opazili da se vrlo često Liburni posebno tretiraju, odnosno da se odvajaju od šireg ilirskog kulturno-etničkog kompleksa. [...] S druge strane, mnogi antički pisci – etnografi, geografi i historičari – često i Liburne svrstavaju u širi ilirski sklop, u onaj što ga Plinije nazivlje Illyricum generatim, od Istre do sjeverne Albanije“ (Suić 1992: 55). Slobodan Čaće navodi: „Početni dio tog opisa uistinu je neočekivan. Umjesto uvodnih napomena, na početku prikaza nove cjeline (Ilirik/Dalmacija, Panonija, Mezija, Norik te jadranski otoci), s kojom ujedno i završava treća knjiga, Plinije započinje s Liburnima koji se protežu od Raše do Krke, pa nastavlja govoreći koje su sve etnije nekada bile dio Liburna, te da se sve zajedno danas naziva ilirskim imenom; potom započinje s prikazom provincije Ilirika (= Dalmacije)“ (Čaće 2020: 153–154). Plinijev tekst koji komentarišu Suić i Čaće u prevodu glasi: „[...] deo rase Liburna su takođe Mentori, Himani (Ismeni), Enheleji, Buni i narod koji je Kalimah zvao Peuceti; svi

Sl. 1. Originalni rukopis Budvanskih anala (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb)

Sl. 2. Originalni rukopis Budvanskih anala (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb)

su oni sada okupljeni pod opštim nazivom Ilirije.⁵

U Plinijevom određivanju teritorije Liburna između reka Raše i Krke ogleđa se stanje iz doba rimske vladavine. Međutim, pre „pripitomljavanja“ Liburna, njihovog pokoravanja vlasti Rima i ulaska u sastav provincije Ilirija, potom Dalmacija, ovaj moreplovčki narod je osvajao teritorije niz istočnu jadransku obalu, do Krfa: „Pominjući Liburne kao gospodare Korkire, Strabon, ili njegov izvor (verovatno Efor), uvažio je njihovu premoć na Jadranskom moru u arhaisko vreme, bilo da se to može ispravno nazvati „talasokratijom“, ili ne“⁶ (Šašel Kos 2015: 9). Prema svedočanstvima, Liburni nisu osnivali kolonije kao Grci, već su osvojene tačke držali kao pomorska utvrđenja i podršku svojoj mornarici: „Pre-rimska Liburnija, bila je u svojoj istoriji, pomorska oblast a njeni stanovnici su smatrani okorelim piratima i moreplovcima. U stvari, prema Strabonu (6.2.4), Liburni su u nekom periodu tokom 8. v. p. n. e. držali antičku Korkiru, dok ih nisu oterali grčki naseljenici“⁷ (Kurilić & Serventi 2015: 14).

⁵ „The Menthores, the Hymani (Ismeni?), the Enchelae, the Buni, and the people whom Callimachus calls the Peucetiae, formerly formed part of it; but now the whole in general are comprised under the one name of Illiricum.“ Prema: The Natural History of Pliny. London: Henry G. Bohn, MDCCCLV, 139.

⁶ „By having mentioned the Liburni as former masters of Corcyra, Strabo, or rather his source (probably Ephoros), acknowledged their supremacy in the Adriatic in the archaic period, whether this could adequately be called a ‘thalassocracy’ or not.“

⁷ „Pre-Roman Liburnia was, throughout

Uzimajući u obzir prethodno, moglo bi se spekulirati da postoji neki prastari odjek prisustva Liburna u budvanskom kraju, naročito ako se obrati pažnja na to da Plinije u Liburne svrstava i Enhelejce. Međutim, nema objašnjenja kako je Venuti, pozivajući se na Ptolomeja, Budvu opisao kao liburnski grad.

Posle dva autoriteta čije se „mišljenje [...] zaista ne može shvatiti drugačije nego kao izuzetno tačno“, Ivanović današnjem čitaocu naglo otežava razumevanje time što uvodi niz novih geografskih imena. Bliže locira Budvu u Donjoj Esemptiji, dok je Gornja drugo ime za Iliriju, piše on. Ta donja Esemptija, to jest Liburnija, iznad je Albanije (kako se, kaže autor, u njegovo vreme zove nekadašnji Epir), a ispod Ilirije. Potom uvodi novi naziv, Dalmaciju (verovatno na tragu podele rimske provincije Ilirije na Panoniju i Dalmaciju, u vreme vladavine Oktavijana Avgusta), i staje na stranu Vegecija, koji Liburniju smešta u Dalmaciju, nasuprot Pinetu, koji je locira oko Zadra. Dakle, Liburnija bi bila južni deo rimske Dalmacije, koja se prostirala do Epira.

Ko su ova dva autora na koje se poziva Ivanović i šta imaju da kažu o Liburniji i Budvi?

Vegecije (Publius/Flavius Vegetius Renatus, kasni IV vek), o čijem se životu malo zna, autor je poznatog priručnika o ustrojstvu vojske (*Epitoma rei militaris*) i manje poznatog priručnika iz veterine. Pošto se podatak o Liburniji i Budvi verovatno ne bi našao u knjizi o veterini, potražili smo ga u *Vojnoj organizaciji*. Liburnija se pojavljuje dva puta. U 2. knjizi, pod nazivom *Organizacija legije*, o organizaciji mornarice se kaže da ona ima dva dela: jedan s

its history, a sea-faring region and its people were regarded as notorious pirates and sea-people. In fact, according to Strabo (6.2.4), for some time during the eighth century BC, the Liburni held ancient Corcyra, until they were cast out by Greek settlers.“

ratnicima [na brodovima, prim. aut.] koji se nazivaju Liburne (Liburnae), a drugi s naoružanim šalupama.⁸ U 23. poglavlju 4. knjige autor navodi da su brodovi Liburna presudno uticali na Oktavijanovu pobjedu u bici kod Akcija 32. g. p. n. e. Budva se ne pominje ni u jednom obliku: Budua, Butua, Buthua, Buthoa/e.

Ivanovićev „Pinato“ je, u stvari, španski franjevac, Huan de Pineda (Juan de Pineda, 1513–1593), pisac enciklopedijskog dela u pet tomova *Crkvena monarhija ili Opšta istorija sveta* (*Monarchia Ecclesiastica o, Historia Universal Del Mundo*, 1576). De Pineda je čuven po tome što se verovalo da je u svojoj *Istoriji* citirao sve do tada poznate pisce. U prvoj knjizi, koja je digitalizovana i pregledana, a pokriva istoriju mediteranskog sveta do Antonijeve i Kleopatrinog poraza u bici kod Akcija (31. pre n. e.), od svih geografskih naziva i naroda koji nas zanimaju pominju se samo Iliri. Detaljno se opisuje vladavina ilirske kraljice Teute i njeno ratovanje s Rimljanima. Liburnija i Liburni se ne pominju.

Najzad, u argumentaciju se uvodi Mavro Orbin (Mauro Orbini, 1563–1610), koji će se ispostaviti kao pretežni izvor koji je koristio Ivanović, a i njega kreativno. U Orbinovom delu, koje se načelno smatra sumnjivim istorijskim izvorom, *Kraljevstvu Slovena* (*Regno de gli Slavi*, 1601), u odeljku o ratnim podvizima Dalmatinaca nalazimo odlomak: „Pokrajina Liburnija dobi to ime (kako tvrdi Strabon) po gradu Liburniji. Pineda kaže da se na mjestu Liburnije danas nalazi Zadar s okolicom. Kako se

⁸ „[...] the one of men of war called Liburnae, and the other of armed sloops.“ Prema: Flavius Vegetius Renuatus, *The Military Institutions of the Romans* (*De Re Militari*), translated from the Latin by John Clarke. London, 1767. https://archive.org/stream/pdfy-sOkC3FmoLlr4C6zz/The+Military+Institutions+Of+The+Romans+%5BDe+Re+Militari%5D_djvu.txt (pristupljeno 18. 9. 2023).

čini, isto to tvrdi i Vegecije, koji piše da Liburnija bijaše dio Dalmacije i da bijaše podređena gradu Zadru“ (Orbini 1999: 221). Strabon, u odeljku 7.5.4 svoje *Geografije* zaista navodi da je Liburnija imala grad: „A posle putovanja duž obale zemlje Japoda nailazi se na obalu zemlje Liburna, koja je petsto stadija duža od zemlje prethodnih; na ovom putovanju je reka (Krka), kojom mogu ploviti u unutrašnjost kopna trgovačka plovila, sve do zemlje Dalmatinaca, kao i do liburnijskog grada Skarda (Skradin)“.⁹ Tu, dakle, imamo imenom dva Ivanovićeva izvora: pogrešno navedenog De Pinedu (Pineto) i Vegecija. Takođe, vidimo put činjenica i „činjenica“: Vegecije pominje Liburne zbog ratno-pomorske veštine, Strabon je opisao Liburniju u svoje doba i imenovao Skardo kao njen grad; Mavro Orbin je Skardo prekrstio u Liburniju, a Krsto Ivanović je to preuzeo, za „dobru meru“ umešao i Kotor, kao možda najveći grad koji je do tada video, i sve pripisao Pliniju Starijem. Pored toga, suprotstavio je „Pineta“ i Vegecija, koji su kod Orbina saglasni u pogledu prostiranja Liburnije oko grada Zadra.

Sledeću zagonetku donosi odlomak o episkopima Dalmacije i Hrvatske i tvrdnja da: „od Dalmacije do Drača (se) nalazi Crvena Hrvatska, što se tumačilo kao Liburnija“. Na osnovu te tvrdnje Ivanović zaključuje: „može se nepokolebljivo smatrati da se Bud-

va nalazi u Liburniji“. Oblast Crvene Hrvatske stigla je do Ivanovića preko Orbina, to jest iz *Ljetopisa popa Dukljanina*, koji je Orbin uvrstio u svoje delo pod naslovom *Povijest kraljeva Dalmacije*.¹⁰ U poznatoj priči o saboru u Dalmi i podeli na Belu (Donja Dalmacija) i Crvenu Hrvatsku (Gornja Dalmacija) pripoveda se i o tome da su obema oblastima određena nadbiskupska središta, te nabroja koje im biskupije pripadaju. U toj, Crvenoj Hrvatskoj, nadbiskupu Duklje pripala je i budvanska biskupija (Orbini 1999: 275–276). Moguće da se tom logikom vodio naš hroničar kad je zaključio da se Budva nalazi u Crvenoj Hrvatskoj. Međutim, ostaje nejasno kako je Crvenu Hrvatsku izjednačio sa Liburnijom, jer se ona u tekstu popa Dukljanina uopšte ne pominje. Moguće je da je osećao potrebu da učvrsti argumentaciju koju je započeo i da ne protivreći samom sebi, a ako je postojao neki drugi razlog da Budvu smesti u Liburniju, on je u sferi potpune spekulacije.

⁹ „Strab. 7.5.4: After the voyage along the coast of the country of the Iapodes comes that along the coast of the country of the Liburni, the latter being five hundred stadia longer than the former; on this voyage is a river (Krka) which is navigable inland for merchant-vessels as far as the country of the Dalmatians, and also a Liburnian city, Scardo (Skradin)“, prema: *The Geography of Strabo, literally translated, with notes, in three volumes*. London: George Bell & Sons, 1903. <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0099.tlg001.perseus-eng2:notice> (pristupljeno 19. 9. 2023).

¹⁰ O nazivima Bela i Crvena Hrvatska, motivima popa Dukljanina koji su povezani sa interesima velikaške porodice Šubić i korišćenju boja za označavanje zemalja prema stranama sveta, v. više u: *Gesta Regum Sclavorum* 2009: 150. „Мислимо да је управо због нараслих Шубићевих апетита, Поп Дукљанин у коначној редакцији ГРС [*Gesta Regum Sclavorum*, prim. aut.] увео термин Црвена Хрватска, како би је спојио са Белом Хрватском и тиме Шубићу дао додатни легитимитет. Још нешто је веома важно. Наиме, бојама се одређују стране света од давнина, али је тај обичај далеко распрострањенији међу Северним Словенима, него код Јужних Словена. У средњовековним списима из Хрватске и Србије, бојама се никада не обележавају стране света, али се зато код Чеха и Пољака оне користе. Ово би могао да буде важан знак да је анонимни писац ГРС, највероватније био Словен из северних крајева – Чех или Пољак.“

ZAKLJUČAK

Nakon iznete analize, lako bi bilo Krstu Ivanoviću pripisati površnost, olako baratanje rečima, čak neodgovornu maštovitost. Zaista je neobično da u celom poglavlju nema nijedne korektno izvorima potkrepljene tvrdnje uprkos prividnoj detaljnosti i preciznosti. Ponegde pisci nisu napisali to što se tvrdi, ponegde nisu uopšte ništa napisali o temi, ponegde je reč o drugim piscima.

Osim Venutija, ostali autori na koje se poziva u analiziranom odeljku nalaze se kod Orbina, pa se može pretpostaviti da ih je Ivanović odatle preuzeo (makar s greškama) i da je, u stvari, prilikom pisanja raspolagao sa svega dva izvora: Orbinom i Venutijem, čiji je *Rečnik*, kao što je već pomenuto, bio popularno delo s mnoštvom izdanja u XVI i XVII veku. Stoga se izdvajaju tri pretpostavke u vezi sa Ivanovićevom „referensnom“ lekturom: ili je lično posedovao oba dela, ili su se ona mogla naći u Budvanskoj biskupiji, ili je za Venutija znao preko nekog trećeg izvora koji nije utvrđen. U prilog prvoj pretpostavci ide činjenica da je naš pisac bio iz plemićke porodice, a mladići iz tog sloja u istočnojadranskim gradovima obično su se školovali u Padovi i odatle donosili neke knjige. Kao što nema dokaza da je Krsto Ivanović studirao u Padovi, nema ni suprotnih, pa je moguće da je Venutijev *Rečnik* dospelo u porodičnu biblioteku preko nekog starijeg člana porodice ili samog Krsta Ivanovića. Moguće da je bio i u biskupiji, kao „nabavka“ nekog od njenih vikara i učitelja. Takođe, uvek ostaje otvorena mogućnost da je autor naišao na Venutija i njegovu odrednicu o Budvi u nekom trećem izvoru, koji još nije utvrđen dosadašnjim proučavanjima.

Bez namere da brani Ivanovića, autor ovog rada smatra da bi razlozi za sve što je otkriveno analizom odlomka zavredili poseban rad, koji bi uzeo u obzir okolnosti u kojima je Krsto Ivanović živeo i pisao svoju hroniku, porodične okolnosti i školovanje, kakvu

je literaturu mogao imati pri sebi, da li je ikada video neku geografsku mapu ili su mu mnogobrojni toponimi i narodi bili samo nazivi koji ne omogućavaju više od maglovite prostorne predstave. Taj rad bi eventualno osvetlio njegove želje i ambicije, te predstavio intelektualne običaje vremena i drugačiji odnos od današnjeg prema konceptu autorstva i odgovornosti istoričara za svoj tekst.

BIBLIOGRAFIJA

Objavljeni izvori

De Pineda, Juan. 1588. *Monarchia ecclesiastica*. Salamanca: La officina de Iuan Fernandez.

Flavius Vegetius Renatus. 1767. *The Military Institutions of the Romans (De Re Militari)*, translated from the Latin by John Clarke. London. https://archive.org/stream/pdfy-sOkC3FmoLr4C6zz/The+Military+Institutions+Of+The+Romans+%5BDe+Re+Militari%5D_djvu.txt (pristupljeno 18. 9. 2023).

Gesta Regum Sclavorum. Том. II (коментар Тибор Живковић). Београд: Историјски институт; Никшић: Манастир Острог, 2009.

Ивановић, Крсто. 1996. *Драме и писма* (прир. Милош Милошевић и Мирослав Лукетић). Цетиње: Обод.

Orbini, Mavro. 1999. *Kraljevstvo Slavena*. Zagreb: Golden marketing: Narodne novine.

Pliny. 1855. *The Natural History*, Vol 1. London: Henry G. Bohn. <https://collections.nlm.nih.gov/catalog/nlm:nlmuid-57011150R-mvset> (pristupljeno 20. 9. 2023).

Ptolemy, Claudius. 1991. *The Geography*. New York: Dover Publications. https://archive.org/details/clauidius-ptolemy-the-geography_202105/page/n5/mode/2up (pristupljeno 20. 9. 2023).

The Geography of Strabo, literally tran-

slated, with notes, in three volumes. London: George Bell & Sons, 1903. <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0099.tlg001.perseus-eng2:notice> (pristupljeno 19. 9. 2023).

Venuti, Filippo. MDLXXXV. *Dittionario volgare, & Latino*. Venetia: Appresso gli heredi di Luigi Valuassori & Gio. Domenico Micheli. https://books.google.me/books?id=dym_squ9oIYC&am;pg=PP3#v=onepage&am;q&am;p;f=false (pristupljeno 19. 9. 2023).

Vučković, Nikola. 1965. „Budvanski anali Krsta Ivanovića“. *Istorijski zapisi* XXII(4): 623–652.

Literatura

Čače, Slobodan. 2020. „Početak Plinijeve opisa Ilirika (Nat. hist. 3, 139) i Liburni“. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 113(1): 151–181. <https://idus.us.es/handle/11441/128459> (pristupljeno 18. 9. 2023).

Kurilić, Anamarija & Zrinka Serventi. 2015. „Buried Far Away: Easterners in Roman Liburnia“. *Annales Universitatis Apulensis: Series Historica* 19 (II): 13–36.

Лукеџић, Мирослав. 1996. „Крсто Ивановић, прилог хронологији живота“. У: Ивановић, Крсто. *Драме и њисма* (прир. Милош Милошевић и Мирослав Лукеџић). Цетиње: Обод, 323–338.

Suić, Mate. 1992. „Liburnija i Liburni u vrijeme Velikog ustanka u Iliriku od 6. do 9. god. poslije Krista (uz CIL V.3346)“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 24–25(1): 55–66. <https://hrcak.srce.hr/file/42214> (pristupljeno 19. 9. 2023).

ŠašelKos, Marjeta. 2015. „Corcyrain Strabo’s Geography“. In: Antonetti, Claudia & Edoardo Cavalli (eds). *Prospective Corciresi*. Pisa: Edizioni ETS.

Velimirović, Miloš. 1963. „Novi podaci o Hristoforu Ivanoviću“. *Zvuk* 57: 243–255.

Wilkes, John & Tobias Fischer-Hansen. 2004. „The Adriatic“. In: Herman Hansen, Mogens & Thomas Heine Nielsen (eds). *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford: Oxford University Press. <https://www.ancientportsantiques.com/wp-content/uploads/Documents/AUTHORS/Hansen&Nielsen2004-LexiquePoleis.pdf> (pristupljeno 19. 9. 2023).

HOW ANCIENT BUDVANS BECAME LIBURNIANS IN THE *ANNALS OF BUDVA* BY THE REV. KRSTO IVANOVIĆ

Abstract: Annals of Budva by rev. Krsto Ivanović tells the history of Budva in three parts. The introductory part of this paper presents the history of the original, transcripts and the translation of the work. The cause for selective choice in the existing translation is the fact that Ivanović abundantly used theories by Mauro Orbini that are known for their historical non-accurateness. Therefore, some parts were judged as unworthy of translating and publishing efforts. Translation in progress of the integral text of *Annals* gives an opportunity to follow the course of the geopolitical locating of Budva and its citizens in the past. Even if we suppose that not all statements are historically confirmed, it is possible to look into the process of forming the narrative and to discover mechanisms of transposition of correct information combined with historical errors. As an example, the author used a passage from the second chapter of the first book. It describes Budvans as Liburnians, situating the city in Liburnia, i.e. Croatia. Ivanović refers to older sources, such as Plinius the Elder. The analysis reveals

significant factual errors. The final part of the paper suggests that one should take into account circumstances of the times, family status and education that Ivanović may have received, available literature and geographical maps at his disposition. The conclusion is that authors and works from the past should not be judged from the perspective of modern scientific methods and findings.

Keywords: Krsto Ivanović, *Annals of Budva*, historical truth, Budvans, Liburnians

ŽIVOT JEDNOG TRGA: NIKŠIĆKI TRG KROZ VRIJEME

Luka Rakojević¹
Crnogorska akademija nauka i umjetnosti
Leksikografski centar
Podgorica, Crna Gora

Zato s nostalgijom gledamo na stari Nikšić koji je uspio da okupi stanovnike grada u „zajednicu koja je počivala na kolektivnu različitih individualnosti“, u kome se osjećao kosmopolitski duh i stvaralačka atmosfera, u kome je, bez obzira na njegovu veličinu, pulsirao gradski život.

Branislav Rakojević

Sažetak: Rad čine fragmenti koji zbirno donose storiju o jednom mjestu, odnosno jednom gradu i njegovom prostornom i ambijentalnom identitetu i esenciji duha. U pitanju je priča o određenim aspektima centralnog prostora nikšićkog gradskog jezgra. Faktografski podaci o Trgu slobode uspostavljaju određeni okvir i prezentuju genezu događaja i različite evolutivne procese, dok, s druge strane, tekst za cilj ima pokušaj odgonetanja tajne te velike pjace, uvriježene jednako u prostor Grada Nikšića i životne navike i emocije njegovih stanovnika tokom proteklih 140 godina. Opisani su i pojedini događaji, kako bi se kroz hronologiju uvidjela magnetičnost i živost ovog slobodnog prostora oivičenog kućama. Trg bi, po definiciji, trebalo da označava pozornicu života, ali rijetki su oni poput nikšićkog, na kom se prosto svakodnevno i svakosatno dešava život u svim svojim oscilacijama.

Ključne riječi: trg, grad, Nikšić, plan grada, identitet, ambijent

¹ lukarakojevic@canu.ac.me.

UVOD

Fenomen trga interesantan je iz više aspekata. Istorijska, urbanistička, sociološka, antropološka istraživanja trga, kao činioca grada, daju nam za pravo da se bavimo ovom temom. Bogdan Bogdanović zapisuje: „Trgovi – taj blistavi, taj varljivi, taj podli nakit gradova!“ (Bogdanović 1982: 376). Naredni redovi su posvećeni baš jednom takvom trgu, onom koji je kreirao urbano jezgro jednog grada i koncentrisao život njegovih stanovnika. Tekst koji slijedi nema pretenziju da bude pisan iz ugla stroge teorije, već je više postavljen kao zbirka odabranih fakata i zanimljivosti vezanih za nikšićki trg, prožeta raznorodnim citatima.

PLAN I TRG

Nakon oslobođenja i Berlinskog kongresa održanog 1878, Nikšić počinje da se intenzivno razvija na više nivoa. Pošta je otvorena 1879. godine, 1889. počela je gradnja puta Nikšić – Podgorica, 1896. uspostavljena je pivara, 1898. nastalo je Kulturno-umjetničko društvo Zahumlje, 1900. završena je izgradnja hrama, 1901. otvorena je Nikšićka štedionica, a 1906. formirano je Nikšićko trgovačko društvo. Većini ovih događaja prethodio je jedan vrlo važan dokument, koji je uticao na formiranje identiteta grada i to ne samo u prostorno-funkcionalnom i likovnom smislu. Naime, 1883. godine trogirski inženjer Josip Slade izradio je urbanistički plan Nikšića.

Svojevremeno je engleski arheolog Artur Džon Evans stanje grada Nikšića definisao kroz opise stradalihi kuća (Сарић 1997: 103). U izvještajima iz 1883. godine i vojvoda Cerović opisuje razvaline ruševne varoši. Dakle, bilo je neophodno stvoriti viziju prema kojoj će se naseobina u budućnosti formirati i razvijati. U martu 1883. godine Slade je snimio stanje i shvatio da mu se otvorila idealna mogućnost za novu varoš, okrenutu ka suncu i prirodi. Plan je podrazumijevao prostranu pjacu i manje pjacete

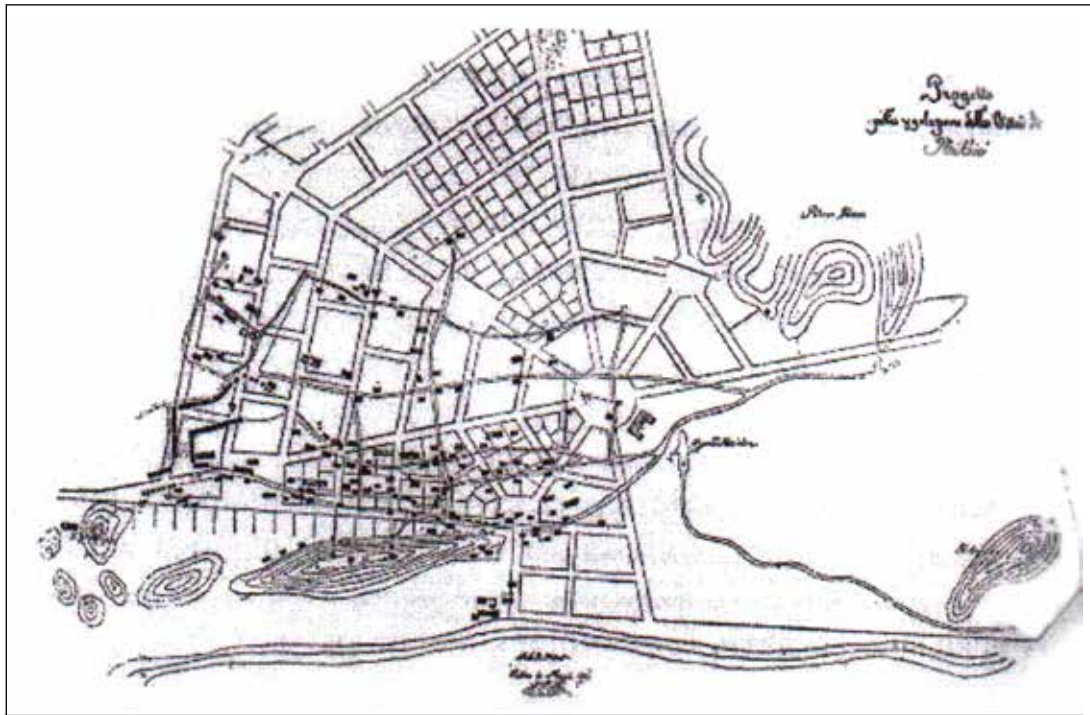
sa rubnom gradnjom objekata. Slade je projekat završio u maju iste godine u svom ateljeu u Kotoru. Narednog mjeseca knjaz je plan donio u Nikšić (Шакотић 1996: 94–100). Bilo je jasno šta je planirani centar života Sladeovog koncepta – „... sredinu nove varoši čini četvorougona pijaca, a iz nje se šest ulica grana zvezdasto“ (Шобажих 2017: 126). Proces naseljavanja je tekao na sljedeći način: „... od početka 1883. i Državni savjet učestvuje u davanju zemlje pojedincima na poklon, naravno – uz knjaževu saglasnost“ (Пејовић 1969: 13).

Sladeovom logikom urbanog planiranja predviđeno je da se glavni gradski trg postavi tako da sažima okolne ulice po zrakastom principu. Ta renesansno-barokna šema predvidjela je gradnju samo po obodu i rubovima trga. U potpunosti poštujući čovjekomjernu dimenziju grada, trogirski inženjer s potpunom svijesti o značaju ovih mjesta za okupljanje stanovništva trgovima dodjeljuje počasne lokacije.

Iz sagledavanja istorijskih procesa i situacija u Nikšiću može se uvidjeti opravdanje Mamfordove definicije: „Prvobitni grad je bio tvrđava, pribežište u vreme ratova. Savremeni grad je, naprotiv, prevashodno mesto za trgovinu i nastanak duguje pijaci oko koje se podizao“ (Park 2005: 80, 84). Prije oslobođenja fokus je bio oko zidina bedema, da bi se po izradi plana žarište i žiža svih dešavanja preselili na glavni trg. Umjesto utvrđenja, središte je postala velika pijaca oko koje su građeni objekti.

„Arhitekta su očarani elementom italijanskog pejzaža: trgom“ (Venturi 1988: 6). Trogirski inženjer je i sam imao takvu vrstu fascinacije. On je jednim vrlo racionalnim pristupom lokalizovao veliku pijacu, smještajući je u srce tada potpuno novog urbanog tkiva.

Brojni pisci u svojim gradovima pronalaze inspiraciju, a neki od njih daju vrlo slikovite prikaze trgova određ-

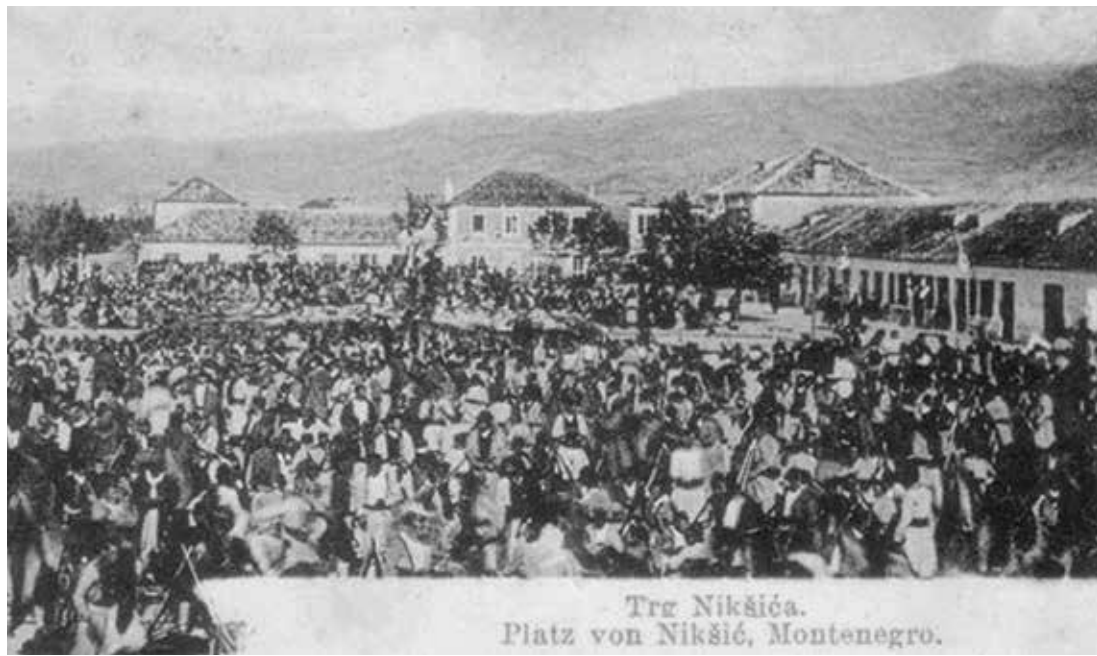

Sl. 1. Josip Slade, Plan Nikšića, 1883. (<https://www.novineniksica.me/svaki-drevni-grad-je-posebna-prica>, pristupljeno 9. 10. 2023)

ne atmosferom koja na njima vlada. Iskander Pala u svojim istanbulskim momentima pripovijeda o šest ulica koje izlaze na trg i o trgu na kom duva jugo, što privlači sjetni grad (Pala 2019: 271, 351). Juka Vikila je zapisao: „Erenstrem je u planu grada genijalno uzeo u obzir vetrovitost Helsinkija, međutim, nije se suprotstavio vetru, već ga je duboko uvukao u grad. Finci imaju poseban osećaj za uživanje u vetru, jer prepuštajući mu se na milost i nemilost mogu sebe da poštede susreta s drugima“ (Vikila 2019: 26). Suprotno tome, Josip Slade je u srž nikšićkog gradskog tkiva uveo sunce. Mediteranskom ambijentu koji je kreirao, i na koncepcijskom i na simboličkom nivou, u potpunosti je kompatibilan osunčani trg. Takođe, poput pomenutog kolege, i on je očigledno razmišljao i o mentalitetu stanovništva. Za razliku od opisanog finskog, crnogorski mentalitet je druželjubiviji i sklon mjestima susreta, a Slade je shvatio gdje bi tom zbirnom prostoru bila najbolja lokacija.

„U kompoziciji grada svaka stvar mora u najvećoj mogućoj meri (sa najve-

ćom mogućom prijemljivošću) izražavati sam život tog kolektivnog organizma koji zapravo predstavlja grad. U osnovi tog organizma je postojanost (trajanje) plana“ (Rosi 2008: 51). Sladeov biograf, inženjer i teoretičar arhitekture Slobodan Mitrović bilježi: „Slade nalazi urbanističko rješenje koje će moći da zadovolji svaku buduću nepredvidivu situaciju.“ Sred tog rješenja je idealno pozicionirana velika pjaca dimenzija 90 x 133 m (Mitrović 2020: 123–124). Arhitekta i teoretičar dr Vladimir Bojković je posvećenički pronašao i zabilježio hronologiju kasnijih regulacionih planova. Regulacioni plan iz 1941. godine prati Sladeov koncept. Prvi poslijeratni plan je bio djelo braće Stojanović iz Beograda, ali je odbijen kao preambiciozan. Tim stručnjaka, koji su činili Josip Sajsel, Dragan Boltar, Boris Magaš i Bruno Marić, izradio je 1958. godine novi urbanistički akt. Na konkursu za Trg maršala Tita 1971. godine nagradu dobija Feđa Košir iz Ljubljane: „Razvoj gradskog centra ćemo, naravno, osloniti na ono što već imamo pozitivno i upotrebljivo, na postojeće žarišne tačke gradskog

Sl. 2. Trg u Nikšiću početkom XX vijeka (<http://salon2018.sacg.me/rekonstrukcija-trga-slobode-u-niksicu>, pristupljeno 9. 10. 2023)

života, to su Trg Save Kovačevića, Trg maršala Tita i novija intenzivna koncentracija aktivnosti oko solitera Skupštine opštine.“ Urbanistički institut Hrvatske iz Zagreba izradio je plan 1984. godine, koji je usvojen dvije godine kasnije (Bojković 2019: 25–32). Interesantno je da se, bez obzira na sve, urbanistički razvoj grada nikada nije suštinski udaljio od osnovne vizije iz 1883. godine.

Koliko je Trg značajan za Nikšić svjedoči i to ko je svojevremeno odlučivao o njemu. Naime, pomenuti Opštejugoslovenski konkurs za izradu urbanističko-arhitektonskog rešenja Trga maršala Tita u Nikšiću – centralnog poteza grada sa pratećim prostorima objavljen je 1971. godine, a odbor za ocjenu činili su: Đorđije Grujičić, predsjednik SO Nikšić; arhitekta Stanko Mandić, redovni profesor Arhitektonskog fakulteta u Beogradu; arhitekta Juraj Najdhart, redovni profesor Urbanističko-arhitektonskog fakulteta u Sarajevu; arhitekta Uroš Martinović, redovni profesor Arhitektonskog fakulteta u Beogradu; Ivan Antić, vanredni profesor Arhitektonskog fakulteta u Beogradu; kustoskinja Anika Skovran,

zaposlena u Narodnom muzeju u Beogradu; arhitektica Svetlana Kana Radević, u ime Saveza arhitekata Crne Gore; arhitekta Ljubomir Vojvodić, načelnik Odjeljenja za komunalne poslove SO Nikšić; ekonomista Božo Kovač, pomoćnik direktora Zavoda za planiranje SRCG; arhitekta Đorđe Đoko Minjević, direktor Republičkog zavoda za urbanizam i projektovanje; inženjer građevinarstva Radomir Gluščević i nikšićki kulturni i javni radnik Veljko Šakotić (Konkurs... 1971: 13).

ZBIVANJA

„Gradski prostor ima dvostruku ulogu u životu društva – kao poligon na kome se materijalizuju različite aspiracije, ali i kao pozornica svakodnevnim aktivnostima, svečanim trenucima ili revolucionarnim promenama“ (Stupar 2016: 8).

Skokovita hronologija faktografsko-anegdotskog tona može poslužiti kao skica prilika koje su se odvijale na Trgu. Istorijski pregled otkriva multifunkcionalnost i magnetičnost ovog prostora. Bekica Šobajić je zapisao

kako su 1884. godine pijaca i ulice bile neravne. Već naredne godine trg je bio sređen i popločan kaldrmom, a ulice nasute pijeskom. Za ozelenjavanje su iskorišćene lipe donesene sa Budoša, Duge i Vojnika. Svečanošću održanom 1. marta proslavljeno je naseljavanje nove varoši. Na trgu su se 1886. nalazila dva bunara. U isto vrijeme su tu bile i dvije kućice za prodaju i vaganje raznorodnih proizvoda. Njemački fotograf i profesor geografije Kurt Haser je u ljeto 1891. zabilježio da u Nikšiću *cvjeta evropski izgrađeni dio grada*. Varoš je 1899. dobila osvjetljenje u vidu nekoliko ferala. Mnogo godina kasnije, Zulfikar Zuko Džumkur je apelovao za očuvanje trga, a Olga Perović ga je okarakterisala kao svojevrsni spomenik (Vujačić 2007: 14–25).

Česti su bili raznovrsni skupovi na ovom mjestu. Počast Petru, trećem sinu knjaza Nikole organizovana je 28. septembra 1892. godine, kada su u *kругу пијаче* bili i kneževska porodica i Visoki dom. Za trpezom se našlo oko 480 osoba, među kojima su bili činovnici i građani. Tom prilikom je knjazu predana sablja – djelo tri zlatara iz varoši. Događaj je uvećan zastavama i barjaticima i upamćen po emotivnom govoru knjaza Nikole (Букић 2003: 224).

Upečatljiva je slika zabilježena u putopisima, gdje je opisan jedan skup na gradskom pijačnom trgu. Naime, zapis dočarava starog barda koji gusla o Cetinju, Hercegovini i oslobođenju. Opisana je njegova ekspresija i pjevanje koje *pogađa u srce ratnika* (Авело 1996: 120–121).

Viko Mantegaca svojevremeno Nikšić opisuje kao ljupki grad i ističe glavni trg na koji izlazi nekoliko ulica. Karakteriše ga kao najveću i najznačajniju pijacu u kneževini. Zapisuje i da se u Crnoj Gori s ponosom govori o ovom mjestu, te da ponosni Nikšićani rado pokazuju slavne krajeve grada (Мантегаца 2008: 207–209).

Zabilježena je i posjeta njegovog visočanstva knjaza Nikole, knjaza Mirka, vojvode zetskog i grahovskog i knja-

za Franca Josifa Batemberga nikšićkoj varoši. Za tu priliku ona je domaćinski okićena i osvjetljena (*Дворске вјесци* 1898: 4).

Ljeto 1900. godine je obilježilo mnoštvo važnih događaja. Među njima se desila i posjeta Nikšiću pomenutog Kurta Hasera, predavača na univerzitetu u njemačkom Tibingenu (*Милу јосић* 1900). Magnetizam ovog grada privukao je brojne ljude koji su stizali iz svih krajeva Evrope, a Haser je bio jedan od najviđenijih posjetilaca.

Priča o obilježjima objekata na rubovima nikšićkog trga traje od davnina. Interesantna je storija o jednoj kući, koja se nalazi u sjevernom nizu. List *Narodna misao* je prenio vijest o smrti Rista Radnića, koji je preminuo 27. decembra 1906. godine. Kako pokojnik nije imao poroda, odlučio je da testamentom svoju imovinu prepíše osnovnoj školi (*Управа школе* 1907: 3–4). Milošću gospodina Radnića ovaj objekat je dugo vremena služio siromašnim učenicima. O tome postoji i spomen-ploča na fasadi. Pored tog obilježja, postoji i natpis koji bilježi pionirske poduhvate štampanja lista *Pobjeda*.

Tridesetih godina XX vijeka zabilježeni su radovi na modernizovanju grada: „Staru kaldrmu zamenjuje planski moderna ulica sa dvospratnim zgradama. Fenjeri koji su žmirkali kroz puste i zabačene ulice zamenjeni su prvo velikim lampama, da i njih docnije zameni široka električna mreža sa jakom svetlošću“ (M. K. 1938: 9).

Priča o bombardovanju je posebno enigmatična. Nikšić je prvi put bombardovan 6. januara 1915, tokom Prvog svjetskog rata. Tri decenije kasnije 7. i 8. aprila 1944. godine dogodio se najsuroviji napad u modernoj istoriji grada. Tom prilikom je poginulo oko 200 ljudi i još toliko je ranjeno (Vujačić 2009: 7).

Saveznički avioni su svakodnevno nadlijetali grad kretavši se ka Rumuniji, Mađarskoj, Njemačkoj i Austriji.

Potpuno nenadano, 7. aprila saveznici su bombardovali Nikšić. Već narednog dana ponovljen je isti čin vazduhoplovnih trupa. Ulice su bile razorene, a brojni objekti oštećeni – među njima su bile Crkva Sv. Petra i Pavla i Saborna crkva Sv. Vasilija Ostroškog. Novi napad se desio 24. avgusta 1944. godine. Posljedice ovih ataka su bile uništavanje hotela *Evropa* i *Nikšić*, oštećenja objekta Dvorca kralja Nikole i tadašnje zgrade Doma zdravlja u gradskom parku, kao i ostavljanje kratera na gradskom trgu i ruševina na okolnim ulicama (Nikčević 2009: 8–16). Čak su i te tragične prilike probudile autentični nikšićki duh. Jedan oriđinal je izgovorio rečenicu po kojoj se pamti. Naime, sinonim za Stevana Vukovića zvanog Stevan Zlatni postala je anegdota zapisana na više mjesta. Prilikom aprilskog napada koje su izvršili saveznici 1944. godine on se našao na trgu i, dok je narod bježao u skloništa, neko ga je upitao čiji su avioni, a ovaj je mudro odgovorio: „Vaistinu, ne znam čiji su avioni, ali znam da su bombe naše!“ I ta slika ostaje kao jedan značajan biljeg o duhu.

Sredinom XX vijeka, tokom četrdesetih i pedesetih, glavni nikšićki trg bio je mjesto na kom su se dešavali važni društveno-politički događaji. Borci Drugog udarnog bataljona su ušli u grad 1944. godine. Svjetlo pisci su zabilježili i kolo na Trgu. Iste godine, Stana Tomašević, sekretarka PK SKOJ za Crnu Goru i Boku, govorila je na mitingu u Nikšiću. Tom prilikom je nastala njena prepoznatljiva fotografija.

Politički mitinzi su, takođe, bili događaji važni za povijesnicu velike nikšićke pjace. Prilikom govora Aleksandra Rankovića 9. novembra 1953. godine „oko 12 časova na Trgu maršala Tita okupila se skoro osmina odraslih stanovnika Crne Gore...“ (Говор 1953) Nekoliko ljeta kasnije Nikšić je posjetio predsjednik Josip Broz. „Narodni zbor bio je zakazan za 12 časova na Trgu maršala Tita. Mnogo ranije mnoštvo naroda sa morem zastava i transparentata, slilo se na ovaj prostorni trg, očekujući nestrpljivo poja-

vu druga Tita na tribini. Računa se da je na trgu bilo više od 60 hiljada ljudi“ (Величанствени народи збор 1959: 2).

Sve ove crtice samo svjedoče o važnosti i privlačnosti ovog dijela urbanog tkiva. Glavni trg predstavlja esenciju nekada varoši, a kasnije grada i o(p)staje kao simbol i oprostorna metafora suštine Nikšića.

DUŠA GRADA

Pozicionirano između dva masiva sa bokova – gradske tvrđave Bedem i brda Trebjesa – egzistira urbano jezgro starog Nikšića. Sred tog tkiva teče Njegoševa ulica, koja se na dva kraja nastavlja na Trg slobode. Dio nje, zajedno sa velikom pjacom, čini čuveni nikšićki korzo, još jedan mediteranski simptom ovog grada.

Svi markeri grada imaju svoje značenje: hotel, pošta, park, motel, muzej, Mali stadion, Stadion kraj Bistrice ili Manitovac, Krupac, Slano jezero. Ipak, na trasi određenoj otprilike dvijema tačkama – skulpturom *Ljubavnici* vajara Branka Tomanovića (1971) ispred hotela *Onogošt* s jedne i objektom stare pošte sa druge strane, odvija se ključni dio svih dešavanja.

U užem gradskom jezgru su funkcionisali različiti sadržaji koji se uglavnom tiču uslužnih djelatnosti poput kafana, prodavnica, dućana, magazina, bakalnica, radnji sa manufakturom, obučarskih i krojačkih radnji, poslastičarnica, štamparija, hotela, restorana, knjižara, berbernica, banaka. Središte svih zbivanja je bio centralni gradski trg. Magnetizam koji posjeduje u potpunosti opravdava i osmišljava njegovu funkciju. Emotivna vezanost članova starih gradskih porodica, kod kojih se naklonjenost ovom mjestu prenosi generacijama, za *grande pjacu* mogla bi se opisati stihovima:

*Na trgu koji je za mene središte svijeta
I središte moga srca.*

(Dedić 1982: 63)

Sl. 3. Trg u Nikšiću šezdesetih godina (kolekcija Boška Roganovića) (<http://salon2018.sacg.me/rekonstrukcija-trga-slobode-u-niksicu>, pristupljeno 10. 10. 2023)

Upravo zahvaljujući pomenutom prostornom planiranju, na nikšićkom glavnom trgu se uvijek svako osjećao dobrodošlim. U različitim periodima, koje su obilježili drugačiji nazivi, predstavljao je gostoljubivo mjesto društvene interakcije. Do Drugog svjetskog rata nosio je ime Trg Karađorđa Petrovića, zatim Trg maršala Tita do 1992, kada je preimenovan u Trg slobode. U svim tim fazama opravdao je politiku trgova po kojoj na njima *treba da ima mjesta za sve* (Cullen 2007: 101). Smješten u srž grada postao je simbol njegovog urbanog duha.

„U svakom slučaju, geografija grada je nerazdvojiva od njegove istorije, bez njih ne možemo shvatiti gradsku arhitekturu, koja je stvarno obeležje ove 'ljudske tvorevine'“ (Rosi 2008: 97). Arhitektura objekata po obodu Trga slobode ima vrijednost u cjelini i kompaktnosti nizova kuća. „Saglasnost, prijateljstvo i harmonija među kućama jeste 'urbanitet'“ (Radović 1979: 26). Baš takav sklad susjednih objekata ima veliku ambijentalnu vrijednost. Oni predstavljaju izuzetno značajan dekor najužeg gradskog jezgra. Slijedeći logiku da je *prizemlje*

duša kuće (Radović 1979: 45), u svakom od njih nalazi se određeni sadržaj usmjeren ka potrebama građana. Ova zdanja se mogu tumačiti i prema logici o *tri lica kuće*, od kojih je jedno okrenuto ka ulici, drugo ka dvorištu, a treće ka nebu. Lako je uočiti ideju da se napravi sklad među fasadama koje gravitiraju trgu. Bogdanović tvrdi da ista fasada ispod različitih krovova može djelovati južnjački ili sjevernjački (Bogdanović 1958: 100). U toj podjeli licima ovih nikšićkih kuća bi pripao epitet južnjačkih. Nerijetko se njihov izgled karakteriše kao mediteranski – i zbog estetike i zbog fasadne dekoracije. One odišu tim duhom i doprinose utisku velike pjace.

U Nikšiću je, otkako postoji ovaj slobodni i čisti četvorougao prostora, baš tu fokus svih zbivanja. Kroz događaje koji se ovdje odvijaju mogu se pratiti i sagledavati procesi funkcionisanja grada. On je kao velika scena, kao pozornica na kojoj se manifestuje život svakodnevice. Na njemu se odvijalo sve veliko i bitno za grad, ali je tu nastajala i jedna mala uzbuna duha, koji se humorom borio protiv svega što smatra anomalijom svakidašnji-

ce. Jedan dramaturg koji je odrastao nedaleko odatle piše: „Trg slobode u N. imao sam osećaj da me s 'krana' prati kamera. Te da moram misliti na mizanscen, na 'svetlo' – uvek nađem svetlo, na kostim, na partnera...“ (Koprivica 2018: 405). Na tom mjestu je kao ritualna tradicija opstala šetnja. Trg jeste mjesto susreta sa prijateljima i mjesto na kom se dešava uvijek nešto novo. Pjesnik Vitomir Nikolić je zapisao da se na tadašnjem Trgu maršala Tita u zavjetrini kod *Jugoplastike*, gdje se danas nalazi jedan od lokala na uglu, uvijek mogao naći onaj koga je neko trebao, ili bar neko ko bi znao gdje je taj koji se traži (Nikolić 2010: 13–14). Osunčana strana trga je, dakle, bila i zbirno mjesto i nezvanična *služba informacija*. Smisao Trga za građanstvo bi se mogao opisati citatom: „Idemo u centar?! Zamišljao sam ogroman šestar kako opasuje grad, i šiljato uporište u čiju tačku treba upakovati naše navike“ (Preleвић 2015: 20). Na tom mjestu su se oslobodile sve scene važne za gradsku hroniku. Većine priča – dobrih i loših odigralo se tu. Stotine dešavanja, hiljade specifičnih momenata i situacija (p)ostale su dio ovog trga. Njegova otvorenost i širina i prostora i duše sazdale su jedan ambijent koji nosi značenje i smisao.

Veliki plato okružen ulicama predodređen za centralni gradski trg okuplja sve generacije i sve profile ljudi. Na njemu se svakodnevno štošta zbiva i tvore se brojne priče. Nekad je lokacija na kojoj se održavaju koncerti i festivali, a uvijek je mjesto koje odiše urbanim šarmom. Od posljednjih decenija XIX vijeka predstavlja žižu i epicentar društvenih dešavanja. Trg kakav bi trebalo da bude u odnosu na grad koji reprezentuje svojom privlačnošću, kroz istoriju je bio središte okupljanja: kao pijaca, kao mjesto održavanja određenih skupova i manifestacija ili jednostavno kao svoja suština – sabirna promenade. Korzo, koji čini šetni dio Njegoševе ulice zajedno sa Trgom slobode, predstavlja najposjećeniju gradsku vertikalu. Obodom cijele šetališne zone u prizemljima kuća nalaze se lo-

kali različitih sadržaja – od ugostiteljskih do prodajnih. Na bočnim djelovima trga linije prozorskih nizova svjedoče o nekadašnjem uzornom uniformnom građenju.

Tu, na platou između gradskih ulica Karađorđeve i Novaka Ramova sa zapadne i Novice Cerovića i Manastirske sa istočne strane, te nastavljajući se na dva kraja Njegoševе ulice, živi Trg slobode. Pulsira kao samo srce gradskog jezgra i svakodnevno veliča i kao primjer vanrednog urbanističkog rješenja slavi zamisao svog tvorca.

Horizont koji se otvara ispred čovjeka koji iz neke od bočnih ulica uđe na glavni gradski trg predstavlja vanredan urbani prizor – lijepu gradsku oazu opasanu uglavnom jednospratnicama. Kao takav egzistira poput svojevrsnog fenomena i brenda.

PROSTOR KOJI PAMTI

Početak novog milenijuma izmijenjen je izgled Trga slobode uslijed renoviranja i postavljanja spomenika. Čuvene lipe su zamijenjene tulipane-rima, a niski cvijetni aranžmani raspoređeni su duž betonskih kada koje egzistiraju sred trga, pa je nekadašnji slobodni centralni prostor sada ispresijecan dugim žardinjerama. Nova intervencija je, dakle, donijela drugačije konceptijsko i vizuelno rješenje, no navike građanstva su se održale.

„Grad je biće sa dušom i memorijom... [...] Spomenici, oslobođeni pragmatične svrsishodnosti i funkcije, postoje poruka radi, da tu poruku održe, da je zapamte, zabeleže i prenesu dalje onima koji pohode prostor spomenika, ali i onima koji će nekad, u budućnosti, tamo pristići“ (Bobić 2009: 31, 139). Interesantno je da, zbog gabarita i kontinuiteta trajanja dva različita obilježja na toj lokaciji, termin *spomenik* Nikšićane obično asocira na oprostori memorijal podno Trebjesa. Naime, nedaleko od mjesta gdje je postavljena spomen-ploča 13. jula 1952, godine 1961. je urađen betonski spo-

menik obilježen bareljefima od bijelog mermera, da bi 17. septembra 1987. na istom mjestu bio otkriven današnji gigantski spomen-objekat sa 32 ploče na kojima su imena strijeljanih rodoljuba i boraca NOB (Bijelić 2014: 213).

Autor spomen-kompleksa na Grahovu, Miodrag Živković, poznat i po djelima izvedenim na Sutjesci, Kadinjači i Šumaricama, zaslužan je za izgled još jednog obilježja na teritoriji opštine Nikšić. Njegov spomenik kralju Nikoli I Petroviću Njegošu otkriven je na glavnom gradskom trgu 9. maja 2006. godine. Predstavlja dominantnu vertikalnu Trga slobode. Visok je devet metara, pri čemu visina konjaničke figure iznosi šest metara (Bijelić 2014: 216). Postojanje ovog obilježja podsjeća na značaj crnogorskog knjaza, kasnije i kralja, za razvoj i napredak Nikšića po oslobođenju od turske vlasti. Svoju naklonjenost on je izrazio i kroz stihove u „Zdravici Onogoštu“, koju je *sjevernoga kraja straža* zaslužila svojim slavnim bojovništvom i pregalaštvom.

Spomenik novijeg datuma na samom početku platoa sadašnjeg Trga podsjeća na nepokornost nikšićkih partizana. U gotovo svakoj od ulica koje se ulivaju u korzo postoji spomen-ploča koja svjedoči antifašističku suštinu ovog grada. Narodni heroj Čedomir Ljubo Čupić, jedan od simbola tih ideja i svjetonazora, dobio je znamenje na Trgu u viziji vajara Zlatka Glamočaka. Spomenik *Heroj na korzu* otkriven je 13. jula 2018. godine. Figura je dimenzija 2,20 x 0,9 m. Nastala je prema čuvenoj fotografiji koju je snimio Karlo Ravnič, a od zaborava spasio Migo Zorić. Tom fotosu se divio i Žan Pol Sartr. Spomenik više od oblička znači kao simbol, „taj osmijeh, na trgu, izliven od bronce, jedan od najupečatljivijih i najlepših osmijeha u povijesti“ (Tomaš 2019: 59).

ZAKLJUČAK

„Grad je dramski događaj u našem okruženju. [...] Ipak, ako posle svega toga

grad deluje dosadno, nezanimljivo i bez duše, onda ne ispunjava svrhu svog postojanja. On je promašen“ (Cullen 2007: 6). Različite inscenacije svakovrsne istorijske drame učinile su prošlost Grada N. posebno zanimljivom, a navike njegovog građanstva održavale moderni život potpuno dinamičnim. *Velika pjaca*, smještena na počasnom mjestu, predstavlja epicentar tog malog svijeta, koji ima svoje specifičnosti i nekad sumanute zakonitosti. Lijepa scenografija okolnih kuća ga čini još življim i plemenitijim i više mediteranskim, bez obzira na geografiju. „Plovi taj grad, sa trgom i ulicama oko trga, sa tim cinober krovovima, plovi, plovi i uliva se u Mediteran“ (Koprivica 2015: 186).

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

Авело, Анри и Жозеф де ла Незијер. 1996. *Црна Гора и Херцеговина*. Подгорица: ЦИД.

Bijelić, Veljko. 2014. *Spomen-obilježja oslobođilačkih ratova u opštini Nikšić*. Nikšić: Opštinski odbor UBNOR-a i antifašista.

Bobić, Đorđe. 2009. *Arhitektura u iznudi*. Beograd: Arhipelag.

Bogdanović, Bogdan. 1958. *Mali urbanizam*. Sarajevo: Narodna prosvjeta.

Bogdanović, Bogdan. 1982. *Gradoslovar*. Beograd: Vuk Karadžić.

Божковић, Владимир. 2019. *Архитектура и урбанизам Никшића након Другој свјетској рати*. Београд: Задужбина Андрејевић.

Cullen, Gordon. 2007. *Gradski pjezaž*. Beograd: Građevinska knjiga.

Dedić, Arsen. 1982. „Kavana 'Opera'“. *Brod u boci*. Zagreb: Znanje, 63–64.

Koprivica, Božo. 2018. „A od ljubov ne se bega“. U: *San ulice*. Bijelo Polje: JU Ratkovićeve večeri poezije, 391–423.

- Koprivica, Božo. 2015. *Ludač je vječno dijete: Partizanski eseji*. Podgorica: Sibila.
- Мантегаца, Вико. 2008. *У Црној Гори*. Подгорица: ЦИД.
- Mitrović, Slobodan. 2020. *Arhitekt Josip Slade Šilović: graditeljska djela u Knjaževini Crnoj Gori 1877–1900*. Zagreb: Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske; Podgorica: Ministarstvo održivog razvoja i turizma Crne Gore.
- Nikčević, Slobodan. 2009. „Tragično nikšićko proljeće“. U: Vujačić, Maksimur (ur.). *Razoreni grad*. Nikšić, 8–25.
- Nikolić, Vito. 2010. „Dobri duh Nikšića“. U: Vujačić, Maksim (ur.). *Nikšić pedesetih*. Nikšić, 13–14.
- Pala, Iskander. 2019. *Istanbulska ruža*. Beograd: Laguna.
- Park, Robert Ezra. 2005. „Grad – predlozi za istraživanje ljudskog ponašanja u gradskoj sredini“. U: Vujović, Sreten i Mina Petrović (ur.). *Urbana sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 78–100.
- Пејовић, Ђоко Д. 1969. *Насељавање Никшића њослије 1878. године*. Никшић: Заједница културних установа.
- Прелевић, Душан Преле. 2015. *Оглазак са Чудуре у Последњи круј у Монци*. Београд: Лом.
- Radović, Ranko. 1979. *Živi prostor*. Beograd: R. Radović: S. Mašić.
- Ракојевић, Бранислав. 1996. „Предговор“. У: Вујачић, Максим (ур.). *Никшић: град и људи 1944–1970*. Никшић: АБ Никшић, 3–4.
- Rosi, Aldo. 2008. *Arhitektura grada*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Сарић, Милан. 1997. *Никшићка област 1878–1918*. Београд: [М. Сарић].
- Stupar, Aleksandra. 2016. *Grad: forme i procesi*. Beograd: Orion art.
- Шакотић, Вељко. 1996. *Никшић у Књажевини (Краљевини) Црној Гори*. Никшић: Центар за информ. дјелатност.
- Шобајић, Петар. 2017. *Никшић–Онојош* (фототип. издање). Никшић: ЈУ Народна библиотека „Његош“.
- Томаш, Марко. 2019. *Posljednje ljetno putovanje u Pisma s juga*. Beograd: Književna radionica Rašić, 53–60.
- Venturi, Robert et al. 1988. *Pouke Las Vegasa*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Vikila, Juka. 2019. *Akvareli Engelovog grada*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Vujačić, Maksim (ur.). 2009. *Razoreni grad*. Nikšić.
- Vujačić, M. 2007. *Trg slobode*. Nikšić.
- Вукић, Предраг. 2003. *Љетописи основних школа у Књажевини Црној Гори (1885–1908): зборник докумената*. Цетиње: Државни архив Црне Горе.
- Periodika*
- „Конкурс за израду урбанистичко-архитектонског решења Трга маршала Тита у Никшићу – централног потеза града са пратећим просторима“. *Борба*, 9. V 1971, г. XLIX, бр. 125.
- „Величанствени народни збор“. *Борба*, 21. IX 1959, год. XXIV, бр. 222.
- „Говор Александра Ранковића у Никшићу пред 40.000 грађана Црне Горе“. *Борба*, 10. XI 1953, бр. 282.
- „Дворске вијести“. *Невесинје* 10, 1. VII 1898.
- М. К., „Никшићка општина предузима велике радове“. *Правда*, 15. VII 1938, год. XXXIV, бр. 12122.
- „Мили гост“. *Онојош* 36, 7. IX 1900.
- „Управа школе: Добротвор школе никшићске“. *Народна мисао* 7, 11. II 1907.

THE LIFE OF ONE SQUARE: NIKŠIĆ SQUARE THROUGH TIME

Abstract: Paper consists of fragments that collectively convey the story of one place, that is, one city and its spatial and ambient identity and essence of the spirit. It is a story about certain aspects of the central area of Nikšić city core. Factual data about Trg Slobode (Square of Freedom) establish a certain framework and present the genesis of the events and various evolutionary processes, while, on the other hand, the text aims to unravel the secret of that large square, embedded equally in the space of the City of Nikšić and the life habits and emotions of its inhabitants during the past 140 years. Certain events are also described in order to, chronologically, see the magnetism and liveliness of this free space, lined with houses. The square, by definition, should symbolize the stage of life, but one in Nikšić in one of the few where life, in all its oscillations, happens every day and every hour.

Keywords: square, city, Nikšić, city plan, identity, ambience

RASLOJAVANJA *i* SPAJANJA

LAYERINGS & MERGINGS

PRILOG POZNAVANJU VIŠEG DRUŠTVENOG STALEŽA BUDVE: FERRO I BARUNOVIĆ

Savo Marković¹
Bar, Crna Gora

Sažetak: U Državnom arhivu u Dubrovniku sačuvani su testamenti Budvana Marc' Antonija Ferra iz 1586. i Kristofora Barunovića iz 1607. godine. U vrijeme sastavljanja izjave svoje posljednje volje Ferro se nalazio u dubrovačkom zatoru, dok je Barunović inače prebivao u Dubrovniku. Njihovi oporučni zapisi odškrinjuju vrata svijeta u kojem su djelovali, doprinoseći boljem poznavanju života na južnom Jadranu na prijelazu iz XVI u XVII vijek i posebno starog budvanskog višeg društvenog staleža.

Ključne riječi: testament, Budva, Dubrovnik, XVI i XVII vijek, viši društveni stalež, trgovci

¹ maritime@t-com.me.

UVOD

Budva u kasno srednjovjekovlje ulazi s čestim promjenama svojih suverena. Vlast raških, odnosno srpskih vladara, čija se uspostava vezuje za 1186, okončava se 1360. godine. Gospodar Budve (*dominus Budue*) Površko u ljeto 1361. tražio je pomoć od Dubrovnika, a vjerovatno je iste godine zasnovano gospodstvo Balšića nad gradom. Radić Crnojević je preteo Budvu od Đurađa II Balšića prije novembra 1392, a s njegovom pogibijom u sukobu s Đurđevom vojskom, krajem maja 1396, Budva dolazi pod vlast bosanskog vojvode Sandalja Hranića, koji ju je, po vjenčanju u junu 1396, dao na upravu supruzi Jeleni (Premović 2020: 626–636). Ona je gospodarila Budvom do proljeća 1398, kada je komuna dospjela pod vlast Balšića, a već 1405. godine od Balše III je preuzima Mletačka republika. Slijedi dalja smjena vlasti između Mlečana (1405–1412, 1420–1426), Balše III Balšića, Stefana Lazarevića i Đurđa Brankovića do 1442. godine (Božić 1970: 149–150), kada Budva ulazi u sastav Mletačke republike i, s kraćim prekidom, u Kiparskom ratu od avgusta 1571. postaje udionikom prošlosti većine istočnojadranskih komunalnih središta, do 1797. godine. Grad koji je spaljen i porušen u pohodu turskog admirala Uluz-Alije sporo se obnavljao,² a pomeni njegovog višeg društvenog staleža u istorijskim izvorima do toga vremena su rijetki.

Plemstvo grada Budve na istorijsku scenu izrazitije stupa potkraj XVI vijeka, kada se sve više pripadnika toga staleža javlja u istorijskim izvorima, ukazujući na rastuće učešće u značajnim događajima svojeg vremena. Svakako su pomenute prijelomne ge-

² O situaciji na terenu u to vrijeme svjedoči podatak da je *Sebastiano Venier* na Hvar stigao 19. avgusta 1572, gdje je dobio pisma iz Kotora od 17. avgusta o tome da Turci s velikim snagama idu pod Budvu; iz Budve je primio pisma da pod grad stižu četiri sandžaka s velikim snagama (Molmenti 1899: 283, 344).

opolitičke okolnosti uticale na konsolidaciju budvanskog patricijata, koji je u novonastalim uslovima pograničja tražio šansu za istorijski uzlet. Među istaknutim porodicama Budve, koje su se našle u *Analima* Krsta Ivanovića,³ navedene su porodice *Baron* i *Ferro*. Pobrojane su među drevnim pučkim *casatama* koje su u konačnici uživale u učestvovanju u pohvalama i slavama, dok su od starine neprestano bile sjedinjene s plemstvom u dobru i u zlu:⁴ „Imajući u vidu srdačne odnose između plemića Budve i njenih građana, ima mnogo razloga da se u ovu hroniku uvrste i stare građanske obitelji. To su obitelji koje sudjeluju u pohvalama i slavi s plemićima s kojima su od najstarijih vremena bile združene u dobru i zlu. [...] Iz ovih su obitelji izostavljene obitelji časnih predaka koje su takođe bile dobri patrioti.“⁵

Podatke o pripadniku porodice *Del Ferro* u Budvi donosi pismo glavari-ma Vijeća desetorice, koje je u Veneciju 22. aprila 1531. poslao budvanski potestat i kapetan *Girolamo Celso*. U vrijeme kada je između Budvana i Paštrovića, posredstvom predstavnika mletačke vlasti, dogovoren način rješavanja međusobnih sukoba i razmirica (preko 12 mirovnih posrednika i povjerenika sa svake strane), *Aluise del Ferro* je poremetio slijed utanačenih stvari u procesu pomirenja, uzevši silom i prijetnjama jednu barku *de*

³ O Krstu Ivanoviću v.: Foretić, Miljenko. „Ivanović, Krsto“, *Hrvatski biografski leksikon*, 2005. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8766> (posjećeno 30. 11. 2023), i tamo citiranu literaturu, i posebno Čoralić 2000: 142–143, 146, 151; Čoralić 2012: 126–127, 133–134.

⁴ *Le casate antiche di cittadini e popolari. Capitolo decimo settimo: [...] le casate antiche di popolari che a fine godino la partecipazione di lodi e glorie mentre costantemente furono ab antiquis uniti con li medesimi e in bene e male dunque sono le seguenti: [...] Baron [...] Ferro [...] – tralasciate le casate di honorati antenati che furono buoni patrioti* (Vučković 1965: 640).

⁵ „*Sedamnaesto poglavlje. Stare obitelji građana i pučana*“ (Vučković 1965: 650).

questi zentilhomini, te se, smatrajući se oštećenim, sa svojim saučesnicima uputio direktno u Veneciju. Za njega *Celso* navodi da je bio prognan iz Budve, da je *homo seditioso et scandaloso* koji želi rješavati stvari mimo *Conseglio de questa Comunita* i potestatovih kredencijala, i da tvrdnjama koje će tamo iznijeti ne treba povjerovati.⁶ Sljedećeg dana, 23. aprila 1531, potestat i kapetan Budve *Hieronymus Celso* obavještava vlasti u Veneciji da je postupak mirenja zastao, da im je kotorski providur otposlao spise postupka koji je oformio njegov *camerlengo* i da se oštećenici shodno tome žele, koliko je moguće, obešteti.⁷

Pored *Anala* Krsta Ivanovića (*Anali di Budua 1650. di Don Christophoro Ivanovich nobile canonico e publico precettore d'essa città di Budua*) (Vučković 1965: 629) pripadnici porodice *Ferro* se bilježe i kasnije u XVII vijeku. Barski nadbiskup Andrija Zmajević 3. novembra 1671. u svojem izvještaju Sv. kongregaciji za širenje vjere navodi *nedoumicu* koja se odnosila na brak sklopljen u prisustvu pravoslavnog sveštenika ili monaha između pravoslavca i katolikinje, u župi katoličkog sveštenika, a bez prethodne dozvole mjesnog župnika: „Želi se znati: jesu li ovi brakovi, koji se ni na jedan način ne mogu spriječiti, važeći. Sličan brak bio je sklopljen prethodnih godina ovdje u Budvi između Andrije *Rasnatovicha*,⁸ srpskog obreda iz Paštro-

vića, i Ivane (*Joanna*) (Pandžić 1971: 240),⁹ kći Michiela Ferra, mojeg obreda. Ovo dvoje, sada nesložnih, podnijeli su molbu da se proglašni ništavim ovaj njihov ugovor, jer nije načinjen uz pomoć, niti saglasnost vlastitog paroha, pa kako odluka u ovom naročitom slučaju zavisi od opšte druge nedoumice, suspendovao sam moja rješenja do dolaska ovih, koje molim za vlastito upravljanje od Vaših Uzoritosti [...].“¹⁰

MARC'ANTONIO FERRO IZ BUDVE

O Budvaninu *Marc'Antoniu Ferru* saznaje se iz testamenta koji je dao sastaviti 13. novembra 1586. u Dubrovniku, kao i na osnovu zabilješke načinjene u dubrovačkom Senatu. Kada je 20. novembra 1586. njegov testament,¹¹ koji je shodno običaju bio pohranjen na čuvanje u dubrovačkom notarijatu, otvoren, kazna nad njim bila je izvršena. Moguće je da je čin oduzimanja njegovog života sproveden vješnjem.¹² Svjedoci testamenta bili su g. Marin Binčola,¹³ sudija, i Luka Primi.

⁹ Up.: „*Zoanna fig[li]a di Michiel Ferro*“ (Jačov 1998: 165).

¹⁰ Druga Zmajevićeva *nedoumica* završava riječima: „do kojih, dok za sad nemam što drugo novo dodati, preporučujući sebe i ovaj siromašni narod i moleći na kraju one pomoći koje će ova Sv. kongregacija procijeniti nužnim da bih mogao sačuvati ovo hrišćanstvo, najponiznije se klanjam Vašim Uzoritostima“ (Marković 1998: 223).

¹¹ Hrvatska – Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: HR-DADU), *Testamenta notariae* (dalje: TN), sv. 47, ff. 85v–86r (13. XI 1586. – 20. XI 1586).

¹² U Dubrovniku se smrtna kazna redovno izvodila vješanjem na Dančama, a rijetko je život zločinca naglo okončavan davljenjem u zatvoru ili odsijecanjem glave u atrijumu Kneževog dvora. Zatvorenik je pratio kapelan, koji im je dodjeljivao posljednji sakrament, shodno idealu „dobre smrti“ (Lonza 2016: 248).

¹³ Marin Bernardov Binčola (Bodača), oko 1539. – 1590, boravio je 1565. kao dubrovački poklisar kod španskog sicili-

⁶ *Pisma i poruke rektora Dalmacije i Mletačke Albanije*, sv. 1, *Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg-Novog – Epistolae et communicationes rectorum Dalmatiae et Albaniae Venetae*, vol. 1, *Epistolae et communicationes rectorum Antibarensium, Dulcinensium, Buduensium et Castri Novi; Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*; vol. 55; Prepisali i uredili Lovorka Čoralčić i Damir Karbić; kazala izradili: Maja Katušić i Ivan Majnarić, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2009, 126–127 (dalje: *Epistolae*).

⁷ *Epistolae*, 127–128.

⁸ Moguće je da se radi o transkripciji prezimena Ražnatović.

Ferrov testament, sačinjen u zatvoru (*alle Porte della Prigione*),¹⁴ započinje prizivanjem Hristovog imena. Pri-sjećajući se svete evanđeoske izreke *estote parati quia nescitis diem, neque horam*,¹⁵ Budvanin ističe da se ona

janskog namjesnika u Messini [tim povodom Marin Držić u pismu Cosimu I Mediciju od 2. jula 1566, želeći pokazati škrtost dubrovačke vlade, kaže: „Zbog istih razloga potkralju Sicilije nedavno poslaše plemića (Binciolu – op. NV) s osamdeset škuda za troškove i s darom Njegovoj Preuzvišenosti, a to je bio umivaonik sa srebrnim sudom, prosta stvar, pa se Njegova Preuzvišenost takvu daru nasmijala i poklonila ga donosiocu“], a od 1578. do 1580. na dvoru španskog kralja Filipa II i španskog namjesnika u Napulju radi potvrde dubrovačkih privilegija. Marin u testamentu navodi: „da mu je, kad se trebao oženiti, značajnom svotom novca pomogao Miho Pracat“; to je vjerovatno bilo oko 1573. g., kada se oženio vladikom iz roda Bona. Imao je sinove Bernarda i Nikolu, i kćer udatu u dubrovački rod Proculo (Vekarić 2012: 85–87).

¹⁴ Tamnice u sklopu Kneževog dvora i Vijećnice imale su živopisna imena: Toranj, Zmaj, Pod krst, Sekretarica (tajni zatvor); razlikovale su se težinom životnih uslova i mjerom izolacije. U južnom krilu prizemlja Kneževog dvora nalazila se tamnica Sekretarica, koja je u pogledu uslova za život bila najteža. Vjerovatno u podzemnoj razini, u nju se ulazilo iz prostorije srednjeg zatvora u južnom krilu Dvora (Lonza 2016: 248).

¹⁵ U pripremi za dolazak pred Božji sud često je podjećano na ovaj biblijski citat. Sličnim riječima, upućujući na nemar smrtnika u odnosu na vlastito spasenje, opominju i poruke iz Jevanđelja po Luki (Lk 12, 40): *Et vos estote parati, quia qua hora non putatis, Filius hominis venit*; po Marku (Mk 13, 33): *videte, vigilate et orate nescitis enim quando tempus sit*; kao i po Mateju (Mt 25, 13): *Vigilate itaque, quia nescitis diem neque horam*. U maniru formule gotovo je svaki testament citirao odnosnu poruku iz Jevanđelja, koja je bila geslo

obistinila upravo u njegovom slučaju, jer je vjerovao da će živjeti još izvjesno vrijeme, budući u zreloj dobi i pun snage. Međutim, s obzirom na to da ga je iznenadno sustigla smrt i da mu po pravdi treba umrijeti, a ne htijući da ostavi svoje stvari i dobra neuređenima, želio je da sačini izjavu svoje posljednje volje, zdrav u duhu, zbog čega da je Bogu hvala, a za zdravlje svoje duše, koju neka Božansko Veličanstvo udostoji smjestiti među svoje blaženike i voljeti ga živim strpljenjem.¹⁶

U raspodjeli oporučnih legata *Marc' Antonio Ferro* najprije namjenjuje po tri groša za desetine i prvine dubrovačkoj katedrali Sv. Marije Velike i svetištu Sv. Marije na Dančama. Određuje zatim svoju majku za univerzalnu nasljednicu ostale svoje imovine, pokretne i nepokretne, da može njom slobodno raspolagati tokom života, kao i u slučaju sastavljanja testamenta. Zatim određuje da se za njegovu dušu drže mise Sv. Grgura, koje treba da drži sveštenik Damjan Markov iz Budve (*pre Damiano Marcov de Budua*). Isti sveštenik (1607. g. bilježi se kao *Damiano Marcovich*) takođe treba da održi po tri para misa za duše njegovog oca, njegove supruge i njegovog brata.

Za epitropa svojeg testamenta *Ferro* je odredio Marka Markovića iz Budve, kojem je preporučio svoju dušu i opteretio njegovu savjest. Markovići se u Budvi bilježe u drugoj polovini XIV vijeka.¹⁷ U *Analima* Krsta Ivano-

srednjovjekovnog čovjeka (Janeković Römer 1994: 13; Josep Llorenç I Blat, *Les Sentències catòliques del diví poeta Dant* (1545) de Jaume Ferrer de Blanes, Edició crítica, estudi i contextualització biogràfica i literària; Universitat de Girona, 2014. Dipòsit legal: Gi. 2013–2014, <http://hdl-handle.net/10803/284767>; creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.ca (posjećeno 15. 7. 2023).

¹⁶ HR-DADU, TN, sv. 47, fol. 85v.

¹⁷ Krajem decembra 1369. trgovac Tripko Marković iz Budve zajedno sa Stjepkom Ivanovićem iz Zadra, koji je bio

vića navode se među *Le casate nobili di Budua*; „Dalla resa felice d’essa città sotto la Repubblica Veneta, le susseguenti famiglie de nobili son tra vive et estinte [...] *Markovich da Mitrovich da Pastrovichi*“ (Vučković 1965: 635) – Marković od Mitrovića iz Paštrovića.¹⁸ Pripadnici ove porodice pominju se kao duhovnici, pomorski preduzetnici, ali i kao vršioци važnih dužnosti u komuni, vojni zapovjednici i odlikovani ratnici. Budvanski načelnik je 23. februara 1561. izvještavao vlasti u Veneciji o procesu *contra pre (presbiterum) Stephano Marcouich*, u vezi sa čime su mu napisane instrukcije 11. novembra 1560.¹⁹ Septembra 1566. zabilježeno je da je brigantin patrola Krsta Markovića iz Budve prevezio osiguran teret u Veneciju (Luetić 1985: 54). Između 1595. i 1606. godine advokat u Budvi koji je sastavljao pisma bio je *Battista* Marković (Bartl 1974: 119). Marin Petrov Borisi iz Bara, nastanjen u Dubrovniku, u testamentu sačinjenom 30. aprila 1631. istakao je da je *netto* udionik u brodu (*Nave*) kojeg je kapetan bio Budvanin Marković (*al presente capitanata da Nicoletto Marcovich di Budua*), koliko trupa *et argaci di detta Nave, quanto del patronato e beneficio di garzoni tra loro*, što će proporcionalno naslijediti njegovi sinovi.²⁰ Pismom od 9. maja 1649, upućenim kardinalu Capponiju, vikar Budve *Giovanni Marcovich* tražio je dopuštenje za posvećenje sveštenika prije navršene dobi koja je za to zahtijevana.²¹ Budvanskim Mar-

stanovnik Dubrovnika te Petrom Radošićem i Bogdanom Milčevićem, kreditno se zadužuje radi trgovine (Premović 2020: 637, 641).

¹⁸ „Marković-Mitrović iz Paštrovića“; *Ljetopis Budve*, https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/odcrnojevica_dopetrovica/ljetopis_budve.htm (posjećeno 18. 10. 2023).

¹⁹ *Epistolae (processum contra presbiterum Stephanum Marcouich)*, 159–161.

²⁰ HR-DADU, TN, 10.1, sv. 61, fol. 47v.

²¹ *Dokumente për historinë e Shqipërisë (1623–1653), Documenti per la storia dell’Albania 1623–1653*, Transkriptuar e përkthyer nga / Trascritti e tradotti da

kovićima je pripadao i Marko Marković,²² istaknuti učesnik početnih godina Kandijskog rata na dalmatinskom bojištu. Zabilježen je kao guvernadur i zapovjednik albanskih (*Soldati Albanesi*) i hrvatskih formacija koje su 1646/1647. g. učestvovala u borbama kraj Šibenika i Skradina.²³ Poginuo je u ljeto 1648. u okršaju s Osmanlijama kraj Ribnika u Lici, u kojem je ubijen i istaknuti hrvatski protivturski ratnik Stjepan Sorić. Moguće da je bio odlikovan naslovom viteza. Markov brat Petar Marković (*Cavalier Piero Marcovichio, Pietro Marcouich*), takođe učesnik u Kandijskom ratu, mletačkim vitezom imenovan je 17. avgusta 1656. Potvrdu o imenovanju objavio je vitez Luca Cosnin, u ime dužda Bertuccia Valiera (1656/1658); u objašnjenju razloga za imenovanje Petra Markovića za mletačkog viteza, navodi se njegov čin (guvernadur) i društveni status (plemić Budve i Paštrovića – *Nobile di Budua e de Pastrovichi*). Posebno su naglašene zasluge njegove braće (*morte de doi suoi fratelli*) Matije (*Gouernator Mattio Marcouich*) i Marka (*Cavalier Marco*), poginulih u ratovima sa Osmanlijama (Čoralić 2008: 354, 357).²⁴ Oko 1685/1686. g.

Injac Zamputti, Parafjala Albert Ramaj, St. Gallen-Prishtinë, 2015, 42. <https://www.academia.edu/44488103/> (posjećeno 1. 10. 2023).

²² *Don Marco Marcovich* je pomenut u testamentarnom kodicilu barskog nadbiskupa Frana Leonardisa sastavljenom u Kotoru, kojem on 3. septembra 1645. zavješta *per suo servo la sua veste negra di panno et la veste croatina* (Čoralić 2005: 92, 94).

²³ Zajedno sa domaćim jedinicama, koje su predvodili Hrvat Franje Posedarski i Albanac Mihailo Kruta (Čoralić 2008: 354, 357).

²⁴ Dokument naslovljen *Dalla Stampa di Perasto vsata nell’ Illustr. Pien Colleg, a c. 32*, nastao krajem XVII ili početkom XVIII v., s bilješkom o vjenčanju dviju Peraštanki s plemićima iz Budve, iznosi podatke o njihovom daljem bračnom statusu i potomstvu. Tu se kaže da je *Pietro Marcouich GENTIL HVOMO di BUDVA* oženio gospođu *Andricich da*

naoružanim budvanskim brodovima radi odbrane i ratnih potreba pridružuje se i feluka kavalijera Markovića, kojoj se – po naređenju vanrednog providura – daje oprema iz Tvrđave.²⁵ Marko Ant. Marković bio je vlasnik galije koja je sagrađena i opremljena na Korčuli 1686. godine (Zloković 1964: 175).

Vraćajući se praćenju odredbi testa-
menta, u njemu *Marc'Antonio Ferro* dalje navodi da zavješta svojem kumu Dimitriju pet ili šest talira, kako on bude po svojoj savjesti kazao da mu ostavilac duguje. Dijani, ženi Nikole Batglave (*Nicola Batglava*), namjenjuje iznos koji ona bude odredila, takođe po svojoj savjesti.

Badglave se takođe sredinom XVII stoljeća ubrajaju među *le casate nobili di Budua*.²⁶ U 19. glavi Ivanovićevih

Perasto, čije je ime u ispravi ispušteno. Imali su kćerku Mariju *che fu Moglie del Sign. Pietro Mazarouich da Perasto, e Madre della Sig. Angelica Moglie del Sign. Triffon Vrachien Nobile di Cattaro*. Dokument, sastavljen u Veneciji 21. februara 1712, svjedočenje je sveštenika Augustina s Korčule, podneseno predstavnicima komune Perasta i zabilježeno kod javnog notara. U njemu je navedeno da se na Korčuli rodila *Sig. Angelica*, koja je bila kći gospodina kapetana *Pietra Marcouicha* iz Budve, *e descendente la stessa dalli q. Sig. Cacich*. Ona je bila supruga doktora obaju prava Marina Draga, kotorskog plemića, *& hora Vescouo di Curzola*. Njihov sin Bernardo Antonio Drago bio je plemić u kotorskom vijeću. Shodno svjedočenju sveštenika, rečeni gospodin kapetan *Marcouich* i rečena gospođa, njegova kći, nisu bili plemići s Korčule (pag. 27). Prema zapisima Julija Balovića, oko 1724. g., *Jelena Andrić* se udala za viteza Petra Markovića, Budvanina (Gogić 2020: 156, 157; Marjanović 2020: 110–111).

²⁵ Riječ je vjerovatno o posjedniku filuke (1684/1685) Stevanu Markoviću (Zloković 1964: 175–176).

²⁶ „Capitolo nono“, „le susseguenti famiglie de nobili son tra vive et estinte.“; „niže navedene plemićke obitelji, od

Anala se ističe da je *Zuane Bedglava* bio vitez Republike („*Zuane Bedglava*“²⁷ fu cavaliere apresso la repubblica“).²⁸ Pripadnici ove casade bili

kojih su neke izumrle a neke i danas žive“ (Vučković 1965: 635). Navodi se i „*Badglava iz Smedereva*“. *Ljetopis Budve*, <https://www.montenegrina.net/> (posjećeno 18. 12. 2023).

²⁷ Selo *Badglavi* se bilježi u Crmnici, između Trnova i Komarna, kod Marijana Bolice: „*Tarnovo commandata da Vucoslavaz Radognin 100. N. 30 Badglavi commandata da Dacivo Dabecchi 70. N. 27. Comarno commandata da Vule Tomasev 60*“ (Ljubić 1880: 171, 202).

²⁸ „*Zano Bedglava* je postigao naziv viteza u službi Republike.“ Hronološki vjerovatno prije toga ističe se da su braća *Bernardo Girolamo, Steffano, Ludovico* i *Zuane* (Zano) Kolić (*Collich*) vjerno služili Katoličkom Veličanstvu s nazivima vitezova, istakavši se junaštvom kad je taj monarh odlučio da osvoji Tripoli i Barbariju, kojom prilikom je osvojena Đerba, 1560. g. (Vučković 1965: 641, 650). Poznato je da je načelnik Budve *Giovanni Battista de Pesaro* 26. maja 1513. izvještavao dužda Loredana o želji Grbljana, tada pod vlašću Osmanlija, da prijeđu pod mletačku vlast; s tim u vezi upućeno je na *ser Zuan de Collu (Iohanne de Colla)*, koji je preporučan; „[...] *ha sparagnato metter la uita sua a mille pericoli per honor di Vostra Sublimita. Et apresso e perito de lettere non solum Latine ma et Schiaue, ita che molte uolte se faria male de qui se la industria sua non subuenisse dela interpretation et scriuer de lettere Schiaue. Et apresso homo de molto inzegno et modestia, siche merita ogni bene; [...]*“. Međutim, potestat *Alvise Contarini* je 13. avgusta 1525. pisao poglavarima Vijeća desetorice o sinovima *Iannis de Colla (fioli tre de Zuan di Colla)*, koji su, iako poslani u Veneciju, došli pred vrata grada Budve i s nekima koji su bili prognani mogli da izazovu nered. Nikola i Ludovik, iz jaraka ispred zidina, prijetili su žiteljima grada (*uerborum et inobedientie Nicolai et Lodouici filiorum Ioannis de Colla*). Godine 1530, 7. marta, Nikola *fu figliolo de Zuanne de Colla de Budua*, prognanik, bio je 1529. uhvaćen od budvanskog

su isto tako pomorski preduzetnici. Dana 9. januara 1585. u dubrovačkoj luci pred Lokrumom bila je usidrena nava *Santa Maria della punta di Budva* pod zapovjedništvom kap. Miha Batiglave; ukrcala je dio tereta – vosak – koji je bio određen da se iskrcu u Messini. Šest mjeseci poslije toga ova nava obavlja u Dubrovniku drugo putovanje (Luetić 1985: 55). Miho se bilježi u jednom izvoru i dvije godine kasnije. Muslimanka *Marizza* iz Paštrovića je 1587. g. svjedočila da je tokom prethodnog rata otišla u Kotor i dala sve svoje haljine i ostale stvari *Micheleu Beglavi* iz Budve i njegovoj ženi *Nicoletti*, da ih čuvaju; Marica se nije vratila, ali se nije odrekla svoje imovine u zavičaju, te je odlučila da je ostavi nećakinji Eleni iz Paštrovića (Pedani 2014: 317). Budvanski patricij i suvlasnik novog broda *Batista Belglava* primio je 17. novembra 1601. po osnovu tercarije 200 dukata ongarina i peču kariseja, da za te vrijednosti nabavi žitarice, preveze ih i proda u Veneciji (Hrabak 1988: 124). Galijun *Santa Maria de Punta di Budva*, koji je bio pod zapovjedništvom kap. *Batiste Belglave* jedrio je 18. aprila 1606. iz Dubrovnika u Veneciju (Luetić 1985: 56). Ubrzo zatim, njegova se saecija

potestata *nella cipta de Antiuari*; njegova udovica bila je *donna Ruosa*, s kojom je imao dvoje djece. Načelnik *Girolamo Celso* tražio je 22. aprila 1531. Poglavarima Vijeća desetorice pomilovanje preostale dvojice, osuđenih na progonoštvo – *liberation del bando de li fioli del quondam Zuane de Colla*. Isti potestat i kapetan Budve dalje ističe da je *Zuan de Cola* bio jedan *de primati de qusta cipta*, a da se „podigao“ sa sinovima *Stephanom, Lodouico et Nicolo*, da je (Ivan) kasnije oslobođen, ali *fu crudelmente morto*, kao i dva njegova sina; da je ipak dobar mir sklopljen uz pomoć njegovih preostalih sinova (*cum lo aiuto li fioli restanti*) s Budvanima i s turskim podanicima, ali da je ostala u gradu njegova „*vna domina vechia impotente [...] carga de figliolini invtili*“ i bez sredstava za život, te se moli za pomilovanje preostalih sinova, *aut farli saluo conducto (Epistolae, 120–121, 122–126)*.

Slika 1. Grb Belglava, po Heyeru von Rosenfeldu u djelu *Wappenbuch Der Adel des Königreichs Dalmatien* (taf. 57)

bilježi na plovidbi od Budve za Rodon, 27. aprila 1606, gdje je Marko Bastijanov Fidati, Venecijanac nastanjen u Kotoru, po naredbi kotorskog providura krenuo po žito; Turci su ga u toj javnoj službi zarobili (krcanje žita bilo je zabranjeno sultanovom naredbom), a zatim oslobodili uz otkupninu od 102 talira i predaju nekih stvari, na što je morao pristati, jer su mu prijetili da će ga nabiti na kolac (Hrabak 1988: 124). Isti *Baptista Belglava* bilježi se kao sudija (*Judex Magnifici Buduæ Communis*) 1. jula 1609. u odnosu na određenje njenih zvaničnika prema barskom nadbiskupu *Marinu Bizziju* (Farlati & Coleti MDCCCXVII: 113). Porodica Belglava, zavičajem iz Budve, bilježi se i kao iseljena. „Godine 1651. zabilježen je kupoprodajni ugovor u kojemu stanovnica *Zadra Lucija Belglava*, podrijetlom iz Budve, prodaje *Marku Medinu* oranicu i kamenu kuću u *Babindubu* za 2400 lira, uz mogućnost prvootkupa istih nekretina.“ Redovnice zadarskog samostana *Sv. Nikole* su kao vlasnice jedne trošne gradske kuće oko 1657/1662. g. najam odlučile ustupiti kapetanu *Luki Belglavi* (Novosel 2018: 230). Novoj sredini se ipak brzo prilagodi-

la, te je u XVIII stoljeću *Belglava* bila jedna od zapaženijih zadarskih²⁹ građanskih³⁰ porodica (Čoralić 2011: 149).

²⁹ Antun Belglava (Zadar, 16. april 1730. – Trogir, 20. februar 1790) korčulanski (od 1781/1782) i trogirski (od 1787) biskup, glagoljaš, rođen je, navodi se, međutim, „u plemićkoj obitelji. C. G. F. Heyer navodi Belglave kao zadarsko plemstvo, a Š. Ljubić za Antuna kaže da je 'lozom Budvanin'. God. 1750. B. je postao klerikom, stekavši prvu naobrazbu kod dominikanaca u rodnom mjestu. Bogosloviju je učio u Padovi, gdje je stekao doktorat obaju prava, a po povratku u Zadar postavljen je za kancelara nadbiskupa M. Karamana (1745–1771)“; „Belglava Ante, Zadranin a lozom Budvanin, kanonik ninski, nadbilježnik apostolski, kancelir najprije splietskoga nadbiskupa Dinarića, a kasnije zadarskoga Karamana, a napokon bogoslovni kanonik zadarski i odvičnik kurialski. Po nalogu Sv. Skupščine poizpravi breviare crkvene narodne, te Pio VI imenova ga biskupom od Zanta, zatim od Korčule [...]“; „Per solenne ingresso nella Chiesa Vesc. di Traù di Mons. Antonio Belglava, Orazione, Venezia, presso S. Occhi 1788 in 8°“ („Belglava, Antun“ [tekst: Redakcija]; *Hrvatski biografski leksikon*, 1, A–Bi. 1983: 611–612; Ljubić 1869: 468; *Dizionario Biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, compilato dall'ab. Simeone Gliubich di Città Vecchia, Vienna, 1856: 211–212 [Michieli-Vitturi Conte Rados Antonio]).

³⁰ „Jaderae natus est, quo pater ejus Nicolaus e familia Belglava inter Buduenses nobilissima, & emeritis Venetae Reipublicae stipendiis ornatissima sese receperat militiae functus muneribus, & primas adeptus dignitates. Adolescens Theologiae, et sacrorum Canonum studiis excelluit in Gymnasio Patavino, quibus sibi viam aperuit ad ecclesiastica munia in clerum jam adscitus. Nam Nonensis primum, deinde Jaderensis Canonicus ad theologicas disciplinas tractandas a Benedicto XIV. renunciatus est, cum antea Nicolao Dinaricio Spalatensi, ac Matthaeo Caramano Jaderensi Archiepiscopis suam operam egregie navasset

U djelu Heyera von Rosenfelda se ističe da je biskup Anton Belglava rođen u Zadru, a u odnosu na grb porodice navodi se da joj je štit poprečno podijeljen; gornje polje je obojeno crvenom bojom i na njemu je ispod krune prikazan dvoglavi orao koji motri; dolje je srebrno polje na kojem se nalazi naoružani lav koji drži isukanu zakrivljenu sablju. Vrh grba krasi šljem s istim takvim propetim lavom, dok su mu strane kratkog plašta u bojama štita (crvena zdesna) (Heyer von Rosenfeld 1873: 96, *taf.* 57). Ovaj se grb može uporediti s onim iste porodice prikazanim u *Blaisons et armoiries en Dalmatie*.³¹

Cancellarii officio. Maximo in honore fuit apud principes Dalmatiae magistratus, quorum auctoritate gravissima plurium Episcoporum negotia felici exitu confecit. Dum in Illyricam liturgiam corrigendam incumberebat jussu Praesidum Congregationis pro Fide propaganda institutae, Pius VI. Pontifex Zacynthi Ecclesiam ei destinavit; quam cum abdixisset, paullo post Corcyrensi Episcopatu ab eodem Pontifice insignitus fuit ob praeclara ejus merita anno 1781. Eodem anno pridie Kal. Octobris consecrationis munus Venetiis accepit in templo D. Petri a Friderico Maria Giovanelli Patriarcha; & XVIII. Kal. Decembris suae Ecclesiae possessionem adivit per Dominicum Beorium Archidiaconum Corcyrensem, & generalem Vicarium. Vix sexennium egit in sua dioecesi, valetudine parum firma, et gravibus saepe molestiis jactatus; quare anno 1787. IV. Kal. Octobris Corcyrensem cum Traguriensi Ecclesia commutavit, ipso Pio Pontifice annuente“ (Farlati & Coleti MDCCC: 408).

³¹ *Belglava: Blaisons et armoiries en Dalmatie*. <http://boutique.genealogie.com/produits/publique/blasons/ degrade/B/Belcastel-B%C3%A9lin-50-5a8b8q3v8s.jpg> (posjećeno 16. 2. 2021). Grb Belglava, *Dalmacija*, podijeljen je, s prikazanim crnim orlom nad kojim je zlatna krana na gornjem crvenom polju, a na donjem srebrnom crni lav koji drži sablju; šljem mu je okrunjen s uzdignutim lavom na ukrasnom cimaru; https://www.armoriale.it/wiki/RIET_-_fami

Sljedeću testamentarnu odredbu takođe čini priznanje duga *Marc'Antonija Ferra*, koji izjavljuje da je dužnik svojeg šuraka Rada Naletića (*Naletich*), ali da ne zna koliko dug iznosi, te želi da se isplati koliko povjerilac kaže po svojoj savjesti. Možda bi se u porodici iz koje je poticala *Marc'Antoniova* žena mogla prepoznati porodica *Boxi* (Boži), kako se navodi u *Anallima* Krsta Ivanovića (*le casate antiche di popolari*).³²

Kao povjerilac, međutim, *Ferro* je trebalo da dobije od žene Marina Orza s Lopuda (*d'Isola di Mezo*) dva i po talira za jedan star žita, koje je želio da se naplate. Takođe, trebalo je da primi od žene Nikole Zurovića (*Surovich*) jedan talir, koliko i od Nikole Radeljića.

Radelići i Radalji su takođe bili plemićki rodovi u Budvi; porijeklo se prvima vezuje za Bjelopavliće, a drugima za Grbalj.³³ Gospodina *Marina Radeğlich*a je zajedno sa g. Stjepanom Bubićem preporučio 22. aprila 1531. kao oratora Budve mletačkom duždu *Andrei Grittiju* budvanski načelnik i kapetan *Girolamo Celso*.³⁴ Budvanin Marin Radeljić je s proljeća 1535. ukr-

cao neku pšenicu u Albaniji Dubrovčaninu Franu Nik. Boljojeviću, s tim da se iskrca u Dalmaciji, Istri ili Veneciji; prema zapisu od 10. juna 1535. spor oko isplate vozarine riješili su izabrani presuditelji u Dubrovniku (Hrabak 1988: 92). U Dubrovniku je 1578. g. registrovan skirac „Santa Maria delle Gratie“ kap. Krista Radelje iz Budve, koji je u dubrovačkoj luci ukrcao 2.382 komada koža i prevezao ih u Veneciju. U tom poslu su učestvovali jevrejski trgovci iz Skoplja i dubrovački trgovci Marin Mencetić, Ago Pucić, Brnje Jelić i drugi (Luetić 1985: 54). *Zuanne Radeğlich*, koji je plovio blizu Boke, i njegov sin *Stefano*, bilježe se 1602. g., prilikom eskalacije neprijateljstava između Peraštana i Budvana.³⁵ Patrun fregate Ludovik Radalji je 19. januara 1606. dovezio i prodavao arbanaško žito kotorskoj komori, te preko pravnog zastupnika primao cijenu (Hrabak 1988: 124). U odluci koja je bila u vezi sa stavom Malog vijeća budvanske komune od 1. jula 1609, a odnosila se na barskog nadbiskupa *Bizzija*, pominje se da je potvrđuje i *Karlo Radelić*, koji je bio jedan od vijećnika (Bizzi 1985: 105). Međutim, u vezi s tim na drugom

glie_italiane_-_B (posjećeno 25. 1. 2023); *Héraldique: base de données; Belglava*; https://www.euraldic.com/ lasu/bl/bl_b_el.html (posjećeno 25. 1. 2025).

³² *Uniti con li medesimi e in bene e male* (Vučković 1965: 640).

³³ *Le casate nobili di Budua*; „21. Radelich da Bielopavlich [...] 32. Radagli da Zuppa“; „Radelić iz Bjelopavlića“ i „Radalji iz Grblja“ (Vučković 1965: 635; *Ljetopis Budve*. <https://www.montenegroina.net/> [posjećeno 18. 12. 2023]). *SIGNOR LUCA RADALI NOBILE DI BUDVA* oženio se Anom, koja je *figliola del Sign. Christoforo Ferrara da Perasto*. Nakon Lukine smrti, ona *passo à secondi Voti con il Sign. Triffon Pasquali Nobile Cattarino*. Peraštanka iz građanske porodice koja je bila udata za plemića iz Budve, poslije njegove smrti udala se za pripadnika kotorskog plemstva (Gogić 2020: 157–158).

³⁴ *Epistolae*, 158.

³⁵ „Havendo ritrovato da poi a Zuanne Radeğlich nelle acque vicine alle bocche di Cattaro gli hanno fatto certo insulto, senza che habbi colpa della questione successa tra li prenominati. Da ciò mosso Stefano, figliolo de suddetto Zuanne Radeğlich s'ha resentito contra Lorenzo d'Andrea del predetto luoco di Perasto, che a caso era capitato in questo porto et lo ferrò in una mano. Dalle quali cause di disparere et inimicie, considernado l'illustrissimo signor Antonio Grimani, Proveditor di Cattaro, con me anchora il fine di molti inconvenienti et disturbi che potrebbero nassere tra l'habitanti dell'un et l'altro luoco [...]“ Pietro Zorzi, potestat Budve tako izvještava, 16. aprila 1602. Dispaccio del 16/4/1602, *AS Venezia, Senato, Dispacci, Dalmazia*, b. 1, trascrizione di Tiziana Aramonte. <http://www.statodamar.it/mare.php?ly=6&ar=4&rt=74&re=4482&ds=615&sid=> (posjećeno 16. 2. 2023).

mjestu se navodi: *Ego Georgius Radelichius Actor* (Farlati & Coleti MDCC-CXVII: 113). *Signor Francesco* (Frano) *Radagli* iz Budve 2. septembra 1669. služio je na bračkoj galiji (*gallera Brazzana*) u mletačkoj mornarici; galija je navedenog dana bila u Kotoru (Mažibradić 2015: 186). Budvanin Matija Radoli je 26. februara 1680. pokopan u Veneciji, na trošak blagajne bratovštine Sv. Đorđa i Tripuna (Čoralić 2021: 435).

U završnom dijelu svoje oporuke Budvanin *Marc'Antonio* kazuje da u kasi, koja se nalazi na njegovoj barci u Dubrovniku, ima 54 talira, koji pripadaju Marku Markoviću, pomenutom testamentarnom epitropu. Markoviću je pripadalo žito vrijednosti 159 talira, koje se takođe nalazilo na barci.³⁶ Na njoj su ostale i dvije skjavine, crvena i bijela, kao i sama kasa.³⁷ *Ferrov* testament se završava uobičajenom notarskom formulacijom o nepovredivosti izjave posljednje volje svjedocanstvima drugih.

CHRISTOPHORO BARUNOVICH DE BUDUA (CHRISTOPHORUS BARONUS)

Testament Kristofora Barunovića iz Budve sastavljen je 8. juna 1607, a pohranjen u dubrovačkom javnom notarijatu, gdje su se čuvali i ostali takvi

³⁶ Trgovačke barke u XIV stoljeću u Dubrovniku, koje su plovile do Italije i Peloponeza, imale su po oko šest mornara, do deset vesala, prevozile su 80–200 stara žita i bile duge do osam sežanja (16,4 metara). Čak su i manje barke godišnje zarađivale 30–40% svoje vrijednosti (Vinaver 1960: 66–67).

³⁷ Što se tiče robe u trgovačkom prometu iz Budve i daljeg zaleđa, koje je bilo pod osmanskim vlašću, na italijansku obalu, konkretno Ankonu, sredinom XVI stoljeća izvoženi su kordovan i ovčije kože, vosak, vuna i tepisi. Ankonski *Quarto* za 5. jun 1562. navodi brigantin s teretom sira pomorskog preduzetnika *Nicola de Michele da Budua* (Fabijanec 2009: 230, 242).

dokumenti – objavljen je 26. juna iste godine.³⁸ Tome su činu bili prisutni svjedoci *Dominus Nicolaus Viti de Goze Judex*,³⁹ poznati filozof, i kao svjedok *Ser Achilles Pozza Cancellarius*.⁴⁰

Slijedi sadržaj Kristoforovog testamenta, koji je, kao i *Marc'Antonio Ferro*, poticao iz ugledne budvanske porodice,⁴¹ i koji je preminuo u Dubrovni-

³⁸ HR-DADU, TN, sv. 53, ff. 83r–84v (8. VI 1607. – 26. VI 1607).

³⁹ Nikola Gozze, Vitkov, s nadimkom Vitković (oko 1549. – 24. januar 1610), sin kneza Vitka (Vida) Gozze (oko 1507. – 1591) i Marije Gondule (rođene oko 1510), filozof, od 1589. do 1609. g. sedam puta je bio dubrovački knez. Filozofova žena (od oko 1575) bila je književnica Marija Ivanova Gondula, Gondola (rođena oko 1557). Njihov sin je Vido. U vrijeme Velike zavjere živjela je casata ovoga filozofa i podržavala zavjerenički Bobaljevićev klan. Casata je izumrla 6. aprila 1667, kada je u potresu poginuo Nikolin unuk Ivan Vidov (oko 1611. – 1667), koji je osam puta bio dubrovački knez (Vekarić 2012: 121, 122–123; Vekarić 2017: 151). Biografija Nikole Vitkova predstavljena je u: Vekarić 2014: 325–333.

⁴⁰ *Ahil Pozza*, rođen oko 1580. godine, *benemeritus*, kancelar, pominje se 1612. kao poklisar, koji je poslan da se potuži „pred carskijem komesarom u Senju“. Dubrovačke *Litterae et commissiones Ponentis* 1613. g. za Rijeku i Senj navode *Commissione a ser Achille Pozza cancelliere destinato per Fiume o Segna al signor Generale di Croatia, et ai signori commissari della Maestà Cesarea, e dal Serenissimo di Graz*. Smatra se pučaninom s prezimenom *Poça* koji je možda bio vlasteoskog porijekla. Njegova žena bila je Kata, kći Petra Bičića, iz antuninske porodice, rođena oko 1605, poginula u dubrovačkom potresu 6. aprila 1667. (Vekarić 2017: 233; Foretić 1982: 414).

⁴¹ Porodica *Baron* je navedena u spisku starih građanskih casata (*le casate antiche popolari*) – iz kojih su izostavljene porodice časnih predaka koje su takođe bile dobri patrioti (Vučković 1965: 640).

ku. Budvanin Kristofor je testament dao sastaviti 8. juna 1607. u Dubrovniku, u kući u kojoj je živio. Izjava njegove posljednje volje započinje invokacijom Boga, pri čemu je bio tjelesno bolestan, ali zdrav duhom i umom, prisjećajući se poznatog evanđeoskog citata *estote parati* o izvjesnosti sudnjeg, a neizvjesnosti posljednjeg ljudskog časa. Na osnovu toga je, kao vjernik i dobar hrišćanin, odlučio da sačini oporuku kojom će ujedno poništiti i staviti van snage bilo koji svoj raniji testament, kodicil ili zavještanje, koje je prije toga sastavio. Temeljem ove oporuke i jedino onoga što je u njoj sadržano imale su se izvršavati stvari određene oporučiteljevom voljom, koji je svoju dušu preporučio Stvoritelju.

Najprije je oporučno zavještao za desetine i prvine dva perpera dubrovačkoj prvostolnici Sv. Marije Velike, koliko su iznosile i svote legata namijenjene crkvama Sv. Vlaha i Gospe na Dančama.⁴² Nakon pominjanja dubrovačkih svetišta prisjetio se onih zavičajnih. Tako je odredio da poslije njegove smrti njegovo tijelo bude prenijeto u Budvu i sahranjeno u crkvi Sv. Ivana⁴³ (*nella chiesa di Santo Giovanni*),⁴⁴ gdje su sahranjeni njegovi ro-

ditelji i ostali rođaci.⁴⁵ Za ljubav Božju, a za svoju dušu, ostavio je zavještanje prema kojem će se u navedenoj crkvi Sv. Ivana napraviti jedan srebrni krst sa svilenim povezom (*con la bandiera di seta*),⁴⁶ sve u vrijednosti od 60 talira.

Budvi“, kada su u pitanju crteži glave i ruku, „koji su jedino vidljivi, dok je sav ostali dio prekriven oplatom od pozlaćenog srebra iz kasnijeg vremena“, „tvrdih konturnih linija, oštrih i suvih, ova ikona, vezivana za južnoitalijanski vizantijski smjer, rad je domaćeg majstora s kraja XIII vijeka“, i to „umjetničko djelo kotorske škole“. „Nju naime, veoma stara tradicija predstavlja kao da je slikana za budvansku crkvu *Santa Maria in punta*, osnovanu još 840. god., a tako je – ‘Beata Maria de Puncta’ – i nazvana u lokalnoj hronici.“ „Od vremena budvanskog biskupa Jakova II potiče prvi pisani pomen o njoj: ‘Haud longe a Buduae moenibus templum visitur pervetus, et antiqua religione augustum ac celebre, cui cognomen est a *Beata Maria de Puncta*, cujus effigies e proximo quodem loco acuminato, unde cognomentum invenit, illuc translata fuit, et in altari summo perhonorifice collocata.’“ Riječ je o zapisu Farlatija – Coletija, smještenom u kontekst opisa biskupovanja Baranina Jakova Dalmasa, a ne iz tog vremena (prim. S. M.): „Nedaleko od zidina Budve posjećuje se prastari hram, slavan i poznat po drevnoj vjeri, čiji je naziv po Blaženoj Mariji *de Puncta*, čija je slika tamo prenesena sa šiljastog mjesta u blizini mjesta po kojem je (hram) dobio ime; onamo je prenesena i s velikom čašću stavljena na vrh oltara“ (Mijović 1970: 270; Farlati & Coleti MDCCCXVII: 220).

⁴² Crkva i samostan Svete Marije od Milosti na Dančama zavjetno je svetište izvan gradskog jezgra Dubrovnika, koje je utemeljilo Vijeće umoljenih Dubrovačke republike, 5. decembra 1457, na prostoru nekadašnjeg karantina, kao izraz mjera preduzimanih protiv epidemije kuge. Mjesto molitve smještenih u lazaretu na Dančama tokom narednog vremena se ističe pobožnošću Gospi, te uz katedralu i crkvu Sv. Vlaha postaje vrlo darivano svetište.

⁴³ Po predanju, najstarija crkva u Budvi je crkva Sv. Ivana Krstitelja, zaštitnika grada, podignuta još u VII vijeku. Nova crkva *Sv. Jovana* gradila se, prema Krstu Ivanoviću, 1538. godine (Antonović 2003: 40).

⁴⁴ „Gospa budvanska, poprsna ikona Bogorodice sa Hristom u skutu (cca 90 x 90 cm) u župskoj crkvi Sv. Ivana u

⁴⁵ Ulcinjski i budvanski biskup Jakov *Dalmatius* 10. novembra 1537. određuje: „[...] illi Ecclesiae relinqui tribuque volumus, ubi corpus vita functi sepulturae traditur, videlicet Ædi cathedrali S. Joannis Baptistae, si forte in hujus coemeterio [...]“ (Farlati & Coleti MDCCCXVII: 221).

⁴⁶ Up.: „Sacra vero votiva in quacumque Ecclesia fieri possunt, salvo jure et indemnitatem Fratrum, tum Presbyterorum [...]“; „Sveti se zavjeti mogu

Budvanskoj crkvi Sv. Marije *della Ponta*⁴⁷ ostavio je svotu od 30 dukata, za koju odnosni poštovani oci franjevci treba da održe odgovarajući broj misa za dušu njegovog oca i mole Boga za njega. Još jedan legat, takođe od 30 dukata, ostavio je istoj crkvi (*alla medesima chiesa di Santa Maria della Ponta di Budua*), za koji tamošnji franjevci treba da održe toliko misa i da mole Boga za dušu njegove majke.⁴⁸

Barunović je zatim ostavio zavještaje da se da uobičajena milostinja za deset misa Sv. Grgura velečasnom svešteniku Damjanu Markoviću (*Damiano Marcovich*) iz Budve, da ih održi za njegovu dušu. Ovaj duhovnik, pripadnik ugledne budvanske porodice, naveden je 1586. godine povodom održavanja misa Sv. Grgura i u *Ferrovom* testamentu. Barunović je ostavio uobičajeni milodar (lemozinu) prečasnom svešteniku Nunciju Gardanu, za drugih deset gregorijanskih misa, koje će održati za njegovu dušu. Potom je obznanio da ima jednu fregatu koja se u momentu sastavljanja oporuke nalazila na Krku, tako

obavljati u svakoj crkvi, ne dovodeći u pitanje pravo i obeštećenje kako fratara tako sveštenika [...]“ (Farlati & Coletti MDCCCXVII: 221).

⁴⁷ „Crkva Sv. Marije u Budvi osnovana je 840. godine. Pominje se zatim 1166. i 1346. godine. U XVII vijeku crkvu opslužuju franjevci.“ Prethodno je pripadala benediktincima. Jednobrodna građevina s pravougaonom apsidom, postavljena u pravcu sjever-jug, vjerovatno zbog oblika terena, prošla je kroz više građevinskih faza. Najstariji dio crkve su južni dio naosa i apsida, s kraja XIII ili početka XIV vijeka, zasvođeni grublje građenim prelomljenim svodovima. U sjevernom zidu crkve očuvao se latinski natpis, kojim se obilježava njeno osvećenje, a koji se po obliku slova približno stavlja u drugu polovinu XIII vijeka. Vjerovatno u XVII v. dograđene su joj prostorije na istočnoj, sjevernoj i zapadnoj strani, iz kojeg je vremena vjerovatno i zvonik (Korać 1970: 187).

⁴⁸ HR-DADU, TN, sv. 53, fol. 83v.

da ostavlja, koliko bude trajalo, svaki put kada pomenuta fregata uspješno okonča svoj vijad, da se po takvom putovanju od njene zarade daju po dva dukata siromašnima, za ljubav Božju.

Sljedeći legati namijenjeni su njegovoj najbližoj rodbini. Marici, svojoj sestri, iz ljubavi prema njoj, ostavlja jedan zlatni prsten vrijednosti deset dukata i želi da joj se načini i preda odmah po njegovoj smrti. *Angelini* (*Anghelina*), svojoj drugoj sestri, iz ljubavi prema njoj, ostavlja pet dukata da joj se načini zlatni prsten. Mari, kćeri rečene Anđeline, zavješta prsten vrijednosti takođe pet dukata, kao i njenoj majci. A trima kćerima pomenute Mare, njegove sestričine, ostavlja (za) tri suknjice, vrijednosti šest dukata svaku.⁴⁹ Takođe, ostavlja Višici, kćerki Nikole Barunova (*Visciza figliola di Nicolò Barunovo*), neudatoj djevojci i rođaki, kada bude odlazila kod muža, ili se bude udavala, kao pripomoć za njenu udaju, svoj posjed koji čini cijeli vinograd koji se nalazi u mjestu zvanom *Garghieva* Rijeka u Budvi. Ime Višica moglo bi biti hipokoristik od imena Višeslava. Shodno transkripciji prezimena koje označava čovjeka višeg društvenog i imovnog statusa, riječ je o Kristoforovim rođacima koji su pripadali istoj porodici.⁵⁰

Svojoj dragoj i voljenoj supruzi Marici testator zavještava ostatak (*che detratto il remanente*) od svojih nepokretnih i pokretnih dobara, da bude gospodarica i gazdarica dok bude čuvala svoju udovičku postelju, tj. dok se ne preuda, i da joj niko s toga razloga ne pričini kakvu poteškoću, zato što je to njegova izričita volja.⁵¹ A u slu-

⁴⁹ HR-DADU, TN, sv. 53, fol. 84r.

⁵⁰ Up.: *Baron*, in senso di magnate o ministro; in senso di padrone, dominus; in senso di marito. *Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae, et civitatis et insulae Lesinae* (Ljubić 1882–1883: 610).

⁵¹ Budvanski statut u 145. poglavlju predviđa i obaveze u odnosu na posjedovanje udovičke postelje, kako u pogledu obavljanja radova i prodaja

čaju da poslije Kristoforove smrti njegova udovica ode drugom mužu, ista Marica po ostaviteljevoj savjesti dobija 100 dukata i vinograd koji se nalazi u mjestu zvanom Spilice (*Spilize*), što sve može sa sobom odnijeti s drugom udajom, i činiti i postupati s time kao s vlastitom stvari. U odnosu na ovaj lokalitet značajno je pomenuti da se u bilježnici kanonika Petra Markovića iz 1708. godine, u katastru dobara crkve Sv. Ivana Krstitelja, navode *Podspilice* (Bujuklić 2014: 42).

Ono što je određeno Kristoforovo supruzi Marici ima joj pripasti preko njenog miraza, koji će joj se vratiti, i on u tom slučaju želi da sva njegova dobra, kako nepokretna, tako i pokretna, pripadnu Crkvi Budvanske biskupije (*siano della chiesa del Vescovato di Budua*), kojoj pomenuta dobra ostavlja za ljubav Božju i ako njegova žena bude ušćuvala udovičku postelju, a dok živi kao udovica da je njihova plodouživateljka.

Prema Budvanskom statutu, udovica je imala obavezu dati vinograde na primjereno obrađivanje, popravljati kuću i čuvati druge stvari kao da su njene vlastite, te nije smjela prodavati pokretne stvari i nepokretnosti u roku od godine dana, pod prijetnjom njihovog gubitka. Ukoliko se dokaže da je to činila, imovina se predavala onima kojima je trebala pripasti po-

u vezi sa imovinom u roku od godinu dana, tako i nakon toga roka, u odnosu na obilježavanje godišnjica smrti bračnog druga: „*Cap. CXLV. de posseder il letto vidual. Ordinemo, che ciascun homo o femina, che volesse posseder il letto dopa la morte di sua moglie o de suo marito, lo possa posseder, et lavorar ben le vigne, et conciar le case, et custodir tutte le altre cose, come se fossero sue proprie cose. Et se per un'anno non lavorasse ben le vigne d'ogni opera [...] perda tutte quelle cose, [...]; et fin che possede il letto, sia tenuta o tenuto de far un pranzo ogn'anno, ove giace il morto o la morta; [...]*“ (*Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae, et civitatis et insulae Lesinae*, 33).

što je u potpunosti izvršen testament umrlog. Nešto prije, ili u godini sastavljanja Barunovićevo testament, u Budvi je umro barski nadbiskup, Toma Orsini (Medvidović), doktor teologije sa Sorbone, franjevac opservant dubrovačke provincije rodom iz Orahova Dola u Popovu u Hercegovini, koji je 1606. g. rezidirao u Budvi („*Buduae domum sibi sedemque delegit*“).⁵² Od 1608. g. barski nadbiskup i upravitelj Budvanske biskupije bio je Rabljanin *Marin Bizzi*. Budvanskom građaninu i svešteniku Franu iz porodice *Cruta* pojedina je dobra, vinograde i maslinjake, koje su *Christophorus Baronus* i *Christina Stanjević* nekad testamentarno ostavili katedrali u Budvi, kada su joj prokuratoristi iste priložili, barski nadbiskup *Bizzi*, dok je bio u Rimu, ovlašćenjem dao da ih drži, i da, koliko bude smatrao prikladnim, u njima plodouživa, kao što je vidljivo iz njegovih pisama koja mu je dao u Rimu 5. februara 1620. godine.⁵³

⁵² Toma Medvidović (Medvjedović, Baštić, Bastich, *Ursinus*) iz Popova postao je barski nadbiskup 17. februara 1599. (*pallium* mu je dodijeljen 18. avgusta te godine); generalni vikar u Baru 1605. godine bio mu je Marko *Giorgia* (Farlati & Coleti MDCCCXVII: 107, 109) („*E vivis excessit anno 1607.*“) (Marković 2006: 359).

⁵³ „[...] bona quaedam, vineas & oliveta, quæ Christophorus Baronus & Christina Stagnevichia Ædi Cathedrali Buduensi olim legaverant, cum Procuratores ejusdem Ædis contulissent, Marinus Bizzius Archiepiscopus Antibarensis, dum erat Romæ, Francisco ea retinendi potestatem fecit, iisque, quoad videret, fruenti, ut constat ex ejus literis ad eundem datis *Romæ die 5. mensis Februarii 1620.*“ Poslije 20 godina, 10. septembra 1640, papa Urban VIII je imenovao Frana Krutu biskupom Skadra, te je s tom dužnošću spojio brigu vikarijata Budvanske crkve. „*Annos quinque vigilantissime præfuit, & vita functus in Æde Cathedrali Buduensi sepulturæ obtinuit*“ (Farlati & Coleti MDCCCXVII: 327).

Barunović je, nadalje, ostavio Živi, kćeri Domenika Bjelana, legat za suknjicu vrijednosti šest dukata, iznosa istovjetnog onima namijenjenim prethodno navedenim rođakama. Nasljednicima *Mattea Fuoca* iz Barija u Apuliji ostavio je sedam i po dukata jer se po svojoj savjesti sjeća da je toliko trebalo vratiti *Matteu* kao ostatak duga za barku. Navedeno zavještanje ukazuje na upućenost budvanskih pomorskih trgovaca na susjednu prekomorsku, apulijsku obalu. Zatim je zavještalac obznanio da treba vratiti botegi koja se nalazi na Rijaltu u Veneciji i ima oznaku *di Ragusa*⁵⁴ (?) 15 lira malih, kazavši da želi da se odmah isplate.

Svojem univerzalnom nasljedniku Kristofor je zavještao ostatak nepokretnih i pokretnih dobara, određujući da je to Crkva, odnosno Budvanska biskupija, pod uslovima kako su prethodno navedeni. Shodno raspolaganju nadbiskupa *Bizzija* iz 1620, njegova želja je ispoštovana. Za izvršitelja, odnosno epitropa izjave posljednje volje iskazane testamentom, Barunović je odredio svojeg kuma Marka *Bellafusu* (*Marco Balafuscia*)⁵⁵ iz Budve.

⁵⁴ Ne može se isključiti da kao oznaka botege nije figurirao neki djevojački lik: „di Rag.a“.

⁵⁵ Budvansku casatu *Belafusa* – *Nobile di Scuttari*, agregiranu u plemstvo Budve, navodi u *Annali di Budua* 1650. godine *Don Christophoro Ivanovich nobile canonico e publico precettore d'essa città di Budua* (Vučković 1965: 650). Up. opasku o porijeklu u vezi sa komentarom povelje Ratačkoj opatiji, prema kojem je italijanska verzija vrlo iskrivljena (datirana 1310, 15. marta), što Farlati koristi da kaže da mu je predao Marco Antonio Bellafusa, „patricij nekad skadarski, sada budvanski“: „Versione italica valde depravata (datum 1310. 15. martii), quam sibi 'a Marco Antonio Bellafusa patricio olim Scodrensi nunc Buduensi' traditam esse narrat, usus est Farlatus“. *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, collegerunt et digesserunt Ludovicus de Thallóczy, Constantinus Jireček et Emilianus de

Marko *Balafuscia* je bio ljekar u Budvi koji je preminuo 1610. godine, i otac kasnijeg budvanskog hirurga Rinalda *Belafave*. Markovim radom budvanska je komuna bila zadovoljna, a on je, prateći opštu situaciju, liječio i narod koji nije bio pod mletačkim suverenitetom i koji je tražio njegove usluge, što je doprinosilo mirnom življenju na granici,⁵⁶ pa je istu službu nastojala ishodovati i njegovom sinu s mjesečnom platom od 27 malih lira. Rinaldo *Belafava* je 1627. godine po izboru Velikog vijeća Budve (*conseiglio di Budua*) trebalo da bude potvrđen u obavljanju javne dužnosti hirurga (*ceroico col salario publico*) (*Srednjovjekovni statut Budve* 1988: 165). Tu je dužnost počeo obavljati znatno ranije, naslijedivši upravo oca, pokojnog Marka; „In molti casi queste richieste venivano inoltrate a Venezia con sensibile ritardo: Rinaldo quondam Marco Belafava fu eletto *ciriuico* di Budua nell'ottobre del 1610 succedendo al padre defunto (Castellani 2011/2012: 69; ASV, Risposte di fuori, fol. 379, 29/11/1626). La nomina venne fatta dal provveditore generale Marc' Antonio Venier su istanza della comunità, evidentemente soddisfatta dell'operato del Belafava padre, mantenendo lo stesso salario del genitore di 27 lire *de' piccoli* al mese.“⁵⁷ Značajnu druš-

Sufflay, vol. I. (Annos 344–1343 tabulamque geographicam continens), Vindobonae, MCMXIII, 161.

⁵⁶ Građani Budve optuživali su 1577/1578. g. Baranina Nikolu *Stanizu*, trgovca konjima i žitaricama, i mletačkog obavještajca, da je iskoristio povlašćenu vezu s Turcima, zastrašujući sve koji žele da trguju žitom u tom gradu; optuživan je da se odrekao vjere i svjesno prodao snahu kadiji. Jedan od svjedoka, ljekar (*medico*) Bellafusa iz Budve, koji je odlazio da liječi bolesnike na tursko područje, prikupljao je podatke o *Stanizi*. Trgovac se branio iznoseći u svoju korist iskaze katoličkih i pravoslavničkih žitelja Spiča, a mletačko Vijeće deseterice je tražilo presudu od kotorskog rektora (Romio 2019/2020: 62–63).

⁵⁷ „Pur apparendo quasi una formalità la presentazione di questa supplica,

tvenu ulogu imao je i kapetan *Marco Belafusa* iz Budve, *confidente publico*, koji je 12. juna 1676, stupivši na galiju kapetana *Golfa Alvissea Foscarija* (čijom je oružanom stražom komandovao *Andrija Becich*), obavještavao tog zapovjednika o najavljenom ulasku u Jadran galijica iz Lepanta, Santa Maure, Tunisa i Bizerte, kojima su, radi navođenja, u susret pošli Turci iz Herceg Novog (*Castel Nuovo*).⁵⁸ Da je porodična tradicija nastavljena, svjedoči činjenica da se u Budvi oko 1684. godine nalazio vojni hirurg *Nikola Delafus* (Milošević 2003: 259). *Fusta* Paštrovića *Mirka Rafailovića*, skupa sa *felukom* Budvanina *Nikole Belafuze* pratila je po nalogu mletačkih vlasti 1684. g. kretanje ulcinjskih gusarskih brodova (Zloković 1959: 88). Međutim, kapetan i vlasnik feluke *Nikola* bio je iste godine i optužen za zloupotrebu datih ovlašćenja gonjenja pljačkaških brodova (Zloković 1964: 173–174). U drugoj polovini XVIII vijeka aktivan je bio *capitan Nikola Belafusa*.⁵⁹ U vrijeme

pripreme pisanja sedmog toma *Farlatijevog* i *Coletijevog* djela *Illyrici sacri* živio je budvanski patricij *Marco Antonio*, a *Bellafusa* istog imena se bilježi 29. januara 1729, kada potestat *Budve Antonio Venier* izvještava vlasti u Veneciji o građanskim nemirima i podstrekačima okupljanja (*trasportarono arbitrariamente la scandalosa conuenticola in questa Chiesa Cattedrale*), među kojima se i on nalazio.⁶⁰ Pripadnici porodice *Bellafusa* bilježe se i kasnije u XIX stoljeću.⁶¹

Uz hvalu Bogu, razmatrani *Barunovićev* testament završava uobičajenom notarskom formulacijom o nje-

672, 673, 674, 675)“ (Čoralić i Markulin 2018: 410).

⁶⁰ Up.: „alterius exemplis e suis mss. tradidit nobis Marcus Antonius Bellafusa patricius olim Scodrensis nunc Buduensis“ (Farlati & Coleti MDCCCXVII: 57; *Epistolae*, 148).

⁶¹ „Bellafusa, plemićka obitelj. Pripadala je plemstvu u Budvi, a prema C. G. F. Heyeru bila je podrijetlom iz Kotora. Većina članova obitelji posvetila se vojničkom pozivu. Tako je *Frane*, sin *Marka Antuna*, postigao čin generala u mletačkoj vojsci (nakon 1773). Njegov mlađi brat *Petar*, koji je od 1763. do 1765. bio kapetan na području Omiša, zapovijedao je od 1781. do 1783. sanitetskim kordonom koji je štutio obalno područje od zaraznih bolesti koje su u to vrijeme harale u Poljicama. Od 1794. do 1797. bio je zapovjednik garnizona u Sinju (s činom pukovnika od 1794). *Petrov sin Marko Antun* (1751–1824) stekao je čin kapetana prije 1797. Za prve austrijske vladavine (1797–1806) živio je u Zadru, a za francuske vladavine u Dalmaciji (1806–1813) bio je lučki kapetan (sindik) u Zadru. Nakon što su ga austrijske vlasti umirovile, odlazi u Veneciju, a 1817. vraća se u Zadar i do kraja života upravlja imanjem u okolici grada, po njemu nazvanim *Bellafusa* [...]“. Ante *Usmiani*, „*Bellafusa*“, (1983), *Hrvatski biografski leksikon*. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1652> (posjećeno 1. 8. 2023). Budvanin *Nikola Belafusa* bio je 1848. g. *patrun* *bracere Vera Marietta* (Zloković 1964: 180).

Rinaldo Belafava decise di aggiungere che, poiché le prestazioni sue e di suo padre erano state molto richieste anche dalle popolazioni turche circostanti, ciò aveva contribuito a rendere pacifici quei confini. Probabilmente, sottolineò questo particolare punto anche per giustificare il ritardo di 16 anni nel sottoporre all'attenzione della Serenissima Signoria la richiesta di conferma nel proprio incarico“ (Castellani 2011/2012: 69).

⁵⁸ *Bellafusa* je 29. maja 1676. iz Budve obavještavao i o turskoj fusti potopljenoj nadomak Paštrovića te galijicama *de' corsari barbareschi* koje su namjeravale ploviti prema Lovranu, *terra vicin a Fiume* (*Alvisse Foscari Capitano in Golfo 1676–1678, Capitano Estraordinario delle Galeazze 1690–1692, Dispacci*, A cura di Fausto Sartori, Venezia, 2009: 19, 20, 21, 24).

⁵⁹ „Zadar, 28. VII. 1766; Venecija, 31. XII. 1766; Venecija, 30. VI. 1767; Venecija, 30. VI. 1768; Vicenza, 30. VII. 1770; Vicenza, 19. XI. 1770; Treviso, 12. VII. 1771; Treviso, 8. VIII. 1771; Venecija, 29. IX. 1771; Treviso, 29. III. 1772; Treviso, 30. V. 1772; Treviso, 30. III. 1773) (ASVE, Inquisitori... pubblici ruoli, b.

govoj nepovredivosti drugim svjedočanstvima.⁶²

ZAKLJUČAK

Na osnovu testamenata dvojice pripadnika višeg društvenog staleža u Budvi s kraja XVI i početka XVII stoljeća saznaje se više o krajnjoj komuni onovremenih mletačkih istočnojadranskih stečevina i o životu njenih stanovnika. *Marc'Antonio Ferro* bio je osuđen u grupi Budvana (*homines de Budua*) odlukom dubrovačkog Senata od 13. novembra 1586. U odluci se ne navodi razlog, niti se imenuje iko iz te skupine ljudi. Jedini je među njima *Ferro* dao sastaviti testament. Shodno obliku izrečene kazne, moglo bi se pretpostaviti da su on i njegovi sugrađani uhvaćeni zbog gusarenja. Trebalo je da osuđeni Budvani iste noći budu ubijeni u utvrdi Sv. Ivana, a njihova tijela obješena na isto utvrđenje. Smrtna kazna nad *Ferrom* je najvjerojatnije i izvršena u Dubrovniku.⁶³ Kroz razmotrenu izjavu posljednje volje *Marc'Antonija* ostvaruje se uvid i u trgovačke operacije i pomorske poduhvate koje su Budvani preduzimali u vrijeme kad je njihov grad postao najistureniji mletački obavještajni punkt na Jadranu. Takve su djelatnosti bile na tragu njihovih ranijih angažovanja, posebno u vremenima suprotstavljenih geopolitičkih interesa na južnom dijelu istočnog Jadrana. Gusarenje Budvana bilježi se još u proljeće 1359. godine, kada je jedna budvanska lađa isplovila i na otvorenom moru napala dubrovački trgovački brod; Veliko vijeće je 2. jula 1359. glasalo da se gusarima iz Budve iskopaju oči zbog nedjela nanesenih Dubrovčanima. Odluka je sprovedena 14. jula, ali je već narednog mjeseca izvršen novi napad na dubrovačke trgovce, o čemu je obaviješten i mletački

Senat. Dubrovački poklisar je kazao da Budvu kao gusarsko gnijezdo treba uništiti, kako bi se obezbijedila pomorska trgovina.⁶⁴ Izjava posljednje volje Kristofora Barunovića iz 1607. godine takođe je sagledana iz različitih perspektiva i pruža unekoliko drugačiju sliku višeg društvenog staleža, iako nije odraz materijalnih mogućnosti najbogatijih Budvana toga vremena. Barunović je posjedovao fregatu i bavio se pomorskoplovidbenom djelatnošću, koja je na Jadranu obuhvatala venecijanski Rijalto i Krk na sjeveru, te Apuliju na jugu, i u tim koordinatama ogleda se dinamika njegovih trgovačkih poduhvata, a posredno i pregnuća cijele profesionalne grupacije kojoj je pripadao. Njegove društvene veze, prije svega preko rodbine i kumstva, ali i crkvenih osoba, ukazuju na obilježja svakodnevnog života višeg društvenog staleža, dok nabožni legati iscrtaavaju obrise ključnih crkvenih institucija matične komune. Testamentarne odredbe otkrivaju imovinski status i pominjanjem nekretnina, odnosno zemljišnih parcela kultivisanih vinovom lozom na određenim mikrotoponimima na području budvanske okoline, s kojih su svakako ubirani plodovi. Kako se vidi iz punomoćja barskog nadbiskupa *Marina Bizzija*, njih će od 1620. godine uživati budvanski sveštenik i vikar Frano Kruta.

Konačno, slika ranonovovjekovnih Budvana, posredno i djelimično rasvijetljena analiziranim testamentima, ukazuje na tendenciju uzidizanja rodova i porodica višeg društvenog staleža strateški izuzetno značajne mletačke komune, koji će upravo narednih decenija stremiti svojoj punoj afirmaciji. Istraživanje posredstvom analize arhivske građe vezane za Budvu doprinos je poznavanju i boljem razumijevanju urbane istorije njenih i dalje nedovoljno istraženih razdoblja društvenog života.

⁶² HR-DADU, TN, sv. 53, fol. 84r.

⁶³ Zahvaljujem akademkinji Nelli Lonzi na ustupanju snimaka *Ferrovog* i *Brunovichevog* testamenta i kolaciji njihove transkripcije, na uvidu u senatsku odluku i odnosnim sugestijama. Među *Ispravama i aktima 16. stoljeća* (HR-DADU) ovog procesa nema.

⁶⁴ Početkom aprila 1360. dubrovačko Veliko vijeće odlučuje da se izaberu trojica predstavnika koji će se zadužiti za staranje o sprečavanju gusarskih napada iz Budve, ili od drugih neprijatelja (Premović 2020: 627, 636).

Testamenti Marc' Antonij Ferra de Budua.
M. 2. 10000vi Ind. no. xuy. die vero 20o Nobris. Sagusij. 1586.
est Testamentu' g. Marc' Antonij Ferra de Budua restitū
in Notaria publica civitatis eiusdem. ubi datus legitur ser
vandam inter alia Testamenta Vincentij ex consuetudine ci
uitatis, cui Testam^o erant ascripti Testes, scilicet Bon
ciosa Pudeo, et Lucas Primi Testis. cuius Testamenti tenor
sequit' 102
In Consi' Noie Amen. Ego ab eius Nativitate 1580. die 13.
Nobris. Sagusij. alle porte della prigione. Pietro Lombardi
io Marc' Antonio Ferra da Budua di gatta santa santa
di No' S^{re} estote garati quia nescitis diem, neq. horam, ve
rificata veramente in me, il quale credendo ancora di vi
vere per qualche tempo in questa mia eta' inutile, malgra
giocarmi la morte repentina, et conuenendomi morir se
giustitia, ne volendo lassare le mie cose et beni inordinat
so voluto far questo mio ultimo Testam^o per diuinitate
il quale sia a laude di Dio, et alla salute dell'anima mia
la quale piaccia a Sua Divina M^{te} locare la li' sua da
ti, et armar me di uine babilena. In prima lasso 100
decime et primicie a Sta Maria scap^{ta} de Sta Maria. Et de
te alle Sanse g^o de Sta Di. Et de tutto quello che mi sono
stabile, quia malitia lasso et intendo me, intendo il
rede la mia madre. Et de tutto quello che ho in me
in morte liberamente. Jan lasso de se mano mia non
celebrare le meze. Et farono le quali sopra scritte

pre Damiano Marcovici di Budua. Item l'apò che per anima
 di mio Padre siano celebrate dal detto Brete se para di detto
 mese. Item l'apò che per anima di mia Consorte siano cele-
 brate da detto Brete altri se para di detto mese. Item l'apò
 che per anima di mio figlio siano celebrate come di sopra
 se para di detto mese. Epitrogo di questo mio Testam-
 to Marcovici di Budua al quale raccomando l'an-
 ima mia, e gli intanco la coscienza. Item l'apò a' Dime-
 trio mio compare Talamo sei, o cinque, come lui dirà sopra
 la sua coscienza. Item l'apò a' Diana Consorte di Nicola
 Bataglia quello che lei dirà sopra la sua coscienza. Item
 sono debitore al mio cognato Rado Staltes, mano se gno-
 scer voglio che gli si paghi tutto dirà sopra la sua con-
 scienza. Item debbo avere dalla moglie di Marino o
 d'Isola di mezzo per un saro di grano Tat due emere
 li quali voglio che si ricevano. Item debbo avere dalla
 moglie di Nicola Sumovic Tat uno, da Nicolo Staltes
 Talamo uno. Item dichiaro che si trovano in mia casa
 qui in barca Tat cinquanta quattro, li quali sono di
 Marco Marcovici Tat ancora del grano sino la soma di Tat
 cento cinquanta nove, li quali sono suoi. Item ho in barca
 due sennavine una rossa e l'altra bianca, et una cassa
 di foca Tat se para di detto mese.

Testamentum Marci Antonii Ferri de Budua

M.D.LXXXVI. Indictione XIV. Die vero XX novembris, Ragusii. Hoc est testamentum quondam Marci Antonii Ferri de Budua, repertum in Notaria publica civitatis eiusdem, ubi datum fuerat servandum inter alia Testamenta Viventium ex consuetudine civitatis, qui testamento erant ascripti testes Ser Marinus Binciola Judex, et Lucas Primi testis. Cuius testamenti tenor sequitur, videlicet:

In Christi Nomine, Amen. Anno ab eis Nativitate 1586. Die 13 Novembris, Ragusii, alle Porte della Prigione.

Ricordandomi io Marc' Antonio Ferro da Budua di quella santa parola di Nostro Signore *estote parati quia nescitis diem, neque horam*, verificata veramente in me, il quale credendo ancora di vivere per qualche tempo in questa mia età virile, ma sopraggiuntami la morte, repentina, et convenendomi morir per giustitia, ne volendo lassar le mie cose e beni inordinati ho voluto far questo mio ultimo testamento, sano di mente il quale sia a laude di Dio, et alla salute dell'anima mia la quale piaccia à sua Divina Maestà locare tra li suoi beati, et amar me' di viva pazienza.

Inprima, lasso per decime et primitie a Santa Maria Maggiore di Ragusa grossi tre et alle Danze grossi tre. Di tutti gli altri li miei beni, tanto stabili quanto mobili, lasso et instituisco mio universal herede la mia madre, che possa di essi disporre in vita et in morte liberamente. Item lasso che per anima mia siano celebrate le messe di Santo Gregorio le quali debba celebrar /f. 86/ pre Damiano Marcouv de Budua. Item lasso che per anima di mio Padre siano celebrate dal detto Prete tre para di dette messe. Item lasso che per anima di mia Consorte siano celebrate da detto Prete altri tre para di dette messe. Item lasso che per anima di mio fratello siano celebrate come di sopra tre para di dette messe.

Epitropo di questo mio testamento lasso Marco Marcovich di Budua, al quale raccomando l'anima mia, e gli incarico la coscienza.

Item lasso à Dimitrio mio compare talari sei, o cinque, come lui dirà sopra la sua coscienza. Item lasso a Diana consorte di Nicola Batglava quel che lei dira sopra la sua coscienza. Item sono debitore al mio cognato Rado Naletich, ma non so quanto, però voglio che li si paghi quanto dirà sopra la sua coscienza.

Item debo havere dalla moglie di Marino Orza d'Isola di Mezo per un staro di grano talari dui e mezo, li quali voglio che si riscotano. Item debo havere dalla moglie di Nicolo Surovich talaro uno, da Nicolo Radeglich talaro uno.

Item dichiaro che si trovano in mia cassa qui in barca talari cinquanta quattro, li quali sono di Marco Marcovich, et ancora del grano sino la somma di talari cento cinquanta nove, li quali sono suoi. Item ho in barca due schiavine, una rossa e l'altra bianca, et una cassa.

Hot autem testamentum, etc.

Prilog 2. Testament Kristofora Barunovića iz Budve od 8/26. juna 1607.
(Državni arhiv u Dubrovniku: HR-DADU, TN sv. 53, ff. 83r-84v)

Test^o (Christophoro Barunovicis. — 83 87.

1607. die quinquagesima secunda xxvi Junij Raguzij. Hoc est Test^o Christophori
Barunovicis, Regiarum pro publica Notaria eiusdem civitatis, ubi videri alia
venerunt habent^{ur} consecutione huiusmodi datum fuerat ad observandum, cui quatuor
testam^{to} erant ascripti: 1. Nikolaus vicij de fide Judex, et 2. Krieger de la Cane, testis
cuius testam^{to}: tenor talis est v^o —

Die viij^a del mesedi Augusti anno d^o die quatuordecima prima della stessa d^o del
mese (Christoforo Barunovicis de Budua pro Raguzia —

Il Nome d^o Amen. Io (Christoforo Barunovicis de Budua, ritrovandomi infermo del
corpo, ma per la Dio gratia sano della mente, et considerando qu^ota via teno il mio
de questa all' altra vita, et quanto incerto l'horama, non volendo di meno del felice
cor mio Gesù, de cui amant^o si tal cosa dicendo alioce perati, e qual de ogni velle
letico e fedele, e buon d^ont^o si deliberato di far il mio ult^o testam^{to} de i
col quale annullo, et cassa qualsivog^{li} altro mio testam^{to}, e sigillo di testam^{to} volent^o
de averlo e adietro fatto, e fatto, et voglio del poter volent^o essere per me
si mettano ad esser^one, et raccomandando l'anima al suo creatore, et volent^o
testis nel modo de segue v^o —

Io primo lasso per l' anime e sp^omi. alla chiesa di s^{ta} Maria Maggiore di questa città di Raguzia
chiesa pure di s^{ta} Brigida di qua, et alla Madonna delle Grazie altri s^{ta} Maria
per lasciar, de dogi de Testari morto, si debbia farer il mio corpo a Budua essere sepolto
nella chiesa di santo Spirito, dove si sono sepolto i miei maggiori —

Io lascio e com^o d^o d^o, et l' anima mia, la nella d^o chiesa di s^{ta} Maria di Budua, si debbia farer un
li argento con la bandiera di san, il tutto di valore di mille scudi —

Joan lascio due trece alla chiesa di Tallaria della Porta di Budua gli quali
quasi 200 fruz; debbono dire tante messe & scia di mio Padre, e pregare
Dio per me

Jo lascio altri due trece alla medesima chiesa di Tallaria della Porta di
Budua, & li quali quasi 200 fruz; debbono dire tante messe, e pregare Dio
per l'anima della mia madre

Jo lascio de' miei la solita elemosina & dieci messe gregoriane al P. Fr.
Dionisio Marconio di Budua, e de' miei & l'anima mia

Jo lascio al P. Fr. Nuntio Gardano la solita elemosina & altre dieci messe
gregoriane, e de' miei & l'anima mia

Jo dichiaro, che se una fregata, la qual adeho si ritrova a Veglia, solo latta
de' miei tanto durerà, ogni volta che la detta fregata tornerà a salvamento
in tutti i suoi viaggi, di maggio, in maggio, si diano de' miei qualunque due
centi a' poveri & amori di Dio, et questo proprio viaggio

Jo lascio a Marcelina mia sorella & l'amor de' Jole porto un anello d'oro, di
valua di dieci ducati, et uoglio che se la faccia fare, e da subito, se Jole sarà
morto

Jo lascio ad Angelina mia sorella & l'amor de' Jole porto altri due lingoi,
de' de' miei, se la faccia un anello d'oro, cioè de' miei istessi ducati, conque
ranno quelli delli quali si ha da fare l'anello

Jo lascio a Mara figlia della detta Angelina un altro anello de valore
quattro lingoi ducati

84 84

Ho lasciato alle tre figlie della detta Maria mia nipote una fidejussoria di un milia de scellini
 di valore di seij luca, e ogni qualora
 Ho lasciato a mia figlia di Nicolo Barinone mia legna donella quito sia da
 uadi a manto, e dei mantz prauito della sua mant ^{me la posses. mia}, da
 tutta nigra porta al luogo de si nomina prubua (argheua ricka
 Ho lasso alla mia cara, et amata consorte Masula, de dente il remanente di
 mia beni stabili, e mobili, sia ^{da} et patrona mentre uivera nel suo stato
 uiduale, et de uiano y tal causa gli dia alcun fidejussio, y de quella e mia
 espresca uolonta, et caso de andara ad altro manto dopo la morte mia, pral
 caso lasso alla detta Masula mia moglie y consuetudina due. (costo, e la nigra)
 porta praloro detto spili de, la quale, et i quali possa ser portare alle altre mede
 et far di quelli come discosa propria, et quello altre la mia dote, qual se li richi
 tuira, et pral caso uoglio, de tutti i miei beni, si stabili, come mobili uadua,
 et siano della dicesa del rescomato di Prubua, alla qual dicesa anche li detti beni lasso
 y amor de Dio, dopo la morte della detta mia moglie se uivera nel suo uiduale, pral
 niente lei uadua uoi. uoglio de ne habbi l'infanta, tantum

Ho lasso a mia figlia di Don. Nicha una fidejussoria de ualore de due seij
 Ho lasso agli heredi di Matteo fuora di Bari pr' Puglia due scas, e mille, pr' canoz
 costes pr' consuetudina di canoz douer dare al detto Masulo y altri e altri della baronia
 Ho dichiarato, de deuo dare alla bottega della pr' dicesa pr' canoz de la baronia
 di Pr' lare quindici picole, et uoglio de se la pagina subita
 Ho lasso mio un uero solo herede del detto de mio: con stabili e mobili la pr' dicesa del
 rescomato di Prubua, et la conditi ut supra

de lauro, et p^{ro}hibita a p^{ro}rogi, et esse h^{ic} quæta mia ultima adu^{er}sa, et p^{ro}hibita
Mans p^{ro}hibita a p^{ro}rogi, et esse h^{ic} quæta mia ultima adu^{er}sa, et p^{ro}hibita
Hoc autem p^{ro}hibita a p^{ro}rogi, et esse h^{ic} quæta mia ultima adu^{er}sa, et p^{ro}hibita

Testamentum Christophori Barunovich.

MDCVII. Indictione quinta, die vero XXVI junij, Ragusii. Hoc est testamentum quondam Christophori Barunovich, repertum in publica Notaria eiusdem civitatis, ubi inter alia viventium Testamenta ex consuetudine civitatis datum fuerat ad servandum, cui quidem testamento erant ascripti testes Dominus Nicolaus Viti de Goze Judex, et Ser Achilles Pozza Cancellarius testis. Cuius testamenti tenor talis est, videlicet:

Adi VIII del mese di giugno 1607. Indizione quinta. In casa della solita habitatione dell' infrascritto Christoforo Barunovich de Budua in Ragugia.

In Nomine Domini, Amen. Io Christophoro Barunovich de Budua, ritrovandomi infermo del corpo, ma però per la Dio gratia sano della mente, et considerando quanto sia certo il transito da questa all'altra vita, et quanto incerta l' hora sua, ricordandomi del detto del Salvator nostro Gesù, che ci avvertì per tal caso dicendo *estote parati*, e qual che segue, si che sia debito di fedele, e buon christiano, ho deliberato di far il mio ultimo testamento, che è questo con quale annullo et casso qualsivoglia altro mio testamento, codizillo, o testamentaria volontà che havessi per adietro fatto, o fatta, et voglio che il presente solamente e le cose presso esso che si mettano ad essecutione, e raccomandando l'anima mia al suo Creatore, et vedent testo (?) nel modo che segue, *videlicet:*

In primis, lasso per decime et primizie alla chiesa di Santa Maria Maggiore di questa Città perperi dua, alla chiesa pure di Santo Biagio iperperi dua, et alla Madonna delle Danze altri iperperi dua.

Item lascio, che dopo che io sarò morto, si debbia portar il mio corpo a Budua et ivi sepolire nella chiesa di Santo Giovanni, dove si sono sepolti i miei maggiori. Item lascio per amor di Dio, e per l'anima mia, che nella detta chiesa di Santo Giovanni di Budua si debba fare una Croce di argento con la bandiera di seta, il tutto di valore di tallari sessanta. /f. 83v/ Item lascio ducati trenta alla chiesa di Santa Maria della Ponta di Budua per li quali quei Reverendi frati debbano dire tante messe per l'anima di mio Padre, e pregare Dio per lui. Item lascio altri ducati trenta alla medesima chiesa di Santa Maria della Ponta di Budua, per li quali quei Reverendi frati debbano dire tante messe, e pregar Dio per l'anima della mia madre.

Item lascio che si dia la solita elemosina per diece messe gregoriane al Reverendo Damiano Marcovich di Budua, et che le dichi per l'anima mia.

Item lascio al Reverendo Domino Nuntio Gardano la solita elemosina per altre diece messe gregoriane, et che le dichi per l'anima mia.

Item dichiaro che ho una fregata, la qual adesso si ritrova a Veglia, siche lasso che fin tanto durerà, ogni volta che la detta fregata tornerà a salvamento in tutti suoi viaggi, di viaggio in viaggio, si diano de' suoi guadagni dua ducati a poveri per amor di Dio, et questo in ogni viaggio.

Item lascio a Mariza mia sorella per l'amor che io le porto un'anello d'oro, di valuta di diece ducati, et voglio che se le faccia fare, e dia subito che io son morto.

Item lascio ad Anghelina mia sorella per l'amor che io le porto altri ducati cinque, et che di tanti se le faccia un'anello d'oro, cioè che gli istessi ducati cinque siano quelli delli quali si ha da fare l'anello. Item lascio a Mara figlia della detta Angelina un'altro anello di valore *ut supra* di cinque ducati. /f. 84r/ Item lascio alle tre figlie della detta Mara mia nepote una suchgniza per una

che seranno tre, di valore di sei ducati per ogni suchgniza.

Item lascio a Visciza figliola di Nicolò Barunovo mia cugina donzella quando sarà che vadi a marito, ò che si mariti, in aiuto della sua maritazione, la possessione mia, che è tutta vigna posta al luogo che si nomina in Budua Garghieva Rieka.

Item lascio alla mia cara, et amata consorte Mariza che detratto il remanente di mia beni stabili, e mobili, sia signora et patrona mentre viverà nel su letto viduale, et che niuno per tal causa gli dia alcun fastidio, perche questa è mia espressa volontà, et caso che andrà ad altro marito dopo la morte mia, in tal caso lasso alla detta Mariza mia moglie per coscienza ducati cento, e la vigna posta in loco detto Spilize, la quale, et i quali possa seco portare alle altre nozze et far di quelli come di cosa propria. Et questo oltre la sua dote, qual se le restituirà, et in tal caso voglio, che tutti i miei beni, si stabili come mobili vadino, et siano della chiesa del Vescovato di Budua, alla qual chiesa anche li detti beni lasso per amor di Dio, dopo la morte della detta mia moglie se viverà nel detto viduale, perche vivente lei vedova *ut supra* voglio che ne habbi l'usufrutti *tantum*.

Item lascio a Giva figla di Domenico Bielan una sukkniza de valore de ducati sei.

Item lasso a gli heredi di Matteo Fuoco di Bari in Puglia ducati sette e mezzo perche tanti conosco in coscienza di haver dovuti dare al detto Matteo per resto, e saldo della barca...

Item dichiaro che devo dare alla bottega che sta in Rialto in Venetia et ha l'insegna di Ragusa (?) lire quindici piccole, et voglio che se le paghino subito.

Item lascio mio universale herede del resto de miei beni stabili e mobili la predetta chiesa del Vescovato di Budua, con le conditioni *ut supra* /f. 84v/ et lascio et instituisco epitropi, et essecutori di questa mia ultima volontà e testamento, Marco Balafuscia di Budua mio compare. † *Laus Deo* †

Hoc autem testamentum nullo testimonio rumpi possit.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

Hrvatska – Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: HR–DADU), *Testamenta notariae* (dalje: TN) sv. 47, ff. 85v–86r (13. XI 1586. – 20. XI 1586).

HR–DADU, TN, 10.1., sv. 61, ff. 47r–47v (30. IV 1631. – 2. XII 1634).

Literatura

Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, collegerunt et digesserunt Ludovicus de Thallóczy, Constantinus Jireček et Emilianus de Sufflay, vol. I (Annos 344–1343 tabulamque geographicam continens), Vindobonae, Typis Adolphi Holzhausen, MCMXIII.

Alvise Foscari Capitano in Golfo 1676–1678, Capitano Estraordinario delle Galeazze 1690–1692, Dispacci, A cura di Fausto Sartori, Venezia, La Malcontenta, 2009.

Antonović, Miloš. 2003. *Grad i župa u Zetskom primorju i severnoj Albaniji u XIV i XV veku*. Beograd: Istarski institut.

Bartl, Peter. 1974. *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und osmanischem Reich: zur Turkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*. Albanische Forschungen, Bd. 14. Wiesbaden: In Kommission bei O. Harrassowitz.

Redakcija. 1983. „Belglava, Antun“. U: Kolumbić, Nikica (ur.). *Hrvatski biografski leksikon, 1, A–Bi*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 611–612.

Bizzi (Bici), Marin. 1985. *Iskušnja na putu po Crnogorskom primorju, Albaniji i Srbiji 1610. godine*. Budva: Opštinski arhiv.

Božić, Ivan. 1970. „Zeta u Despotovini“. U: *Istorija Crne Gore: knj. 2: Od kraja XII do kraja XV vijeka, tom 2: Crna*

Gora u doba oblasnih gospodara. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 135–277.

Bujuklić, Žika. 2014. *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune* (druugo izmenjeno i dopunjeno izdanje). Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Castellani, Erasmo. 2011–2012. *Voci distanti. La comunicazione tra governati e governanti nelle Bocche di Cattaro tra XVI e XVII secolo*. Corso di Laurea in Storia dal Medioevo all’Età Contemporanea, Prova finale di Laurea Magistrale. Venezia: Università Ca’ Foscari.

Čoralić, Lovorka. 2000. „Iz prošlosti Boke: budvanska zajednica u Mlecima (XV. – XVIII. st.)“. *Povijesni prilozi* 19: 125–152.

Čoralić, Lovorka. 2005. „Prilog životopisu barskoga nadbiskupa Franje Leonardisa (1644–1645)“. *Croatia Christiana periodica* 55: 79–95.

Čoralić, Lovorka. 2008. „Budvani – vitezovi svetoga Marka“. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 46: 347–358.

Čoralić, Lovorka. 2011. „Budvanski iseljenici u Zadru (od kraja XVI. do početka XIX. stoljeća)“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 53: 135–162.

Čoralić, Lovorka. 2012. „Župljani, svećenici, darovatelji – hrvatski iseljenici i mletačka župa i crkva S. Moise (XV. – XVIII. stoljeće)“. *Povijesni prilozi* 43: 119–134.

Čoralić, Lovorka. 2021. „Budvani u Mlecima (15. – 18. stoljeće)“. *Paštrowski almanah IV: za 2017–2021. godinu*: 425–444.

Čoralić, Lovorka i Nikola Markulin. 2018. „Kotorski plemić Benedikt Paskvali (1704. – 1790) – zapovjednik mletačkih prekomorskih pješćkih postrojbi“. *Acta Histriae* 26(2): 393–428.

- Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, compilato dall'ab. Simeone Gliubich di Città Vecchia, Vienna, 1856. Rod. Lechner librajo dell' I. R. Università. Zara. Battara e Abellich Libraj.
- Fabijanec, Sabine Florence. 2009. „Prijevoznici i pomorski trgovci s područja Crnogorskog primorja u XVI. stoljeću“. U: Coralić, Lovorka (ur.). *Hrvatsko-crnogorski dodiri / crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja* (zbornik radova). Zagreb: Hrvatski institut za povijest: Matica hrvatska, 225–247.
- Farlati, Daniele & Jacobus Coleti. MDCCC. *Illyricum sacrum*, tomus VI. (Episcopi Corcyrenses). Venetiis: Apud Sebastianum Coleti.
- Farlati, Daniele & Jacobus Coleti. MDCCCXVII. *Illyrici Sacri tomus septimus*. Venetiis: Apud Sebastianum Coleti.
- Foretić, Vinko. 1982. „Građa u dubrovačkom arhivu za povijest sjevernog Hrvatskog primorja i Istre“. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 25: 405–433.
- Gogić, Miljan. 2020. „O kotorskom Statutu tiskanom 1715. godine“. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 62: 139–170.
- Heyer von Rosenfeld, Carl Georg Friedrich. 1873. *Wappenbuch Der Adel des Königreichs Dalmatien*. Nürnberg: Verlag von Bauer und Raspe (Emil Küster).
- Hrabak, Bogumil. 1988. „Bokelji kao nabavljači arbanaških žitarica“. *Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti* 20: 77–159.
- Jačov, Marko. 1998. *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due grandi guerre: Candia (1645–1669), Vienna e Morea (1683–1699)*: Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana.
- Janeković Römer, Zdenka, 1994. „Na razmeđu ovog i onog svijeta, Prožimanje pojavnog i transcendentnog u dubrovačkim oporukama kasnoga srednjeg vijeka“. *Otium* 2(3–4): 3–15.
- Korać, Vojislav, 1970. „Arhitektura“. U: *Istorija Crne Gore: knj. 2: Od kraja XII do kraja XV vijeka, tom 1: Crna Gora u doba Nemanjića*. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 117–201.
- Lonza, Nella. 2016. „Prostori vlasti, prostori svakodnevice“. U: Vilać, Pavica (ur.). *Knežev dvor u Dubrovniku: utorda – palača – muzej*. Dubrovnik: Dubrovački muzeji, 235–275.
- Luetić, Josip. 1985. „O međunarodnoj djelatnosti moreplovaca, trgovaca i brodova iz Herceg-Novog, Perasta, Kotora, Budve i Bara u pomorskoj privredi Dubrovačke Republike 1566–1650.“. *Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti* 17: 31–70.
- Ljubić, Šime. 1869. *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske: knj. II. Riečki Emidija Mohovića* Tiskarski Kamen. Zavod.
- Ljubić, Šime. 1880. „Marijana Bolice Kotoranina opis sandžakata skadarskoga od godine 1614.“. *Starine JAZU XII*: 164–193.
- Marjanović, Zlata, 2020. *Kora'ljica srebrnom zakovana: Poj od Budve i Ljute prema rukopisu Mijata Sabljara iz 1854. godine*. Budva: JU Muzeji i galerije Budve.
- Marković, Savo. 1998. „Prvi izvještaj Andrije Zmajevića o Barskoj nadbiskupiji Sv. Kongregaciji za širenje vjere: godina 1671.“. *Istorijski zapisi*, god. LXXI, br. 1–2: 209–223.
- Marković, Savo. 2006. *Studia Antibarensia*. Perast: Gospa od Škrpjela.
- Mažibradić, Anita. 2015. *Tivat kroz stoljeća. Mjesto kmetova i gospodara*. Donja Lastva: Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore.
- Mijović, Pavle. 1970. „Slikarstvo i primijenjena umjetnost“. U: *Istorija Crne Gore: knj. 2: Od kraja XII do kraja XV*

vijeka, tom 1: Crna Gora u doba Nemanjića. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 223–305.

Molmenti, Pompeo. 1889. *Sebastiano Veniero e la battaglia di Lepanto*. Firenze: G. Barbèra, editore.

Novosel, Filip. 2018. *Društvene prilike i svakodnevnice Zadra u pozadini vojnih zbovoanja za vrijeme Kandijskoga rata* (doktorski rad). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

Pandžić, Bazilije. 1971. „Prvi izvještaj Andrije Zmajevića o barskoj nadbiskupiji“. *Radovi Hrvatskog povijesnog instituta u Rimu* 3–4: 223–241.

Pedani, Maria Pia. 2014. „Venetian Slaves in the Ottoman Empire in the Early Modern Period“. In: Hanß, Stefan & Juliane Schiel (Hg.). *Mediterranean Slavery revisited (500–1800)*. Zürich: Chronos Verlag, 309–324.

Pisma i poruke rektora Dalmacije i Mletačke Albanije, sv. 1, *Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg-Novog – Epistolae et communicationes rectorum Dalmatiae et Albaniae Venetae*, vol. 1, *Epistolae et communicationes rectorum Antibarensium, Dulcinensium, Buduensium et Castri Novi*; *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*; vol. 55; prepisali i uredili Lovorka Čoralić i Damir Karbić; kazala izradili: Maja Katušić i Ivan Majnarić, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2009.

Premović, Marijan. 2020. „Politički odnosi komuna Budve i Dubrovnika od 1358. do kraja XIV. stoljeća“. *Acta Histriae* 28(4): 623–644.

Romio, Marco. 2019/2020. *Le mura di Cattaro. Conflitti, comunità e sistemi giuridici al confine veneto-turco* (dottorato di ricerca). Trieste: Università degli studi di Trieste.

Srednjovjekovni statut Budve, s italijanskog preveo i predgovor napisao Nikola Vučković, priredili Miroslav Luketić, Žika Bujklič (drugo, dopu-

njeno izdanje). Budva: Istarski arhiv, 1988.

„Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardoniae, et civitatis et insulae Lesinae“, op. Šime Ljubić, *Monumenta historico-iuridica Slavorum meridionalium*. Zagrabiae: Academia scientiarum et artium Slavorum meridionalium, opera societatis typographicae; Hartmann [et al.], 1882–1883.

Vekarić, Nenad, 2012. *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 2. *Vlasteoski rodovi (A–L)*. Zagreb. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.

Vekarić, Nenad. 2012. *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 3. *Vlasteoski rodovi (M–Z)*. Zagreb. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.

Vekarić, Nenad. 2014. *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 5. *Odabrane biografije (E–Pe)*. Zagreb. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.

Vekarić, Nenad. 2017. *Vlastela grada Dubrovnika*, sv. 8. *Genealogije (M–Z)*. Zagreb. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.

Vinaver, Vuk. 1960. „Prilozi istoriji plemenitih metala, cena i nadnica (srednjovekovni Dubrovnik)“. *Istorijski glasnik* 1–2: 51–94.

Vučković, Nikola. 1965. „Budvanski anali' Krsta Ivanovića“. *Istorijski zapisi*, god. XVIII, knj. XXII, 4: 623–652.

Zloković, Ignjatije. 1959. „Pomorstvo i trgovina Paštrovića (XVII–XVIII v.)“. *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* VIII: 87–97.

Zloković, Ignjatije. 1964. „Prilozi za istoriju pomorstva i trgovine Budve“. *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* XII: 167–186.

Internet izvori

Belglava: Blasons et armoiries en Dalmatie. <http://boutique.genealogie.com/produits/publicue/blasons/degrade/B/Belcastel-B%C3%A9lin-50-5a8b8q3v8s.jpg> (posjećeno 16. 2. 2021).

Belglava, Dalmatie. https://www.armoriale.it/wiki/RIET_-_famiglie_italiane_-_B (posjećeno 25. 1. 2023).

Héraldique: base de données; Belglava. https://www.euraldic.com/lasu/bl/bl_b_el.html (posjećeno 25. 1. 2023).

Dokumente për historinë e Shqipërisë (1623–1653), Documenti per la storia dell'Albania 1623–1653. Transkriptuar e përkthyer nga / Trascritti e tradotti da Injac Žamputti, Parafjala Albert Ramaj, St. Gallen-Prishtinë, 2015. <https://www.academia.edu/44488103/> (posjećeno 1. 10. 2023).

Foretić, Miljenko. 2005. „Ivanović, Krsto“. *Hrvatski biografski leksikon.* <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8766> (posjećeno 30. 10. 2023).

Izvoještaj Pietra Zorzija, potestata Budve od 16. aprila 1602. Dispaccio del 16/4/1602, AS Venezia, Senato, Dispacci, Dalmazia, b. 1, trascrizione di Tiziana Aramonte. <http://www.statodamar.it/mare.php?ly=6&ar=4&rt=74&re=4482&ds=615&sid=> (posjećeno 16. 2. 2021).

Llorenç I Blat, Josep, *Les Sentències catòliques del diví poeta Dant (1545)* de Jaume Ferrer de Blanes; Edició crítica, estudi i contextualització biogràfica i literària; Universitat de Girona, 2014. Dipòsit legal: Gi. 2013–2014, <http://hdl-handle.net/10803/284767;creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.ca> (posjećeno 15. 7. 2023).

Ljetopis Budve. https://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/odcrnojevica_dopetrovica/ljetopis_budve.htm (posjećeno 18. 11. 2023).

Usmiani, Ante. 1983. „Bellafusa“. *Hrvatski biografski leksikon.* <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1652> (posjećeno 1. 8. 2023).

A CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE
OF THE UPPER SOCIAL CLASS OF BUDVA:
FERRO AND BARUNOVICH

Summary: The last will of Marc' Antonio Ferro from Budva, composed in 1586, is preserved in the State Archives of Dubrovnik. At the time of making his testament, Ferro was in a Dubrovnik's prison. He was convicted in the group of men from Budva by the decision of the Dubrovnik's Senate. It could be assumed that Ferro and his fellow citizens were caught for piracy. The convicted Budvans were to be executed in the fortress of *Sv. Ivan*. His testamentary words open the door to the world in which he lived before his imprisonment. The last will of *Christoforo Barunovich*, dating from 1607, provides a somewhat different picture of the upper social class. Barunović owned a frigate and was engaged in maritime activities that included Venice and Krk in the north and Apulia in the south in the Adriatic. His pious legates draw the outlines of the key church institutions of the mother commune. The testamentary provisions also reveal his property status by mentioning vineyards on micro-toponyms in the area around Budva. The activity of Budvans, indirectly attested by the analyzed wills, indicates the rise of some clans and families in the strategically extremely important Venetian commune, which will strive for its full affirmation in the forthcoming decades of its history.

Keywords: testament, Budva, Dubrovnik, the 16th–17th centuries, upper social class, merchants

O MIRAZU U BUDVI, KOTORU I PAŠTROVIĆIMA U SREDNJEM VEKU

Mirjana Blagojević¹
Beograd, Srbija

Sažetak: U srednjovekovnoj Boki miraz je bio osnovna ustanova bračnog imovinskog prava i ujedno glavno obeležje imovinskopravnog položaja žene u porodici i društvu. Za nevestu, a kasnije i njenu decu, bio je garant materijalne sigurnosti i najčešće jedina njena imovina, kojom se iscrpljivao njen nasledni udeo u porodici, sem kod Paštrovića. Miraz je bio ženina posebna imovina, koja se prilikom veridbe ili zaključenja braka, u njeno ime (ređe je to radila sama), zaključenjem ugovora o mirazu, davala mužu radi lakšeg života i doprinosa pokrivanju troškova zajedničkog domaćinstva. Uz ugovor o mirazu sastavljala se i *Carta dotis*, tj. popis mirazne imovine, jer miraz nije smeo da se okrnji. Takvog kakav je predat nasleđivala su ga ženina deca, u prvom redu sinovi, a ako potomaka nije bilo, vraćao se biološkoj porodici koja ga je i dala. Za vreme trajanja braka mirazna dobra bila su podvrgnuta posebnom režimu upravljanja. U odnosu na miraz muž je imao pravo plodouživanja i svaku korist od tog imanja, a pod određenim uslovima mogao je čak i da bude njegov uživatelj po ženinoj smrti. Osim što je miraz bio utvrđen statutima Budve i Kotora, duboko je bio ukorenjen i u običajima ove dve komune, ali i kod Paštrovića, gde nije bio uslov za udaju. Miraz je činio okosnicu nevestine imovine i bio neizostavni pratilac braka na ovom području.

Ključne reči: miraz, udaja, Budva, Kotor, Paštrovići, statuti, običaji

¹ advmimib@gmail.com.

U pravu srednjovekovne Budve i Kotora, kao i u mnogim pravima starog i srednjeg veka, ustanova miraza bila je posebno značajna, jer je on odražavao ženin položaj u braku, porodici i društvu. Bio je utvrđen statutima gradova, kao osnovnim izvorom prava (Мијушкових 1954: 1–3). Miraz je bio ukorenjen i u običajnom pravu, kao supsidijarnom izvoru prava, bez obzira na to da li je bio inkorporiran u statute ili nije. Ništa manji značaj nisu imale ni notarske isprave, koje su, pre svega, svedočile o primeni statutarnih normi u praksi, i zahvaljujući kojima danas možemo da sagledamo tadašnje pravne i društvene odnose (Mayer 1951: 154).

Budvanski statut, uz Kotorski, smatra se jednim od najznačajnijih pravnistorijskih spomenika na području Crne Gore. Nastao je pod jakim uticajem rimsko-vizantijskog prava. Donet je za vreme vladavine cara Dušana, sredinom XIV veka. Predstavlja odraz jedne vrlo skromne, agrarne sredine, u kojoj ni zanatstvo, ni trgovina, a ni pomorstvo nisu bili naročito razvijeni. U najvećoj meri čini modifikaciju običajnih pravila, relativno je kratak, najnesistematičniji je i najarhaičniji, posebno na mestima gde se kaže da je žena u vlasti muža. Međutim, u odnosu na brojnost odredaba sadrži priličan broj onih koje se odnose na miraz, zakonsko i testamentarno nasleđivanje, u čemu se i ogleda uticaj Justinijanovog prava. Uprkos njegovoj skromnosti, ne sme se zanemariti činjenica da je upravo Budvanski statut priznao brak kao osnov pozivanja na nasleđe, kao i da je jedini ostavljao mogućnost da lice bez bračnog partnera usvoji dete.²

Statut Kotora donet je u prvoj polovini XIV veka, takođe za vreme nemanjičke vlasti. Zadire u gotovo sve oblasti pravnog života, s tim što ih

² Više o tome u: *Средњовековни стаиштуи Будве* (прир. Мирослав Лукетићи и Жика Бујклић, с италијанског превео Никола Вучковић). Будва: Историјски архив Будве, 1988.

ne reguliše u potpunosti. Međutim, odredbe porodičnog i naslednog prava su brojne i tiču se sklapanja braka, imovinskih odnosa među supružnicima, imovinskih i ličnih odnosa između dece i roditelja, onih vezanih za zakonsko i testamentarno nasleđivanje i, za nas najinteresantnijih, onih koje iscrpno regulišu polje miraza: šta je miraz i šta ga čini, ko ga daje i prima, obaveznost davanja i očuvanja, kao i modalitete obezbeđenja, mogućnost raspolaganja, pitanje njegove restitucije i postojanost odvojenog imovinskog režima supružnika.³

Miraz je predstavljao ženinu imovinu, najčešće okosnicu njene imovine, koja se na veridbi ili prilikom udaje, u njeno ime (ređe je to radila sama), davala mužu. Miraz se davao radi budućeg lakšeg života porodice i imovinske sigurnosti kako žene, tako i njene dece.⁴

Devojka ga je dobijala u skladu sa svojim rangom, statusom u društvu i materijalnim mogućnostima porodice. Predavali su ga vereniku, odnosno njegovom ocu ukoliko je budući mladoženja bio maloletan, nevestin otac, brat ili drugi odrasli bliži muški srodnici, ređe ona sama. Iako su miraz primali muž ili njegov otac, oni time nisu sticali pravo svojine nad njim, nego su miraznom imovinom samo mogli da upravljaju i budu njegovi plodouživaoci. Miraz nije smeo da bude okrnjen i umanjen, jer je posle smrti žene morao da bude predat onakav kakav je i primljen, pre svega sinovima, odnosno kćerima ukoliko žena nije imala muško potomstvo, ili vraćen porodici koja joj ga je i dala ukoliko u braku nije bilo dece.

³ Više o tome u: *Statuta civitatis Cathari – Statut grada Kotora* (ur. Jelena Antović), knj. II. Cetinje: Državni arhiv Crne Gore, 2009.

⁴ U Rimu, u braku bez manusa, miraz koji je žena donela udajom služio je mužu da lakše snosi troškove domaćinstva, te ga on nije mogao koristiti za neke druge svrhe, sem za izdržavanje porodice (Бујклић 2012: 167).

Miraz je ženi mogao da se oduzme jedino u slučaju dokazane preljube, a gubila ga je zauvek, kao i pravo na udaju za nekog drugog, ukoliko se obećala vereniku, pa je kasnije oduzta od namere da se za njega uda (Динић-Кнежевић 1974: 71–72). Iako do zaključenja tog braka ne bi došlo, obećani miraz morao je da se dâ nesuđenom mladoženji, a za novi miraz najčešće nije bilo ni para, a ni raspoložive imovine u porodici.

Osnovno načelo miraza, njegovo očuvanje, *salvum*, obezbeđivalo se brojnim mehanizmima. Zahvaljujući njima, muž nije mogao iz miraza da namiruje svoje poverioce, niti da ga otuđuje i zalaže.⁵ Kotorška pravna praksa pokazala je da su se u načelu mirazne odredbe u običnom životu poštovale, ali i da je bilo brojnih parnica koje su vodile same žene, a koje su za predmet imale upravo njegovu restituciju, nepovredivost i očuvanje. Slično je bilo i u Budvi, na šta ukazuje odredba Budvanskog statuta, *O protjerivanju žene iz kuće*, gde zakonodavac kaže da nijedan muž ne može ženu da otera, a da joj prethodno ne vrati miraz, kao i da sve dok ga drži, mora ženu da izdržava.⁶

Žena je imala pravo na povraćaj miraza kada bi došlo do rastave od stola i postelje, a pogotovo za slučaj potpunog prekida bračnog puta.

Miraz je bio obavezan, te je svaka devojka u Budvi i Kotoru, pa i ona najsiromašnija, morala da ga ima da bi se udala, jer udaje bez miraza nisu bile moguće. Izuzetak su bile otmice, silovanja devojaka koje bi se potom udale za napasnika,⁷ ili brakovi ko-

jima je prethodila prostitucija, što je bilo utemeljeno kako statutima, tako i običajnim pravom. Ni za vanbračne kćeri miraz nije bio obavezan, već se ovo pitanje ostavljalo na volju roditeljima.⁸ U porodicama gde nije mogao da se obezbedi adekvatan miraz, ili je on bio nedovoljan, devojke su zaređivali, opet uz minimalan prilog samostanu od 50 perpera umesto miraza (Dabinović 1934: 76).

Miraz je bio isključiva ženina svojina i najčešće jedina imovina koju je posedovala ili njen veći deo (Станојевић 2004: 190). Pojedine Kotoranke, na šta ukazuju odredbe Statuta *O nevestinom prstenu* ili *O darivanju neveste preko miraza*, pa čak i ona *O poklonu majke kćeri redovnici*, imale su i paraferalna dobra, imovinu koju su naknadno, poklonom dobijale preko miraza i kojom su potpuno slobodno mogle da raspolažu.

Naknadnih poklona za udatu ženu od roditelja u Budvi nije bilo, posebno ako je u porodici bilo i sinova, jer se smatralo da je dovoljno što je devojka namirena mirazom. To ilustruje odredba *O udatim kćerima*, u kojoj se čak ocu i majci naređuje da udatim kćerima ne smeju da daju ništa preko miraza u slučaju da imaju braću. U skladu s tim, sva imovina koja bi ostala iza roditelja pripala bi sinu, odnosno sinovima.⁹ Ako je pak porodica imala samo kćeri, ono što bi preko miraza ostalo iza majke i oca bilo bi im podeljeno na ravne časti. Vremenom, s napretkom društvene svesti, miraz je i u Budvi, doduše ređe, uvećavan i naknadnom imovinom, parafernalom.

U Statutu Budve, a i Kotora, nije bilo propisano šta treba da se dâ u miraz, ni kolika treba da bude njegova vrednost (Kulicher 1957: 313–314), a davali su se platno, odeća, nakit, nekretnine, pokretne stvari, pokućstvo, stoka,

⁵ Glava CLIII Kotorškog statuta kaže „da žena ne može jemčiti svojim mirazom, a ni da slobodno raspolaže, a miraz joj se jedino mogao oduzeti zarad dokazane preljube“. Istu odredbu nalazimo i u Statutu grada Trogira (glava XXIII).

⁶ Statut grada Budve, glava CLXXXVII.

⁷ Statut grada Kotora, glava C (*O silovanju žena*).

⁸ Statut grada Kotora, glava CCX (*O poklonu oca nezakonitim naslednicima i njegovoj vlasti nad njima*).

⁹ Statut grada Kotora, glava CXXVIII.

pa i ustupala potraživanja, sem u nekoliko kotorskih odredaba koje su se odnosile na vlastelinke i djevojke koje su se zaređivale. Među njima je i ona *O odjeći nevjesta*.¹⁰ Što se tiče Budve, ovdje bismo mogli da pomenemo dve: *O davanju u miraz obrađenog posjeda* i *O zabrani davanja tuđe stvari u miraz*. Zemlja se ostavljala muškom potomstvu, jer je ono produžavalo porodično ime i lozu, a sinovima obezbeđivalo sigurnost. Ukoliko u porodici nije bilo sinova, oranice su dobijale kćerke, zajedno sa zavisnim ljudima, posadnicima. Dodatna dobra koja su se davala u miraz nisu smela da imaju pravne nedostatke, da budu opterećena nekim stvarnim pravom ili pravom trećeg lica.

U Budvi, za razliku od Kotora i Paštrovića, žena zbog ograničene poslovne sposobnosti nije mogla da sklapa bilo kakve pravne poslove kojima bi svoj miraz uvećala odnosno umanjila, o čemu svedoči odredba *O udatoj ili neudatoj ženi*, gde se kaže da ni jedna ni druga nemaju vlast da otuđe svoja dobra ni na kakav način, niti iz bilo kog razloga, izuzev testamentom, da ga praktično umanje za petinu ukoliko imaju potomke, a ako ih nemaju, za četvrtinu (Bogojević 1977: 137–143).¹¹

Kotoranke su, inače, s 12 godina sticale poslovnu sposobnost, ali su ipak, nezavisno od bračnog statusa, čitavog života bile u vlasti oca ili muža, iako kotorsko pravo nije poznavalo ustanovu tutorstva. Neudata djevojka u Kotoru, bez roditelja, iako punoletna, nije mogla sama da zaključi brak ni da sačini notarsku ispravu bez prisustva dva bliska rođaka. Udata žena, opet, nije mogla da se pojavljuje na sudu bez prisustva muža, niti da raspolaže svojom miraznom imovinom ukoliko je njena vrednost bila veća od 10 perpera. U još gorem položaju bile su Budvanke, koje ne samo što nisu smele da daju iskaz pred sudom

bez muževljevog prisustva nego nisu smele ni da protivreče suprugu.¹² Zapravo, za sve vreme trajanja braka, i u Budvi i u Kotoru, žena je bila potčinjena bilo ocu, bilo bratu i mužu, pa čak i sinu.

Veliki broj statutarnih odredaba oba grada odnosi se na nepovredivost miraza. U Kotoru je zakonodavac, da miraz ne bi bio povređen i da bi ostao iste vrednosti kao i prilikom predaje, ostavio ženi mogućnost da odmah po venčanju, uz uslov zaključenja ugovora o mirazu i *Carta dotis*, sve dok je u braku, uspostavi na muževljevim dobrima generalnu hipoteku, s pravom prvenstva naplate ukoliko je iole postojala opravdana sumnja da će muž da ga otuđi ili umanjiti.¹³ Isto tako, žena je imala pravo i da traži procenu svoje mirazne imovine u okviru muževljevih dobara.

Miraz je bio utemeljen na ugovoru o mirazu koji je pružao mužu pravnu sigurnost da pred sudom potražuje miraz koji mu je bio obećan, odnosno muž je mogao da traži sudsku zaštitu ukoliko ugovor nije bio izvršen ili je došlo do njegovog delimičnog izvršenja (Динић-Кнежевић 1974: 71–72). *Carta dotis*, isprava o popisu, prijemu i predaji miraza, pružala je ženi pravnu sigurnost da traži povraćaj miraza u celosti (Чучковић 1981: 316–317). Kao pravi primer za našu tvrdnju poslužice odredba Kotorskog statuta *O bratu, ili braći koji ulažu miraze u trgovačko društvo sa ostalom braćom*. U Statutu se utvrđuje da ukoliko punoletna i maloletna braća nemaju žive roditelje, a žive u bratskim zajednicama, pa se neki od njih oženi i primi miraz uz notarsku ispravu, koji potom uloži u trgovačko društvo, taj miraz mora da

¹² Statut grada Kotora, glava LXXXIX (*O udatoj ženi pozvanoj na sud*) i CI (*O protivrečju žene u parnici muža*).

¹³ Statut grada Kotora, glava CXLIX („... nec etiam Curia si propter offensam aliquam, dictus maritus fuerit condemnatus, similiter non possit pignore res mobiles, vel stabiles deperchivio...“).

¹⁰ Statut grada Kotora, glava CL.

¹¹ Statut grada Kotora, glava CCXXII (*O zabrani otuđenja miraza*).

bude bezbedan. To znači da prilikom podele zajedničkih dobara treba prvo da se izdvoji miraz neveste u celini, a da ono što preostane podele braća na jednake delove. Ako prilikom deobe nema imovine u vrednosti celog miraza, tada su sva braća dužna (sem maloletnih, koji tu obavezu imaju po punoletstvu) da od svog dela daju koliko treba do pune vrednosti miraza. U odredbi se naglašava da to neće važiti za brata koji je u trgovačko društvo uneo miraz koji nije bio popisan ispravom o prijemu miraza. Pored očuvanja miraza, ova odredba svedoči i o tome da se u razvijenom Kotoru ulagao i živo obrtao kapital.

Iste karakteristike kao miraz imao je i *contrados*, ili dar u ponedeljak, koji je mladoženja davao mladi prvog jutra po *venčanju* (Благојевић 2004: 12–15).

Zapravo, zakonodavac je u Kotoru tek 1316. godine ženi pružio pravu zaštitu u odnosu na muževljeve poverioce, stajući na put običajnom pravu, koje je dozvoljavalo da se muževljevi poverioci namiruju iz ženinog miraza čak i kada su njihova potraživanja nastala pre njegove predaje. Bilo je slučajeva kada su muževi od žena zahtevali da im daju saglasnost za otuđenje mirazne imovine, pa se i ovome stalo na put 1423, odredbom *O posebnom režimu raspolaganja iz ženinog miraza*. Tu odredbu je izglasalo Veliko vijeće i njom su zabranjeni prodaja, razmena, zalaganje i otuđenje miraza. Takav pravni posao *ipso iure* smatrao se ništavim, kao i notarska isprava kojom je utvrđen. Notaru se onemogućavao dalji rad, a kupac je gubio ne samo nepokretnost nego i kupoprodajnu cenu koju je isplatio. Iste godine doneta je i odredba: *Da niko ko ima braću ili neudate sestre ne može sačiniti ispravu osim na račun svog dijela*, jer su mnogi želeli da osujete prava svoje braće i sestara, pogotovo onih koja su se ticala miraza, pa je zakonodavac definisao da ukoliko neko od braće hoće da se zaduži, to može da učini samo za svoj deo, i da neće važiti isprava o zaduženju ili obligaciji koju je zaključio

u tuđe ime, već će važiti samo ukoliko ju je sačinio u svoje ime.

Budvanski statut nema opštu odredbu o mirazu, ali zato sadrži onu *O tome da je imovina muža opterećena jemstvom za miraz žene od časa kada je dovedena u kuću*, kojom je utvrđeno da se od trenutka udaje žena smatra poveriocem s prvenstvom naplate na muževljevoj imovini u odnosu na poverioce prema kojima se kasnije zadužio. Ovdje ćemo dodati i odredbu *O uzimanju na zajam*, u kojoj se kaže da neko može tada samo sebe i svoju imovinu da optereti, a ne i miraz svoje žene; zatim odredbu *O zabrani zaduženja miraza*, u kojoj se jednako štite maloletna deca i nastoji da miraz ostane neokrtnjen, pa se utvrđuje da niko ko je u braku, a sve dok su mu deca maloletna, ne sme da zadužuje miraz ni notarskom ispravom, ni nagodbom, niti na bilo koji drugi način i iz bilo kojih drugih razloga, jer takav pravni posao ne bi bio valjan, niti bi bilo koga obavezivao. Pomenućemo i onu: *O zabrani otuđenja miraza*, kojom se naređuje da ukoliko neko otuđi neku stvar iz miraza svoje žene, ali uz njenu saglasnost, a da nije nužda u pitanju, pa umre pre supruge, da i tada miraz mora da ostane neokrtnjen. Odredba se završava rečenicom da ukoliko supružnici padnu u siromaštvo, mogu samo uz dozvolu sudije i obostranu saglasnost da prodaju stvari iz miraza, s tim da će štetu snositi svako od njih po pola (Благојевић 2011: 92).

Najinteresantniju odredbu o očuvanju miraza ima Budvanski statut, kojim je bilo kome u budvanskoj komuni bilo zabranjeno da se koristi ženinim mirazom za otkup osvete – *vendetta* ili isplatu vražde – *vursada*. Čak je i srpskom vladaru bilo dozvoljeno jedino određeno pravo vlasti nad ličnošću okrivljenog – *potesta sopra sua persona*, a ne i pravo da se namiri iz miraza žene okrivljenog, kada ovaj nije imao svoju imovinu iz koje bi mogla da se izmiri njegova obaveza. Pretpostavlja se da se u praksi dešavalo da je vladar uzimao

miraz žene radi namirenja osвете ili naplate određene globe zbog ubistva, sa čim u Budvi nisu želeli da se pomire, pa su zato statutarnom odredbom ovu praksu i ograničili (Bujuklić 1982: 165).

Načelo o nepovredivosti miraza poštovalo se i prilikom konfiskacije imovine izdajnika. S obzirom na težinu krivičnog dela izdaje, zahtev za izuzeće miraza od konfiskacije morao je da se uputi Veneciji kao višoj instanci. Statutom je bilo zabranjeno i da se pleni ženina mirazna imovina ukoliko joj je muž osuđen zbog nekog prestupa.

U Budvi žena bez dozvole muža nije mogla da raspolaže svojom imovinom, čak ni onda kada je zbog muževljevog dugotrajnog odsustva iz kuće ostala bez sredstava za život. Da bi se izborila za svoj i goli opstanak svoje dece, mogla je da se obrati sudu, koji bi procenio da li je svrsishodno da joj se dâ dozvola za prodaju dela miraza. Sva druga raspolaganja bila su joj zabranjena i nisu proizvodila pravno dejstvo. Osim na očuvanje i nepovredivost miraza, ovim se jasno ukazuje na to da je žena u Budvi imala ograničenu poslovnu sposobnost, tim pre što joj nije bilo dozvoljeno ni da uvećava, a ni da umanjuje svoju imovinu (Благојевић 2011).

Čak i kada nisu postojali tragovi o predaji miraza i njegovoj nepovredivosti, svest o njegovom obaveznom postojanju i očuvanju bila je prisutna kod svih udatih žena bez obzira na njihovu klasnu pripadnost.

U Kotoru je pod posebnim, vrlo strogo predviđenim uslovima, otuđenje miraza ženama bilo dozvoljeno samo za slučaj bolesti, za pokriće troškova lečenja, za obezbeđenje miraza kćerkama i zbog siromaštva koje je pretilo da ugrozi biološki opstanak porodice, odnosno zbog nedostatka osnovnih sredstava za život. Za ovakve slučajeve bilo je neophodno da se obezbedi saglasnost gradskih vlasti (Благојевић 2004: 11).

U Budvi je pak mužu i ženi bila potrebna posebna dozvola suda za otuđenje mirazne imovine, čak i u situaciji potpunog osiromašenja i nužnosti da se na taj način isplate zajednički dugovi, što je očito bio izuzetak (Благојевић 2011: 92).

U onovremenom Kotoru muž nije mogao da bude ženin zakonski naslednik, pa su tako njen miraz nasleđivala njena deca, u prvom redu sinovi. Za slučaj svoje smrti, žena je mogla slobodno da raspolaže sa jednom četvrtinom, što znači da je muž na taj način mogao da se nađe u krugu njenih testamentarnih naslednika. U brakovima gde supružnici nisu imali dece, suprug je imao obavezu da po smrti žene miraz vrati njegovom davaocu, a mogao je kao udovac i da uživa u njemu (Богојевић-Глушчевић 1982: 179–183; Богојевић-Глушчевић 1999: 65–68).

Ovo isto pravo doživotnog uživanja, *lectum*, pod određenim strogo propisanim uslovima, imala je i žena na muževljevoj imovini, a i supružnici u Budvi, te se u Statutu našla i sledeća odredba *O posjedovanju udovičke postelje*, koja kaže da ko želi da nakon smrti žene ili muža poseduje udovičku postelju ili postelju umrlog muža, mora dobro da obrađuje njegove vinograde, da popravlja njegove kuće i da čuva sve stvari pokojnika kao da su njegove, odnosno da se o njima stara s pažnjom dobrog domaćina. Ukoliko ovaj koji uživa u roku od godinu dana ne obavi sve što je potrebno u vinogradu, ne pokrije kuće kao što treba ili prodaje pokojnikove pokretne i nepokretne stvari, pa se to dokaže, izgubiće pravo da uživa imovinu umrlog. U tom slučaju pokojnikove stvari će se predati njegovim naslednicima, jer će njegovo zaveštanje biti izvršno. Zakonodavac još navodi da je onaj ko uživa imetak preminulog bračnog druga dužan da mu jednom godišnje da podušje i pripremi ručak u mestu gde je pokojnik sahranjen. U slučaju da treba da se godišnji parastos, trošak ove daće pašće na teret pokojnikove imovine, pa

preživeli supružnik neće moći da se pravda da nema sredstava da isporučuje ovaj običaj.¹⁴

Po kotorskom pravu, ako žena nije imala nikoga od nasljednika, mogla je potpuno slobodno da raspolaže svojim mirazom.

Nezavisno od toga što je za vreme nemanjićke Srbije Kotor doživio svoj najveći procvat, u svakom pogledu, a posebno u privrednom, s kojim je jachala i privatna svojina, u to vreme bila je i dalje prisutna težnja za očuvanjem imovine u krugu porodice. Ona je za posledicu imala kao pravno pravilo da ženska deca, ako imaju braću, nisu nasljednici svojih roditelja. Na taj način pravnom regulativom je kćerkama onemogućeno iznošenje dobara iz roditeljske porodice, a samim tim i njeno umanjeње.

Zakonodavac, međutim, žensku decu nije stavio u neravnopravan položaj u odnosu na mušku, jer je upravo miraz predstavljao zamenu za nasledni udeo kćeri, koji je bio obaveza za roditelje ili braću ukoliko ovi nisu bili živi. Na taj način su se sestre u imovinskopravnom pogledu izjednačavale s braćom. Ta obaveznost miraza osiguravala je kćerki udeo u porodičnoj imovini, s tim što je po njegovom dobijanju gubila pravo nasleđa na njenom ostatku (Благојевић 2014: 237–238).

Brojne su odredbe koje govore o tome da je otac morao prvo da uda kćeri, pa tek onda da ženi sinove, i da kćerkama po mogućstvu dâ jednake miraze, odnosno da prvo uda kćerke svoje prve žene, ili da je, ako je kao udovac imao nameru da se ponovo ženi, bio u obavezi da deci prvo vrati miraz njihove majke. Među njima u one iz Kotorskog statuta spadaju: *Da otac može prije kćeri udavati, nego sinove ženiti, Da je otac dužan prvo udati kće-*

ri prve žene, O mužu koji ima kćeri više žena i udaje kćerku od prve, Da otac može udavati kćeri iako sinovi tome protivrječe. Na ove odredbe nadovezavamo jednu iz Budvanskog statuta, *O ženidbi i udaji djece*, kojom se utvrđuje da ako neko od sinova hoće da se oženi pre nego što mu se udaju sestre, a za to nema saglasnost roditelja, otac i majka imaju čak vlast da ga oteraju iz kuće. Isto tako i odredba Budvanskog statuta *O diobi braće* u svojoj regulativi sadrži i deo da ako ostane jedan brat sa sestrama, ili sestrom, a da su im roditelji umrli, tada brat ili braća prvo moraju da udaju sestre, čiji mirazi moraju da se namire iz celokupne imovine, bilo oca bilo majke, pa tek od onog što preostane mogu da među sobom podele na jednake delove. U ovu grupu odredaba svrstavamo i kotorsku *O nasljednicima prve žene koji nisu uzeli majčin miraz* i budvansku *O djeci prve i druge žene*, koje govore da ukoliko otac za života nije vratio deci miraz njihove majke, a potom se oženio pa umro, iz predmeta zaostavštine obavezno mora da se izdvoji i vrati prvo miraz njegove prve žene, potom druge, a tek nakon toga da nasljednici dobiju ono što je preostalo.

Iako je Statut obavezu davanja miraza nametnuo, pre svega, nevestinim roditeljima i braći, iz sačuvanih notarskih isprava zaključujemo da je miraz mogao devojci da dâ i neko od humanih ljudi, pa čak i država, pa je sledstveno tome pravni režim na mirazu u tom delu Primorja bio jedinstven.

Na osnovu svega navedenog, zaključujemo da su imovinskopravni odnosi supružnika u srednjovekovnoj budvanskoj i kotorskoj komuni bili bazirani na principu podeljenosti njihovih dobara, *bona paterna* i *bona materna*, a ovakvo pravno shvatanje rezultat je velikog uticaja Justinijanovog prava, te su tako žene po svom položaju u ovim komunama bile emancipovane, pre svega u imovinskopravnom pogledu (Благојевић 2014: 237–238). Na takav njihov položaj uticala su i prava drugih susednih primorskih komuna, prvenstveno

¹⁴ Više o udovičkom pravu v.: Богојевић 1977: 25–26; Богојевић-Глушчевић 1999: 65–68; Динић-Кнежевић 1974: 115–116; Никезић 1998: 146.

dubrovačke, ali i uticaji slovenskog i rimsko-vizantijskog prava, koji su doprineli pravnom uobličavanju mnogih instituta, pa tako i miraza (Богојевић-Глушчевић 1984: 98–99).

*

Miraz i položaj žene kod Paštrovića regulisani su slično kao i kod suseda u Budvi i Kotoru, ali sa određenim osobenostima.

Paštrovke se nisu udavale pre šesnaeste godine, dok se momci nisu ženili pre dvadesete. U ovim godinama smatralo se da su devojke zrele za venčanje. Pred udaju nisu radile teže poslove, nego su najčešće u manjoj meri brinule o domaćinstvu i pripremale svoje prćije.¹⁵ Za Paštrovke miraz nije bio uslov za udaju. Izuzetak su bile samo vlastelinke, gde je bio obavezan.¹⁶

Na osnovu sačuvanih dokumenta iz XV veka zaključujemo da su paštrovske kćeri iz čuvenih kuća imale pozamašne miraze, pa je tako 1443. godine Ratko Ribašević, odlazeći u Apuliju, izdvojio jednu trećinu svoje baštine za miraz svoje sestre (Даниловић 2002: 258). Pravni režim na miraznim dobrima bio je skoro identičan sa onim u rimsko-vizantijskom i pravu nemanjičke srednjovekovne Srbije. Prćija, reč koja se koristila i u Vizantiji, davala se kod Paštrovića mužu, ali samo na korišćenje, po prethodno sačinjenoj *Carta dotis*, kasnije *Noti*,¹⁷ uz

¹⁵ O etnografskim specifičnostima Paštrovića, pored ostalih autora, veoma opsežno je pisao Jovan Vukmanović (Вукмановић 2002).

¹⁶ Obaveznost miraza za devojke iz plemenitih porodica odgovara odredbama iz Dušanovog zakonika i ima ih ukuno dve, od kojih se jedna tiče zabrane davanje muškog roblja u miraz, a druga mogućnosti davanja baštine u prćiju (Јанковић 1953: 7–8).

¹⁷ U Budvi je važilo pravilo da se odmah po prijemu miraza sačini i *Carta dotis*. Ona je za Budvanku bila od naročitog značaja, jer joj je na lakši način omo-

prisustvo dva svedoka (Благојевић 2014: 16–17).

Sama predaja prćije, ili nevestnine, odvijala se ovako: ujutro, po venčanju, nevestin otac ili, ako nije živ, onda ujak ili stric, doteraju na konju škrinju, koju prihvataju mladenci ili neko od ukucana. Dok se škrinja ne otvori, za čiji sadržaj vlada velika radoznalost, kolika je i kakva je, davaoci prćije ne sedaju. Kada se pokaže šta je sve unutra, a obično je sadržala pored platna, haljina, rublja, mrežica i vela, nalik onom koji su nosile Dobročanke, koret i saju, pokoji komad nakita, tek onda se (fizički) predavala mladoženjinim roditeljima (Вукмановић 2002: 326; Медиговић-Стефановић 2014: 47).

Svojina na mirazu bila je ženina, pa se zato i kaže: „Devojka je dobila miraz, jer je on njen od trenutka kada joj je dat, a tako ostaje i nadalje, kada uđe u muževljevu kuću“. Ovo je bio osnovni princip iz koga su izvođena sva pravila o korišćenju dotalnih dobara i o njihovoj sudbini po prestanku braka (Благојевић 2016: 457).

Isto kao u rimsko-vizantijskom pravu, ali i kod Budvana i Kotorana, i kod Paštrovića je postojao odvojeni imovinski režim kod supružnika (Станимировић 2006: 96).

Često je prćija kod Paštrovke bila i jedina njena imovina ili je predstavljala njen veći deo (Вукмановић 2002: 338–339).

Paštrovka je oduvek imala mogućnost nasleđivanja, ravnopravno, uz braću. Kod Paštrovića se primenjivao Paštrovski zakonik, koji predstavlja jednu od redakcija Dušanovog zakonika, čiji su sastavni delovi Skraćena sintagma Matije Vlastara i Prohiron. Kroz Zakonik se prožimalo Justinijanovo pravo, kao spoj običaja i zakona, ute-

gućavala da dokaže njegovo postojanje, tim pre što joj je bilo zabranjeno da protivureči mužu (Бујуклић 1988: 134).

meljeno na rimskom i grčkom pravu i dogmatskim shvatanjima hrišćanske crkve. Vizantija je poznavala bilateralni sistem nasleđivanja, pa je tako prenos dobara išao i preko muške, ali i preko ženske linije. Običajem je pak bilo ukorenjeno da je najčešće sestra svoj nasledni udeo ustupala braći, pogotovo ako su ona imala muško potomstvo (Благојевић 2016: 459).

Za razliku od Kotoranke, posebno Budvanke, kojima su statuti gradova ograničavali pravnu i poslovnu sposobnost, Paštrovka je imala punu pravnu i poslovnu sposobnost, od punoletstva pa do smrti, kao i za vreme trajanja braka. Na sudu je mogla da se pojavljuje punovažno bez muža (Шекуларац [прир.] 1999). Isto tako, u braku je sama, između ostalog, mogla i da čini poklone.

Muž je imao pravo da za vreme trajanja braka koristi njena mirazna dobra, pre svega nepokretnosti, ali je po ugledu na srpsko pravo i prava ostalih primorskih gradova morao da ih sačuva u potpunosti. Ako je žena donela u prćiju voćnjak ili vinograde, mogao je da raspoláže i upravlja njihovim plodovima. Inače, plodovi su uglavnom korišćeni za potrebe domaćinstva, pa je u tu svrhu svaki član porodice mogao njima slobodno da raspoláže, nije se postavljalo pitanje (Благојевић 2011: 188–189).

I Paštrovići su poznavali mogućnost uživanja dotalne imovine po smrti supruge, a tu mislimo na zemlju, voćnjake i vinograde. Ovo pravo imali su muževi koji su živeli u zajednici sa decom, sve do sklapanja novog braka i punoletstva sinova. S punoletstvom, sinovima se još odranije titularima prava svojine, tek tada pružala mogućnost da traže da im se preda imovina ostala iza pokojne majke. S druge strane, razvrgavanje porodice, domaćinstva kod Paštrovića, uvek je običajem bilo usko povezano sa smrću oca.

Treba naglasiti da se, uz Paštrovski zakonik, običajno pravo u paštrovskoj zajednici u većoj meri primenji-

valo nego pisani Zakon, zarad tvrdo ukorenjenog poštovanja pravde i pravice, prilagođenih konkretnom slučaju (Благојевић 2011: 188–189).

BIBLIOGRAFIJA

Primarni izvori

Средњовековни статут Будве (прир. Мирослав Лукетић и Жика Бујуклић, с италијанског превео Никола Вучковић). 1988. Будва: Историјски архив Будве.

Statuta civitatis Cathari – Statut grada Kotora (ur. Jelena Antović), knj. II. 2009. Cetinje: Državni arhiv Crne Gore.

Шекуларац, Божидар (прир.). 1999. *Паштровске исправе III*. Петровац на Мору: Одбор за сакупљање историјске грађе о Паштровићима.

Literatura

Благојевић, Мирјана. 2004. *Которске нотарске средњовековне исправе које се тицху родитеља и деце* (специјалистички рад). Београд: Универзитет Унион, Правни факултет.

Благојевић, Мирјана. 2011. *Мираз у средњовековном праву Котора* (магистарска теза). Београд: Универзитет Унион, Правни факултет.

Благојевић, Мирјана. 2014. „Мираз у средњовековном праву Котора“. У: Митровић, Катарина (ур.). *Књижа о Котору*. Београд: Магелан прес, 232–269.

Благојевић, Мирјана. 2016. „Опрћији Паштровки“. *Паштровски алманах II: за 2015. годину*: 453–460.

Богојевић-Глушчевић, Невенка. 1982. „Форме тестамената у средњовековном которском праву“. *Зборник Правној факултету у Тишорајду* 8–9: 179–183.

Богојевић-Глушчевић, Невенка. 1984. *Својинско-правни односи у Котору у*

- XIV вијеку (докторска дисертација). Београд: Универзитет у Београду, Правни факултет.
- Богојевић-Глушчевић, Невенка. 1999. „Лектум у средњовјековном которском праву“. *Из њравне ѡрошлости Кошора*. Подгорица: Културно-просвјетна заједница.
- Богојевић, Невенка. 1977. „Законско наслеђивање по Которском статуту“. *Зборник Правној факултету у Тишору* 2(1): 137–142.
- Богојевић, Невенка. 1977. „Наследно право по Которском статуту“ (магистарска теза). Београд: Универзитет у Београду, Правни факултет.
- Бујуклић, Џика. 1982. „Odredbe o porodicі i nasleđivanju u srednjevekovnom Budvanskom statutu“. *Zbornik Pravnog fakulteta u Rijeci* 3: 159–179.
- Бујуклић, Жика. 1988. *Правно уређење средњовековне дудванске комуне*. Никшић: Универзитетска ријеч; Будва: Историјски архив.
- Бујуклић, Жика. 2012. *Римско ѡривајно ѡраво*. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду.
- Вукмановић, Јован. 2002. *Пашћровићи: антропогеографско-етнолошка испиивања*. Подгорица: ЦИД.
- Dabinović, Antun S. 1934. *Kotor pod Mletačkom Republikom (1420–1797)*. Zagreb: Union.
- Даниловић, Јелена. 2002. „О миразу у пашћровском обичајном праву“. *Историјско-ѡравне сћудије*. Подгорица: Правни факултет.
- Динић-Кнежевић, Душанка. 1974. *Положај жена у Дубровнику у XIII и XIV веку*. Београд: САНУ.
- Јанковић, Драгослав. 1953. *Историја државе и ѡрава феудалне Србије: XII–XV век*. Београд: Научна књига.
- Kulicher, Josef. 1957. *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*. Zagreb: Kultura.
- Mayer, Anton, 1951. *Monumenta Cattarensia: kotorski spomenici: prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335*. Zagreb: JAZU.
- Медиговић-Стефановић, Мила, 2014. „Етнографска симболика пашћровске свадбе“. *Бриљан уз кућу*. Будва: Копирајт.
- Мијушковић, Славко. 1954. „Statuta civitatis Cattari“. *Годишњак Поморској музеја у Кошору* 1/2.
- Никезић, Никола. 1998. *Положај жене у ѡродичном ѡраву Кошора у XIV вијеку* (магистарска теза). Београд: Универзитет у Београду, Правни факултет.
- Станимировић, Војислав. 2006. *Брак и брачна давања*. Београд: Правни факултет: Службени гласник.
- Станојевић, Обрад, 2004. *Римско ѡраво*. Београд: Службени лист Србије и Црне Горе.
- Чучковић, Вера. 1981. „Материјално обезбјеђење супружника у дубровачком средњовјековном праву“. *Зборник Правној факултету у Сарајевоу* XXVIII/1980: 316–317.

ON DOWRY IN BUDVA, KOTOR, AND PAŠTROVIĆI IN MIDDLE AGES

Abstract: In medieval Boka, dowry was a basic institution of matrimonial property law. It was the main feature of legal position of women's property in the family and society. It represented material security to the bride, and later to her children, and was most often the woman's only one property that used to exhaust her hereditary share in the family, except among Paštrovići. The dowry represented the woman's special property, which was given to the husband, during the engagement or marriage. It was given by the dowry contract, less often the bride would give it herself. The purpose of the dowry was to provide contribution to the expenses of the joint household and, hence, the easier living of the bride and her new family. Dowry Agreement, *carta dotis*, a list of dowry property, was drawn up, because dowry was not allowed to be truncated. As it was handed down, the wife's children succeeded it, sons in the first place, and if there were no descendants, it was returned to the biological family, that gave it. Dowry goods, for the duration of the marriage, were subject to a special management regime. In relation to the dowry, the husband had the right of *usus fructus* and every benefit from that property, and under certain conditions to be the heir after his wife's death. The dowry was normed and regulated by the Statutes of cities of Budva and of Kotor, but it was also deeply rooted in the customs of these two communes, as well as among Paštrovići, where it was not a pre-condition for marriage. The dowry formed the backbone of the bride's property and was inseparable companion of marriage in this Area.

Keywords: dowry, marriage, Budva, Kotor, Paštrovići, statutes, customs

PRETEČE AKCIONARSTVA U BOKI PREMA ISPRAVAMA KOTORSKIH NOTARA

Milko Štimac¹
Beograd, Srbija

Sažetak: Prednosti akcionarstva kao oblika udruživanja kapitala ispoljavaju se kako u ekonomiji, tako i u društvenim odnosima. Razvijeno i rašireno akcionarstvo doprinosi razvoju privrede, te omogućava uspostavljanje srednje klase i njeno širenje. Učvršćuje i demokratiju kao političko uređenje srednje klase. Akcionarstvo to postiže prevazilaženjem dva osnovna ograničenja kapitalizacije imovine: odnosa individualnog i korporativnog interesa, i vremenskog ograničenja. Ograničenja su se prevazilazila, istorijski posmatrano, postepeno, onako kako se i akcionarstvo uobličavalo u svoj sadašnji, razvijeni, oblik otvorenog akcionarskog društva, kojim se javno trguje na organizovanim tržištima kapitala. Rekonstrukciju dela razvoja akcionarstva možemo pratiti proučavajući notarska pismena javnih beležnika u srednjovekovnom Kotoru. Iz njih saznajemo da su udruživanja kapitala već od početka XIV veka bila na dobrom putu da iz jednokratnih trgovačkih poslova pređu u trajnija trgovačka društva, sa nekim odlikama koje danas vezujemo za akcionarstvo. Živa trgovačka delatnost i interes koji se uz nju razvijao gurali su bokeljske trgovce ka složenijim i savršenijim načinima poslovnog udruživanja. Ona se još uvek ne mogu nazvati akcionarstvom, ali već poseduju njegove značajne osobine.

Ključne reči: akcionarstvo, srednji vek, Kotor, notari, udruživanje kapitala

¹ milkostimac961@gmail.com.

AKCIONARSTVO

Akcionarsko društvo je najsloženiji oblik udruživanja kapitala. Jednom uspostavljen do kraja, i formalizovan, omogućio je dodatni zamah privrednom razvoju, ali i postepenu promenu društvene strukture. Akcionarstvo je jedan od ugaonih kamenova nastanka, održanja i širenja srednje klase, čiji je politički izraz parlamentarna demokratija, a socijalno okruženje – otvoreno društvo. Tako je akcionarsko društvo omogućilo umnogome tehnički, ekonomski i društveni napredak organizovanih zajednica, spajajući posredno tehnološko usavršavanje s društvenim oslobođanjem.² Akcionarstvo kauzalno prethodi i pojavi narodnog kapitalizma, jer počiva na sve širem učešću malih, pojedinačnih imovina u kapitalizacijama velikih ekonomskih poduhvata. Time i najširi krug pripadnika društva uvlači u igru obrta i profita, šireći u koncentričnim krugovima dobrobit razvoja privrede.³

² Šire o akcionarstvu i njegovom uticaju na društveno i ekonomsko v.: Štimac 2013.

³ Ovde se akcionarstvo posmatra u svom najrazvijenijem obliku, kao otvoreno akcionarsko društvo, čijim se akcijama trguje na organizovanom tržištu kapitala, npr. na berzi. Donekle se po značaju za ekonomiju i društvo, sa opisanim osobinama akcionarskih društava, po efektima koje izazivaju preklapaju i otvoreni investicioni fondovi. Akcionarska društva, međutim, sa stanovišta formiranja i održanja srednje klase, te njenog učešća u ekonomskim i društveno-političkim zbivanjima, imaju prednost nad investicionim fondovima: ona zahtevaju od investitora aktivnije učešće u određivanju poslovne politike preduzeća, pa time i jačanje svesti i jasno opredeljivanje ličnog interesa; investicioni fondovi, naprotiv, ne dopuštaju, kao model investiranja, upliv u poslovnu politiku društva za upravljanje fondom, pa je jedino što investitor može da uradi ako je nezadovoljan poslovnom politikom – da napusti fond, unovčavajući svoj udeo.

Pojava akcionarstva bila je postepena. Ono je nastajalo spontano, iz potreba poslovanja trgovaca, pre svega. Da bi se ostvario trgovački poduhvat, znan po obimu i vrednosti, ali i po intrinzičkom riziku, bilo je neophodno raspolagati zamašnim sredstvima. Ta su sredstva bivala tolika da su najčešće prevazilazila finansijsku i imovinsku snagu pojedinaca. Logično rešenje za organizaciju poduhvata takve vrste bilo je udruživanje s drugima, odnosno udruživanje kapitala od više vlasnika.

Najšire shvatano, dakle, akcionarstvo je udruživanje kapitala. Time mu određujemo šire polje pripadanja. Šire, jer udruživanja ima raznih i nije svako udruživanje akcionarstvo. Ono poseduje određene osobine koje ga odvajaju od ostalih istorodnih pojava, na primer od investicionih fondova ili, istorijski, od dubrovačkih entega ili rimskih *collegia*. Akcionarstvo, dakle, nije bilo kakvo udruživanje kapitala.

Akcionarstvo, da bismo ga kao takvo prepoznali, u današnjem razvijenom obliku, mora da prevaziđe dve vrste interesa. Prvi je pojedinačni interes. Akcionarstvo polazi od pojedinačnog interesa, kao i svaka priča o kapitalu i njegovoj oplodnji. Ipak, skup pojedinačnih interesa u jednom akcionarskom društvu daje više od pukog zbira, daje novi, sinergetski interes. Gde se onda gubi onaj jedini motivišući interes pojedinačnog akcionara, onaj zbog kojeg se on i pridružio drugim suosnivačima akcionarskog društva? Šta održava akcionare pojedince i dalje na okupu u akcionarskom društvu, ako se njihov pojedinačni interes stapa u jedan opšti interes preduzeća?

Polazna kategorija u procesu prevazilaženja pojedinačnog interesa radi stvaranja sinergetskog korporativnog interesa jeste poverenje. Bez poverenja ne bi bilo ekonomije kakvu danas poznajemo: ne bi bilo kredita, bilo bi nemoguće organizovati cikličnu proizvodnju, izmeštati robu s jednog tržišta na drugo... Bilo bi nemoguće i ustanoviti akcionarsko društvo.

Svako akcionarsko društvo počiva na poverenju. Svakako da je za nastanak prvih društava najbitnije bilo poverenje, ako ne u sve, a ono bar u druge ključne suakcionare. Na tom ličnom poverenju nastaju prva udruženja u pojedinačne trgovačke poduhvate. Ali da bi se ona održala, potrebno je da to lično poverenje u integritet ostalih akcionara u društvu preraste u novi kvalitet.

Prerastanje ličnog poverenja u korporativno poverenje nastaje njegovom institucionalizacijom. Iza radnji pojedinaца koji se udružuju i onih koji vode udružene kapitale staju svojim autoritetom institucije: od države i njenih regulatornih organa do samoregulišućih institucija kao što su berze. One garantuju, i sankcijama kad je potrebno, da neće doći do narušavanja interesa pojedinačnih akcionara – ulagača u akcionarska društva. Na mesto ličnog poverenja stupa tada poverenje u samu korporaciju, u njenu misiju. Novi akcionari pristupaju društvu iz razloga poverenja u poslovnu politiku društva, očekujući da će im ona, srazmerno ulogu, doneti dobit.

Druga vrsta interesa koju akcionarstvo u svom nastajanju mora da prevaziđe jeste vremenski ograničen interes. Obrt kapitala svakako zahteva određeni period od investiranja u posao, bilo da je reč o trgovini bilo o proizvodnji, do profitiranja. Vremenski otklon od početka posla do njegovog završetka ostavlja posao i njegov eventualno isplativi ishod izložene riziku. Otuda i razumljiva sklonost da se sve što može naplati prvom prilikom.

Akcionarska društva, naprotiv, osnivaju se bez ograničenja u trajanju, ulaganje u njih, u njihovo osnivanje i poslovanje jeste trajno. Imovina koja im je prenetna kupovinom akcije ostaje u njihovom posedu. Vremensko ograničenje, kada se jednom ta imovina okupi u kapital preduzeća, nije više osobina samog tog preduzeća, već sklonosti i poslovnog mentaliteta

investitora – vlasnika akcije. On akciju može da proda nekom drugom, ne remeteći time bilanse kompanije.

Time se postiže još jedan značajan efekat: kapital akcionarskog društva je obezličen, anonimn. Jednokratni interes na taj je način prevaziđen samom logikom poslovanja. Nije se pretvorio u višekratni interes, kakav postoji kod investiranja u obveznice već u stalni, perpetualni interes. Akcionar ulazi u investiranje u akcije zato što veruje u misiju preduzeća na tržištu. On od njega ne očekuje jasno definisan interes koji će se ostvariti u određenom vremenskom roku, pod tačno definisanim uslovima. Od preduzeća čiju je akciju kupio akcionar očekuje stalno, perpetualno obavljanje delatnosti, koje će mu doneti neku dobit, ali koja nije određiva u smislu određenosti kamate na obveznice.

Dakle, kod akcionara, investitora u akcije, u žiži je obavljanje delatnosti, a sam interes postaje sekundaran, izveden iz te delatnosti. Tako se i može dogoditi da akcionari na skupštini glasaju za reinvestiranje dobiti umesto za isplatu dividendi.

Prevazilaženje oba interesa koji dovede do akcionarstva, i ličnog i jednokratnog, međusobno su uslovljeni. Iste institucije koje garantuju zaštitu interesa pojedinaца u akcionarskom društvu, stvarajući tako novi korporativni interes, garantuju i stabilnost tržišta, omogućujući na taj način da se poslovni horizont sve više produžava, dok se interes iz jednokratnog, preko višekratnog, ne pretvori u stalni.

I stvarni pojedinačni interes, nastao ulaganjem u jednokratni trgovački posao, ovim se pretvara u nešto drugo. Videli smo da je osnovni motiv ulaganja u akcionarsko društvo njegova delatnost, njeno održanje i profitiranje na njoj. Na primer, ulog izražen kroz akciju nije više pojedinačni određeni deo broskog tovara koji se vraća sa udaljenog tržišta. On postaje deo ukupne celine kapitala preduzeća, stavljenog u funkciju

njegove osnovne delatnosti. Dakle, akcija i ulog koji ona izražava postaju idealni deo kapitala akcionarskog društva, deo koji se ne može vezati za stvarnopravni odnos posedovanja neke stvari iz vlasništva preduzeća. Akcija time postaje znak idealne vrednosti, depersonalizovana u potpunosti, odvojena od ličnosti ulagača, svime osim njegovim posedovanjem. Od akcionara koji je poseduje lako se odvaja – prenošenjem posedovanja (*traditio*). Tako je akcija, kao znak vrednosti, postala lako prenosiva i podobna za trgovanje. Njena vrednost odvojena je u tržišnom opštenju od vrednosti dela kapitala firme koji predstavlja. Često se događa da akcije firme, kojoj ne ide najbolje na tržištu, uprkos tome mogu da rastu. One postaju roba, lako zamenjiva i utrživa. U pravnom prometu ponašaju se upravo tako – imaju sve osobine onoga što se u pravnoj literaturi podrazumeva pod pojmom „genera“. Akcija tako postaje roba opšteg karaktera. Ona je takva i po svom nastanku. Kada se emituje, ona predstavlja deo određenog kapitala, koji ima vrednost, ali još ne pripada nikome, ne vezuje se za određenu ličnost. Akcija je i po nastanku i po prometu depersonalizovani deo kapitala (Dugalić, Štimac i Stojković 2021: 171–180).

Otuda se u sistemima latinskog prava akcionarska društva nazivaju *société anonyme*. Pravna regulativa ove materije od početka na tome zasniva definiciju akcionarskog društva. Napoleonov *Côde de commerce*, od koga se razgranalo uređivanje akcionarstva po celom svetu do današnjih dana, jasno izdvaja „anonimna društva“ kao jedan od tri oblika organizacije preduzeća. Određujući ih bliže, zakon prvo daje njihovu negativnu definiciju, odnosno kaže šta ona nisu – ne određuje ih ime nijednog od osnivača.

Time se i pravno definiše da je preduzeće, sa svojim kapitalom, iznad pojedinca koji je u njega uložio. Jasno je povučena granica koja odvaja individualno od korporativnog, a u slučaju

akcionarskih društava korporativno je do najveće moguće tačke udaljeno od individualnog.

Na taj način je normirana činjenica da pojedinačni vlasnik, akcionar, ne može biti nosilac ukupnog korporativnog interesa. Pojedinačni interes *per se* povlači se pred korporativnim. Lični interes pojedinačnih akcionara pretopljen je u sinergetski korporativni interes. On ne prestaje da postoji, ali staranje o njemu nije moguće bez vođenja računa o korporativnom interesu.

Disperzija vlasničkih interesa, disperzija akcionara, čini nemogućim dnevno operativno definisanje zajedničke rezultante tih interesa. To bi bilo tehnički neizvodljivo. Vlasnicima akcionarima ostavljeno je da se o ukupnom zadovoljenju svojih interesa staraju kroz zadovoljenje korporativnog interesa.

Staranje o korporativnom interesu poverava se upravi preduzeća. Tako nastaje i podvojenost na relaciji vlasništvo–uprava. Tu podvojenost ne umanjuje ni činjenica da su vlasnici akcionari upravu izabrali i *de facto* unajmili da vodi preduzeće. Akcionarima je ostavljeno da se o vođenju preduzeća izražavaju dvojako: na skupštinama akcionara ili referendumski, na berzi – kupujući i prodajući akcije.

Anonimnost akcionarskog društva dovodi do logične posledice, koja se takođe koristi u zakonskom definisanju akcionarskih društava. Pošto su vlasnici društva anonimni, oni su predstavljeni samo akcijama, dakle samo delom kapitala koji su kupili. Otuda se njihova odgovornost za poslovanje preduzeća ne može proširiti mimo veličine tog udela izraženog u akcijama. Drugačije rečeno, svaki je akcionar odgovoran za poslovanje društva do visine svog uloga.

U Trgovačkom zakonu Francuske to se jasno izražava rečima da oni koji su se udružili u anonimno društvo ne odgovaraju za gubitak preko sop-

stvenog uloga u preduzeću.⁴ I zakonodavstvo Srbije, prvi put uređujući ovu materiju, prihvatilo je ovu logiku. U § 31 Trgovačkog zakonika za Knjažestvo Srbiju kaže se: „дружство безимено (акціонерско) непостои подъ заедничкимъ именовъ, нитъ є означено именовъ ма когъ участника, него му се дає име по предмету предузећа“. I dalje, u § 34: „Участници овогъ друштва одговараю за штете друштвене само са своим улогомъ“ (Вељковић 1866).

U Trgovačkom zakonu za Slovenačku i Dalmaciju, tada u okviru Austro-ugarske, donetom dve godine kasnije, u Trećoj glavi, „O akcionarskim društvima“, utvrđuje se bezličnost akcionarskog društva, samo na nešto drugačiji način: „Trgovačko je društvo akcionarsko društvo onda kada svi drugari učestvuju samo ulozima, ne odgovarajući lično za društvene obaveze“ (Зебић 1928). U njemu je naglašeno ono što proizlazi logično iz bezličnosti akcionarskog društva, a to je da akcionari ne mogu za njegovo poslovanje odgovarati ničim većim od sopstvenog uloga, koji je izražen akcijama.

Ove dve osobine akcionarskih društava, od kojih se prva može smatrati diferencijски специфичном (*differentia specifica*), a druga njenom logičnom posledicom, spojene su u jedno definicijom akcionarskog društva po Zakonu o akcionarskim društvima Kraljevine Srbije, u kojem se u članu 1. određuje: „Акціонерско друштво је оно, које се оснива с главницом унапред одређеном и подељеном на делове једнаке вредности – акције – и у коме учесници суделују и одговарају само својим улозима.“ Dakle, prvo se emituje kapital, prvo on nastaje, pa se kasnije kupovinom akcija on nominuje. Oni koji kupe akcije, oni na koje se akci-

je nominuju, odgovaraju za poslovanje firme samo njima i njihovom vrednošću, a ne svojom ukupnom imovinom. Još jednom, u prvom planu je akcija, kapital, a njegov vlasnik je sekundaran.

Obezličan pri nastanku, kapital izražen u akcijama tek naknadno biva vezan vlasništvom za određenu osobu, pravnu ili fizičku. Društva kapitala koja nisu akcionarska društva ne mogu nastati bez prethodnog imenovanja vlasnika. Ne mogu se ni prometovati bez prethodne identifikacije vlasnika – udeoničari društva sa ograničenom odgovornošću, na primer, moraju se prethodno saglasiti sa prodajom udela. Otvorena akcionarska društva, međutim, ne poznaju takva određenja.

UDRUŽIVANJE KAPITALA U KOTORU

Udruživanja trgovaca, od starog, preko srednjeg, do novog veka, imala su, međutim, jednokratni karakter. I Feničani, isto kao što su i Dubrovčani i Kotorani, okupljali su se u trgovačke družine radi odlaska na udaljena tržišta. Po povratku sa tih tržišta robu bi zatim rasprodali, dobit razdelili, a družinu razvrgli. Njihovo je udruživanje ostajalo lično, vezano za osobu trgovca i nije stvaralo trajni sinegetski interes.

Trgovački interes onih koji zarađuju od obrta tuđih para i tuđe robe nametnuo je da se trgovačka udruženja radi pojedinačnih, jednokratnih poslova ne razvrgavaju. Najstarije materijalne dokaze o ovakvim trgovačkim društvima na Balkanu možemo naći u notarskim ispravama srednjovekovnog Kotora. U jednoj od njih (od 4. februara 1333) piše da su Tripun Buća i Gradislav Gorni „sklopili trgovačko društvo“,⁵ sa tačnim iznosima uloga obojice i odredbom da će „dobitak i gubitak dijeliti napola, a

⁴ *Côde de commerce*, 1807: 8. https://www.csassociados.pt/xms/files/v2/Site_2018/Outros_Conteudos_RPD/Leis_Classificadas_-_Projetos_das_Mesmas-/1807_CodeCommerce-Franca-.pdf (pristupljeno 18. 10. 2023).

⁵ „... facimus societatem ad inuicem...“ (Mayer 1951: 97).

račun položiti dogodine“.⁶

Poverenje je, vidimo, i dalje vezano za ličnost. No, napravljen je iskorak ka njegovoj institucionalizaciji, i to samim činom solemnizacije kod javnog beležnika. Isprava koju je on sačinio praktično je povelja o osnivanju, sa odredbama koje danas nalazimo u statutima firmi: vrednost pojedinačne uložene imovine, odnos prema dobiti i gubitku, te vreme obračuna i isplate. U samom notarskom dokumentu ne govori se ništa o vremenskom ograničenju društva, koje su Buća i Gorni „sklopili“, no imajući u vidu tadašnje trgovačke prilike, biće da su njih dvojica, kod izrade godišnjeg obračuna, odlučivala da li će glavnica uplaćenog kapitala ostaviti da se obrće i naredne godine, ili će je uzeti nazad, s pripadajućom dobiti. U prvom slučaju, obezbedili bi trgovačkom društvu joj jednu poslovnu godinu.

Održanje udruženog kapitala u masi i njegovo stavljanje u funkciju ispočetka, odmah po isplati dobiti od prethodnog posla, logičan je iskorak u organizaciji poslovanja. Ako su prilike povoljne, karavanski ili pomorski putevi srazmerno sigurni, a odjeci ratova još udaljeni, trgovac bi svakako poželeo da nastavi da posluje. Trgovac živi od obrta, a ne od tezaurisanja imovine.

Ostavljanje sredstava u funkciji preduzeća svakako bi ubrzavalo obrt. To bi, sledstveno, bio još jedan iskorak ka institucionalizaciji poverenja, odnosno njegovom prelasku od ličnog ka korporativnom. Kapital sam, uspostavljenim nizom poslovnih godina, dobio bi novo lice – akcionarsko društvo. To bi se dogodilo u trenutku kada se opstanak društva ne bi dovodio u pitanje svake godine, prilikom izrade godišnjeg obračuna, već

⁶ „... quorum de bono et minus bono medietas est super me et medietas super eum, de quibus obligor sibi facere rationem usque ad unum annum proxime venturum de presenti viagio...“ (Mayer 1951: 97).

bi se podrazumevalo da društvo nastavlja poslovanje, a Buća i Gordi bi samo odlučivali koji će deo dobiti da isplate sebi ili kako će eventualno da pokriju gubitke.

Poznajući tadašnje prilike, ma i površno, jasno nam je da bi bilo previše očekivati da se već tada doseglo do anonimnosti, odnosno obezličnja investitora u jedno takvo trgovačko društvo. No, usuđujemo se da pretpostavimo da se ka tome išlo, sledeći trgovačke interese i samu logiku poslovanja. Izgleda da je vremensko ograničenje interesa investitora u tadašnjem Kotoru bilo prevaziđeno.

U pismenima srednjovekovnih kotorskih notara mogu se naći, tako, i ona koja svedoče o isplati dobiti, dakle samo dobiti, po trgovačkom poduhvatu. Na primer: „Zlatar Pobrat primio je od Tripuna Buće 150 perpera na dobit od ovoga putovanja; dvije trećine dobitka i gubitka idu njega, a treća Tripuna, a račun će polagati do godine. Pobratov sin Sabe pristaje“ – od 1. marta 1333. godine (Mayer 1951: 97). To bi trebalo da podrazumeva da je glavnica ostajala netaknuta, u funkciji daljeg poslovanja. No, u tom dobu o tome nikakvog pisanog dokaza nema. Teško da bi se mogao naći dokaz o postojanju neke organizacije nalik današnjem akcionarskom društvu. Za to je trebalo sačekati bar još nekoliko vekova, i to ne na istim prostorima.

Prvim akcionarskim društvom, u današnjem značenju tog pojma, smatra se, prema opšteprihvaćenom mišljenju, Ujedinjena holandska ovlašćena istočnoindijska kompanija.⁷ Njen nastanak ilustruje kako je trgovački interes, prevazilazeći vremenska ograničenja u obnavljanju poslovanja, uspeo da od terminskog posla stvori trajno društvo kapitala, s neograničenim rokom poslovanja. Prvobitne kompanije, koje su osnivane po holandskim provincijama radi poslova-

⁷ Vereenigde Nederlandsche Geocroyerde Oostindische Compagnie (VOC).

nja istočno od Rta dobre nade, imale su ograničeno trajanje.

I nakon samog ujedinjenja tih provincijskih kompanija, radi ukрупnjanja kapitala, u jednu veliku Ujedinjenu istočnoindijsku kompaniju 1602. godine, kompanija je još uvek bila više trgovački poduhvat, ograničen na određeno trajanje,⁸ nego trajno preduzeće. Investitori su u rukama imali dokument koji je svedočio o ulogu koji će im biti isplaćen, uz pripadajuću dobit, posle određenog broja godina. Tek posle deset godina od ujedinjavanja, kada je objavljeno da neće biti isplaćivani ulozi već samo dividende,⁹ kada to poslovanje dozvoli, dokument koji svedoči o ulaganju postao je ujedno i vlasnički dokument kao dokaz o trajnom ulogu u jedno trgovačko preduzeće – akcija.¹⁰

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

Dugalić, Veroljub, Štimac, Milko i Dragan Stojković. 2021. *Berzansko poslovanje* (univerzitetski udžbenik). Kragujevac: Univerzitet u Kragujevcu.

Mayer, Anton. 1951. *Monumenta Cattarenisia: kotorski spomenici: prva knjiga kotorskih notara od god. 1326–1335*. Zagreb: JAZU.

Štimac, Milko. 2013. *Shareholding and Democracy*. Washington: Jefferson Institute.

Вељковић, Стојан. 1866. *Објашњење Трговачког законика за Књажевство Србију*. Београд: Државна штампарија.

Зебић, Милорад, 1928. *Акцијско право*. Београд: [пишчево издање].

Internet izvori

Côde de commerce, 1807. https://www.csassociados.pt/xms/files/v2/Site_2018/Outros_Conteudos_RPD/Leis_Classicas_-e_Projetos_das_Mesmas-/1807CodeCommerce-Franca-.pdf (pristupljeno 18. 10. 2023).

„Oprichting, organisatie en ondergang van de VOC“. *Kenniscentrum*. <https://voc-kenniscentrum.nl/vocbegin.html> (pristupljeno 17. 10. 2023).

⁸ Na dvadeset jednu godinu, s pravom investitora da zahtevaju povraćaj uloženog novca posle prvih 10 godina.

⁹ Razlog je bio nedostatak gotovine, a ne to što je neko planski želeo da osmisli i sprovede stvaranje nove vrste društva kapitala, namenjene velikim i zahtevnim poslovnim poduhvatima. Tako se ponovo potvrdilo da zadovoljenje jednostavnog i pojedinačnog trgovačkog interesa stvara uslove za opšti napredak.

¹⁰ „Oprichting, organisatie en ondergang van de VOC“. *Kenniscentrum*. <https://voc-kenniscentrum.nl/vocbegin.html> (pristupljeno 17. 10. 2023).

FORERUNNERS OF SHAREHOLDING IN BOKA ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF KOTOR NOTARIES

Abstract: The advantages of shareholding, as a form of capital pooling, are manifested both in the economy and in social relations. Developed and widespread shareholding contributes to the development of the economy and enables the establishment of the middle class and its expansion. It also strengthens democracy, as a political system characteristic for middle-class. Shareholding achieves this by overcoming two basic limitations of asset capitalization: the relationship between individual and corporate interest, and the expectations-in-time limit. The limitations were overcome, historically speaking, gradually, as the shareholding took shape in its current, developed, form of an open joint-stock company, which is publicly traded on organized capital markets. We can follow the reconstruction of part of the development of shareholding by studying the notarial documents of public notaries in medieval Kotor. From them, we learn that from the beginning of the 14th century, pooling of capital was well on its way to moving from one-time trading operations to more permanent trading companies, with some features that we associate with shareholdings today. Vibrant commercial activity, and the interest that was developed along with it, pushed Boka Kotorska merchants towards more complex and adequate ways of business association. They cannot yet be called shareholding, but they already possess its significant features.

Keywords: shareholding, the Middle Ages, Kotor, notaries, pooling of capital

O časopisu. *Konteksti kulture: studije iz humanistike i umjetnosti* naučna je serijska publikacija Društva za kulturni razvoj „Bauo“ iz Petrovca na Moru, Crna Gora, pokrenuta 2023. godine. Objavljuje se anualno u štampanom i elektronskom izdanju (www.kontekstikulture.me) i sadrži neobjavljene originalne naučne i pregledne radove na engleskom i našem jeziku, latinicom. Časopis donosi članke iz humanističkih disciplina – arheologije, istorije umjetnosti, istorije, etnologije, kulturne/socijalne antropologije, kulturologije, heritologije, muzeologije, muzikologije, književnosti, lingvistike i dr., koji se tematski vežu za kontekst Crne Gore, Balkana i Mediterana.

Rokovi i procedure. Rukopisi se za broj u aktuelnoj godini dostavljaju do 1. maja, elektronskim putem, na kontekstikulture@gmail.com, e-mail adresu Naučnog odbora časopisa. Svaki rad prolazi dvije anonimne recenzije prije nego što se odobri za objavljivanje. U razmatranje se uzimaju samo radovi tehnički pripremljeni u skladu sa datim uputstvom. Odgovornost za regulisanje autorskih prava ilustracija koje se prilažu za objavu u časopisu snosi autor.

Forma. Rad sadrži afilijaciju autora, naslov, sažetak, ključne riječi i bibliografiju, a, prema potrebi, i ilustracije (kolor). Ispod naslova stoje ime i prezime autora sa punom afilijacijom i bez titule, za koju se veže e-mail adresa za korespondenciju (u fusnoti). Za potrebe izrade univerzalne decimalne klasifikacije (UDK) i ostvarivanja vidljivosti autora u bazi podataka Nacionalne biblioteke Crne Gore „Đurđe Crnojević“ potrebno je dostaviti i godinu rođenja. Ukoliko se rad objavljuje na crnogorskom, srpskom, hrvatskom ili bosanskom jeziku, naslov, sažetak i ključne riječi prilažu se i na engleskom, i obratno.

Obim i font. Rad treba da bude pripremljen u programu Microsoft Word, font Times New Roman (12 pt), sa razmakom 1,5, marginama 2,5, preporučenog obima do 30.000 karaktera. Naslov ne bi trebalo da bude duži od 10 riječi i navodi se verzalom (velikim slovima), veličine 14 pt. Sažetak rada sadrži do 200 riječi, a ključnih riječi se navodi do osam. Veličina fonta u fusnotama je 10 pt. Ilustracije se dostavljaju zasebno (jpg, jpeg ili png), dok se u posebnom fajlu (Word) navode njihovi potpisi (Sl. 1, Sl. 2, Sl. 3) i porijeklo/vlasništvo.

Reference i citati. Reference u tekstu navode se na originalnom pismu, u parentezi, po modelu: (Mažibradić 2015: 186). Kraći citati stavljaju se pod navodnike i ostaju u okviru teksta, dok se duži izdvajaju u poseban pasus, bez navodnika, i s uvučenom desnom i lijevom stranom. Izostavljeni djelovi teksta iz citata označavaju se uglastom zagradom i trotačkom [...]. Napomene se daju u fusnotama.

Bibliografija. Popis korišćene literature i izvora (bibliografija) nalazi se na kraju rada i sastavlja se prema prezimenima autora, abecednim redom. Bibliografske jedinice navode se u svom punom nazivu (uključujući i podnaslove, ukoliko ih ima), pismom na kojem su objavljene. Tekstovi istog autora rangiraju se prema godini izdanja (od starijeg ka mlađem), a ukoliko se navodi više tekstova istog autora objavljenih u jednoj godini, uz svaki se dodaje abecedno slovo po redu, npr.: 2022a, 2022b, 2022c...

Slijedi prikaz s primjerima najčešće navođenih tipova bibliografskih jedinica:

1. monografije: Палавестра, Александар. 2011. *Културни контексти археологије*. Београд: Филозофски факултет.
2. tekstovi u časopisima i drugim periodičnim publikacijama: Theodossiev, Nikola. 2000. „The Dead with Golden faces. II. Other evidence and connections“. *Oxford Journal of Archaeology* 19(2): 175–209.
3. tekstovi u zbornicima radova: Vlahović, Dobrila i Žarko Milošević, „Kulturno dobro 'Ostaci Kastela i Lazareta' – potencijal ili ograničenje“. 2018. U: Medin, Dušan i Goran Pajović (ur.). *Zidine nad nemirnim morem: zbornik radova o Kastelu i Lazaretu* (drugo izdanje). Budva: JU Muzeji i galerije Budve, 87–94.
4. magistarski radovi i doktorske disertacije: Богојевић-Глушчевић, Невенка. 1984. *Својинско-уравни односи у Кошору у XIV вијеку* (докторска дисертација). Београд: Универзитет у Београду, Правни факултет.
5. internet izvori: Usmiani, Ante. 1983. „Bellafusa“. *Hrvatski biografski leksikon*. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1652> (posjećeno 1. 8. 2023).

GUIDELINES FOR THE AUTHORS

About the journal. *Cultural Contexts: Studies in Humanities and Arts* is a scientific serial publication of the Association for Cultural Development “Bauo” from Petrovac na Moru, Montenegro, launched in 2023. It is published annually in print and electronic editions (www.kontekstikulture.me), featuring unpublished original scientific and review papers in both English and Montenegrin, Serbian, Croatian and Bosnian language, written in Latin script. The journal encompasses works from humanities disciplines such as archaeology, art history, history, ethnology, cultural/social anthropology, cultural studies, heritology, museology, musicology, literature, linguistics, and others, thematically connected to the context of Montenegro, the Balkans, and the Mediterranean.

Deadlines and procedures. Manuscripts for the next issue should be submitted by May 1st to the Scientific Editorial Board e-mail address (kontekstikulture@gmail.com). Each article undergoes two anonymous reviews before approval for publishing. Only manuscripts prepared in accordance with the provided guidelines will be considered. The author is responsible for obtaining copyright clearance for illustrations submitted for publication.

Format. The paper includes the author’s affiliation, title, abstract, keywords, and bibliography, and, if necessary, illustrations (in colour). Below the title, the author’s full name and affiliation (without titles) are provided, and their e-mail address for correspondence is linked in a footnote. For the creation of universal decimal classification (UDC) and visibility in the database of the National Library of Montenegro “Đurđe Crnojević”, it is necessary to provide the year of birth. If the paper is published in Montenegrin, Serbian, Croatian or Bosnian language, the title, abstract, and keywords should also be provided in English; and vice versa.

Length and font. The paper should be prepared in Microsoft Word, using Times New Roman font (12 pt), with 1.5 line spacing, 2.5 cm margins, and a length of up to 30.000 characters. The title should not exceed 10 words and should be in uppercase (font size 14 pt). The abstract should contain up to 200 words, and up to eight keywords should be provided. The font size in footnotes is 10 pt. Illustrations should be submitted separately (jpg, jpeg or png), while their captions (Fig. 1, Fig. 2, Fig. 3) and sources/copyright should be included in a separate Word file.

References and citations. In-text references should be in the original language, in parentheses, following the format: (Mažibradić 2015: 186). Short quotations are enclosed in quotation marks and remain within the text, while longer quotes are presented in a separate paragraph without quotation marks, indented on both the right and left sides. Omitted parts from quotes are indicated by square brackets and ellipsis [...]. Notes are provided in footnotes.

Bibliography. The list of used literature and sources (bibliography) is located at the end of the paper and is compiled alphabetically by the authors’ surnames. Bibliographic entries are provided in full (including the subtitles), in the language in which they were published. Works by the same author are arranged chronologically (from the oldest to the newest), and if multiple works

by the same author are published in the same year, each is assigned a letter in alphabetical order, e.g., 2022a, 2022b, 2022c...

The following is an overview with examples of the most commonly cited types of bibliographic entries:

1. monographs: Палавестра, Александар. 2011. *Културни контексти археологије*. Београд: Филозофски факултет.
2. articles in journals and other periodical publications: Theodossiev, Nikola. 2000. „The Dead with Golden faces. II. Other evidence and connections“. *Oxford Journal of Archaeology* 19(2): 175–209.
3. papers in conference proceedings: Vlahović, Dobrila & Žarko Milošević, „Kulturno dobro 'Ostaci Kastela i Lazareta' – potencijal ili ograničenje“. 2018. In: Medin, Dušan i Goran Pajović (eds). *Zidine nad nemirnim morem: zbornik radova o Kastelu i Lazaretu* (second edition). Budva: JU Muzeji i galerije Budve, 87–94.
4. master's theses and doctoral dissertations: Богојевић-Глушчевић, Невенка. 1984. *Својинско-правни односи у Кошору у XIV вијеку* (doctoral dissertation). Београд: Универзитет у Београду, Правни факултет.
5. Internet sources: Usmiani, Ante. 1983. „Bellafusa“. *Hrvatski biografski leksikon*. <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1652> (accessed 1. 8. 2023).

Izdavač | *Publisher*

Društvo za kulturni razvoj „Bauo“ | *Association for Cultural Development „Bauo“*
Krš Medinski 1, 85300 Petrovac na Moru, Crna Gora | *Montenegro*
www.kontekstikulture.me | www.bauo.me

Lektura i korektura | *Language Editing*

Jasmina Bajo | Katarina Pišteljić

Prevod, lektura i korektura (engleski) |
Translation and Language Editing (English)

Milica Stanić Radonjić

Dizajn i prelom | *Design and Layout*

MM Digital d. o. o., Budva

Štampa | *Printed by*

Opus3, Podgorica

Tiraž | *Circulation*

100

CIP – Каталогизacija y publikaciji
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње
ISSN 3027-4222 = Konteksti kulture
COBISS.CG-ID 27838724

Copyright © Društvo za kulturni razvoj „Bauo“, 2023.

ISSN 3027-4222

9 773027 422001 >